

PRO GEORGIA
JOURNAL OF
KARTVELOLOGICAL
STUDIES

N° 29 — 2019

(Published since 1991)

CENTRE FOR EAST EUROPEAN STUDIES
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES UNIVERSITY OF WARSAW
WARSAW 2019

PRO GEORGIA
JOURNAL OF
KARTVELOLOGICAL
STUDIES
N° 29 — 2019

EDITOR-IN-CHIEF
David KOLBAIA

SECRETARY
Sophia JVANIA

EDITORIAL COMMITTEE
Jan MALICKI, Wojciech MATERSKI, Henryk PAPROCKI

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Zaza ALEKSIDZE, Professor, Komeli Kekelidze Georgian
National Center of Manuscripts, Tbilisi
Andrzej FURIER, Professor, University of Szczecin
Jost GIPPERT, Professor, Goethe University of Frankfurt
Andria GVAZAVA, Metropolitan of Gori and Ateni
Gocha JAPARIDZE, Professor, Tbilisi State University
Radosław KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, Professor
University of Warsaw
Vakhtang LICHELI, Professor, Tbilisi State University
Stanisław LISZEWSKI, Professor Emeritus, University of Łódź
Guram LORTKIPANIDZE (†), Professor Emeritus, Tbilisi State University
Hirotake MAEDA, Professor, Tokyo Metropolitan University, Japan
Georges MAMOLIA, docteur en histoire de l'Ecole des hautes études
en sciences sociales (EHESS), Paris
Lech MRÓZ, Professor, University of Warsaw
Bernard OUTTIER, Professor
Centre national de la recherche scientifique, Paris
Andrzej PISOWICZ, Professor, Jagiellonian University, Cracow
Annegret PLONTKE-LUENING, Professor, Friedrich Schiller University, Jena
Manana TANDASHVILI, Professor, Goethe University of Frankfurt
Sophia VASHALOMIDZE, Professor, Martin-Luther-University, Halle-Wittenberg

PRO GEORGIA
JOURNAL OF
KARTVELOLOGICAL
STUDIES

N° 29 — 2019

(Published since 1991)

CENTRE FOR EAST EUROPEAN STUDIES
FACULTY OF ORIENTAL STUDIES UNIVERSITY OF WARSAW
WARSAW 2019

Cover: St. Mamai, Gelati Tondo (silver, gilt silver), 11th century

© by Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies, Warsaw 2019

© by Centre for East European Studies, Warsaw 2019

EDITORIAL ADDRESS

Centre for East European Studies
University of Warsaw
Pałac Potockich, Krakowskie Przedmieście 26/28
PL 00-927 Warsaw
tel. 48 22 55 22 555, fax 48 22 55 22 222
e-mail: d.kolbaia@uw.edu.pl, studium@uw.edu.pl

Project (Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies, no. 29/2019) – financed under contract no. 622/P-DUN/2019 from funds of the Minister of Science and Higher Education of the Republic of Poland, allocated to science dissemination activities.

[Zadanie (Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies, no. 29/2019) finansowane w ramach umowy 622/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.]

PRINTING: Duo Studio

ISSN 1230-1604

Edition of 500 Copies

The printed version is the basic version of the journal

CONTENTS

I. ARTICLES AND STUDIES

VAKHTANG LICHELI, GIORGI GAGOSHIDZE, MERAB KASADZE, Georgian Churches in Larnaka District (Alaminos/Sophtheades area, Cyprus)	9
JACEK HAMBURG, MONIKA BADURA, RAFAŁ BIENKOWSKI, AGNIESZKA KALISZEWSKA, GRZEGORZ SKRZYŃSKI, with contribution of ROLAND ISAKADZE, Preliminary Results of Archaeological and Archaeobotanical Investigation of the Defensive Moat Found in Kutaisi (Western Georgia)	43
RADOSŁAW KARASIEWICZ-SZCZYPIORSKI, SHOTA MAMULADZE, Early Fortifica- tions at the <i>Apsaros</i> Fort (Gonio, Georgia). New Discoveries	63
MARIKA MSHVILDADZE, Glyptic Monuments (Artefacts) with Chris- tian Symbolism from Georgian Black Sea Coast (I-IV cc.)	77
MAIA PATARIDZE, Aristarchus, the Ruler of Colchis (Numismatic Research)	83
GIORGI SOSIASHVILI, The Petritsoni Monastery Lands in Liakhvi Gorge	97
MAIA NACHKEBIA, Theme of the Original Sin in Georgian Baroque Literature	109
BESIK KHURTSILAVA, On the History of Creating the First Basilica in the Place of the Cross Monastery in Jerusalem.....	119

II. MATERIALS, DOCUMENTS, MEMOIRES

WOJCIECH MATERSKI, Uwięzienie szefa Misji Specjalnej RP do republik Kaukazu Południowego Tytusa Filipowicza (w świetle szczątkowej dokumentacji)	137
PAWEŁ OLSZEWSKI, W przededniu niepodległości republik Połud- niowokaukaskich. Relacje Gruzińsko-Ormiańsko-Azerbejdżań- skie od marca 1917 r. do maja 1918 r.	159
DIANA ZADURA, Witalis Ugrehelidze-Ugorski (1902-1983). Oficer, jeździec i tłumacz.....	193

CONTENTS

WITALIS UGRECHELIDZE-UGORSKI, Wspomnienia kresowego ułana. Opracowała Diana Zadura	217
---	-----

BARTŁOMIEJ KRZYSZTAŃ, Polityzacja pamięci i przestrzeni w krajo- brazie kulturowym. Mapowanie tożsamości tranzycyjnej na przy- kładzie Tbilisi	245
--	-----

III. REVIEWS AND COMMENTAIRES

JANUSZ KOTAŃSKI, Letter to the guests and participants of the Con- ference in Memory of St. Grigol Peradze (1899-1942)	267
---	-----

TAMAR GRDZELIDZE, Martyrdom in the Twentieth Century Orthodox Church of Georgia (Introduction to the papers presented at the conference dedicated to St. Grigol Peradze.....	271
--	-----

DAVID KOLBAIA, Grigol Peradze – Researcher of Old Georgian Ecclesiastical Writings	274
---	-----

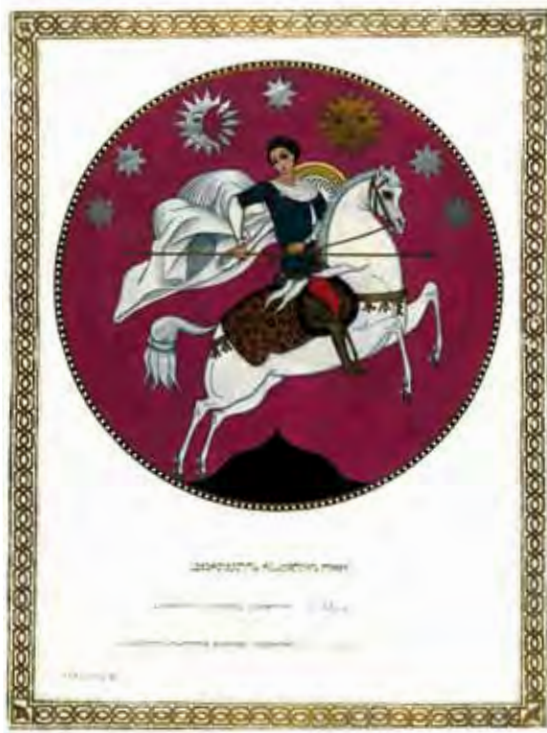
HENRYK PAPROCKI, St. Grigol Peradze in Poland.....	278
--	-----

IRAKLI JINJOLAVA, A Portrait of Grigol Peradze Against the Back- ground of the Ecumenical Vocation in the Orthodox Church	287
--	-----

LEONIDE EBRALIDZE, Some Aspects of Liturgical and Mystical Sen- sibility of St. Grigol Peradze.....	293
--	-----

IV. CHRONICLE

IN MEMORIAM, Guram Lortkipanidze (1938-2019).....	299
---	-----

COAT OF ARMS OF THE FIRST REPUBLIC OF GEORGIA
(1918–1921)

Photograph from the National Archives of Georgia

ARTICLES AND STUDIES

GEORGIAN CHURCHES IN LARNAKA DISTRICT (ALAMINOS/SOPHTADES AREA, CYPRUS)

by Vakhtang Licheli, Iv. Javakhishvili Tbilisi State University
Giorgi Gagoshidze, National Agency for Cultural
Heritage Preservation of Georgia
Merab Kasadze, Archaeological Association of Georgia

Introduction

Georgian monasteries in Cyprus are mentioned several times in Georgian written sources. The earliest of these is a colophon of one of the Georgian manuscripts recently discovered at St. Katherine's Monastery on Mount Sinai. It was provided in 980 by Ioane Zosime, a well-known Georgian religious figure and hymnographer. The inscription mentions that handwritten books recently translated into Georgian were received from Cyprus by a monastery in Sinai. It appears from the source that in the 10th century, at least by its last quarter, Cyprus had already been settled by Georgian clergy who translated and sent their translations to the Georgian monasteries in other countries.¹ The Georgian monastery of Gialia/Galia, which was referred to as panagia *chrysoialiotissa*, had been founded by David Kuropalates (†1001) in the 960s -970s, as evidenced by archaeological excavations. It seems that Gialia Monastery has methochions on the south part of Cyprus, which is evidenced by historical sources, mentioning Georgian monasteries in the area of Alaminos.² This basic data is in logical convergence with local folk and Cypriot churchmen's tradition identifying remains of buildings of this area with Georgians. Georgians on Cyprus were mentioned also in the letter of pope Clement V (1st of February, 1306) to Robert the Norman, bishop of Paphos: "it has come to the attention of our Apostolate, in a trustworthy report, that a certain

¹ I. Gagoshidze, D. Mindorashvili, G. Gagoshidze, *Gialia, the monastery of Georgians in Cyprus*. Tbilisi 2014 (in Georgian).

² S. Latchkebiani, *Georgians in the searches of Stephan Luzignian and Archimandrite Kyprianos*; *Anal's* № 8, p. 464, 2013 (in Georgian).

Jorgianus (Georgians) and some Greek schismatics, calling themselves abbots of the monasteries of Galia, Lacrona, and St. Sabbas of the diocese of Paphos, wrongly seized these monasteries and, to the offence of the Celestial King, retain what they seized”.³

According to the work of Etienne de Lusignan (there is the exact indication about the existence of Georgian churches in Alaminos’ area in his work: Etienne de Lusignan, Description of the island of Cyprus, Paris, 1580) and Archimandrite Kyprianos, also, according to folk traditions from the village Alaminos, Georgian scholars suggest, that it might be in Alaminos were the lands of Georgian monasteries were located: “In Alaminos there is only one proof – the ruins of St. George’s Church, which was belonged to Georgians according to the local oral traditions”.⁴ We are able to think, that Alaminos was the land of Gialia Georgian Monastery in Cyprus,⁵ because Alaminos is a rich agricultural region. The Gialia Monastery itself is situated in the north-west part of the island. There are not enough agricultural lands near the Gialia Monastery; on the other hand, village Alaminos (district of Larnaca) was the most developed agricultural area and it is till today.

We know from the historical sources, that the annual income of Gialia Monastery was 300 (three hundred) ducats, like a Kykkos Monastery.⁶ So, such a huge annual income would be based only on the good agricultural conditions.

Excavations of the Ruins of St. George Church in Alaminos

a) The first stage.

The ruins of St. George Monastery are situated in the southern part of Cyprus; three and half km. on the South-East part of village Alaminos (district of Larnaca); the church is located between the agricultural lands, near the village way, where 10 m. length of the North wall of the church was preserved. The almost totally damaged wall is bent 25° on the north-east side, on which the direction of church is based. The Church area is very damaged by the agricultural activities. It is clear, that the church building is abandoned during the centuries.

³ Schabel 2001, 339-340.

⁴ S. Latchkebiani, *Georgians in the searches of Stephan Luzignian and Archimandrite Kyprianos*; Anals, N8, p. 464, 2013 (in Georgian).

⁵ I. Gagoshidze, D. Mindorashvili, G. Gagoshidze, *Gialia, the monastery of Georgians in Cyprus*. Tbilisi 2014 (in Georgian).

⁶ S. Latchkebiani, S. Latchkebiani, *Monastery of Gialia and Georgians in the historiography of Cyprus*, Anals N5, 2009, p. 250 (in Georgian).

The East part of the Norther wall is 2 m. high from the earth level and 5 m. length, which is better preserved and was visible before starting the excavations, it is heavily damaged, mortar and stones are separated, thickness of the wall on this place is about 100 cm. (The west side wall thickness is 75 cm.). There are rebuilt two small buildings with the doors by the local people on this wall. In the west building is for keeping church oil and candles, in the east building is for keeping icons. There is presented cylindrical gritstone column (diameter – 44 cm., length – 140 cm.). Presumptively, column was the leg of church trapeza (table) into the temple.

We are able to see the plan of the west wall of the church in L8 and M8 squares of the excavation area. In the central part it is possible to see prints of stones on the mortar. This part like a step is aiding on the west side. Presumptively, it was the main entrance from the west. The length of threshold is 150 cm.

There is discovered the south-west corner of church (square N8) and whole south wall, which ends in M12 square. At the moment it is not able to clear the position of altar apse. There are two damaged stones connected with mortar in L12 square. These stones might be the part of altar apse structure.

It might also be noted here, that the church was built without foundation. On the plan level we can see the thickness of this wall is about 90 cm.

The wall is built by pieces of rock stones; the south part, which itself is north wall of church interior, is built better, than the other part, part of facade. On the south the different size stone layer has regular formation. Church interior was divided by the pilasters, two of them are remained partly in the K9 and K10 squares. There is discovered floor level of the church (170 cm. from zero point). Floor was revetment by the flat-manufacturing marble stones.

There is discovered oblong marble tile in the area of K10 and L10 squares, it was fixed on the floor by the mortar. There is presented one step sit-place between pilasters on the same side of the wall. Sit-place is well plastered by the mortar and then is polished. On the same area it is fixed second building layer's floor level, which is plastered by white mortar. There is placed rectangular parallelepiped formed well-manufacturing stone (30X35X40 cm.) in front of east pilaster, on the sit-place. This stone is plastered by white mortar like sit-place. The stone might be the part of altar window-cut.

There are presented the rests of staircase in the west, along the main entrance in the area of L9 and M9 squares. The staircase was revetment by flat-stones.

The west part of north wall is situated in the area of L7 square. There is not fixed corresponding south wall and its function is unclear.

There are presented fragments of the wall painting near the sit-place in the area of K10 square. Visible is local blue color, it might be the back view of compositions. There is also red color on one fragment.

After the excavations it is clear, that the Alamino St. George's Church had at least two entrances, one in the west and other in south wall; floor was revetment by flat and well-manufacturing marble stones, but later this floor was covered by mortar and damaged marble stone were used as grave walls around the church; the interior of church was covered by wall painting, in altar apse stood the church table based on cylindrical column.

Description of graves:

Graves were situated around the St. George church.

Graves are dated back to 14th – 16th cc.

Grave N 1

Grave N 1 is situated in *N10-square*.

The stone layer in grave is damaged, maybe during the agricultural works on area; the skull is cut, other bones are all over the grave, without anatomical system. There are presented pottery fragments in grave, by analyze of them, they might be the parts of two different vessels.

Grave is situated 30 cm. down from modern earth level.

Grave N 2

Grave N 2 is situated in *N10-square*.

Type of grave: stone box-burial;

Grave is along the south wall of church. The bones are very damaged and are concentrated in one corner of grave. The fragments of skull we can found in the east part of grave.

There are presented also fragments of pottery all area of grave, two different types of ceramics.

The size of grave:

The length – 150 cm; the width – 70 cm; the depth – 20 cm.

Grave N 3

Grave N 3 is situated in *O10-square* on the field.

Type of Grave is cist-grave.

Grave is built with middle-size, half-manufacturing stones, there were buried two persons in different time, on different levels.

Low level skeleton is buried with west position of head; it is lied supine, face upward, leveled on the earth, hands are put on the breast, skull is damaged by falling down of grave stone; the length of skeleton is 151 cm;

There is found a ceramic bowl, inside brown glazed;

There is fixed second skeleton on the east part of the burial, which belongs later period, of course (first and second grave is divided by 16 cm. earth level); There are preserved only skull and breast part, the other and main part of skeleton, which was out of the grave borders, is lost.

The size of grave: length – 172 cm; the width – 44 cm; the depth – 42 cm.

Grave N 4

Grave N 4 is situated in *M8-square*.

Type of Grave – cist-grave;

There is presented child skeleton in grave. Oriented on WE. Lied supine, face upward, leveled on the earth; Hands on the stomach, head is on west side position; bones are very much damaged; the skull is covered by 20 cm. length stones.

There is one a bit damaged light-blue glazed bowl on the left side in the grave, the fragments of the bowl is all over the grave area;

The size of grave:

The length – 60 cm; the width – 30 cm; the depth – 5 cm.

Grave N 5

Grave N 5 is situated in *K8/K9-squares*.

Type of grave: cist-grave.

There is presented skeleton (we think, child skeleton), oriented on WE. Lied supine, face upward, leveled on the earth; Hands on the stomach, head is on west side position; Bones are much damaged. The bones down to pelvis are not preserved. There are three broken stones on the west side of grave, the length of stone is about 20 cm. Only skull is covered by these stones.

There are also fragments of red pottery.

Grave N 6

Grave N 6 is situated in *J10-square*

Type of grave is cist-grave, deceased is lied supine, face upward, leveled on the earth; Hands on the stomach, head is on west side position;

14 VAKHTANG LICHELI, GIORGI GAGOSHIDZE, MERAB KASADZE

Grave is situated on the north side (about 103 cm.) of the north wall of St. George's Church; There was preserved cover construction of the grave (three flat-stone, half-manufacturing, size – 30X40 cm.);

The grave is individual, belongs to one person, child about 2 years old; the skeleton is joint anatomic. In the breast area is fixed one round bead.

There was white and green glazed ceramic bowls on area of the knees of the skeleton; the bowl is damaged by the grave-stones. The second ceramic dish (concentrated in the same area) was also damaged by grave-stones. Second ceramic is red-fabric and then light-red glazed, also fixed white lines on it.

After taking stones and bone materials there is fixed floor of the grave, which is small flat-lime stones with mortar.

The size of grave: length – 80 cm; the width – 18 cm; the depth – 24 cm;

Grave N 7

Grave N 7 is situated in *O10-square*.

The grave is much damaged; it is fixed 50 cm down from the modern earth level. There is preserved partly the skull, the fragments of the skull are over the stones; 25 cm. east part from the skull is fixed a ceramic bowl, inside white glazed.

Grave N 8

Grave N 8 is situated in *O10-square*.

The grave is fixed 65 cm. down from the modern earth level. Skeleton is buried with west position of head, it is lied supine, face upward, leveled on the earth; it is cleaned up part of skeleton, till waist area. The rest part of skeleton is inside of the profile and it was not possible to clean area for the particular moment. There are not discovered any materials in the grave.

Grave N 9

Grave N 9 is situated in *O10-square*. The grave is cleaned 80 cm. down from the modern earth level. Skeleton is buried with west position of head, it is lied supine, face upward, leveled on the earth; near the skull is fixed flat-stone; the legs of skeleton is situated inside the east profile. During the cleaning of grave are fixed several brownish burned fragments of ceramics (not glazed).

Grave N 10

Grave N 10 is situated in *N9-square*.

Type of grave: cist-grave

Grave is laid on W-O axis. It is a child grave, which is discovered at the south-west wall of St. George's Church. The bones are damaged, Skeleton is buried with west position of head, and it is lied supine, face upward, leveled on the earth;

Inventory of the grave:

1. The copper coin was discovered in the breast area of skeleton;
2. three bone crosses, one steatite cross;
3. one bronze ring;
4. corrugated glass beads, cornelian beads, cylindrical glass bead;
5. There were found also two glazed ceramic bowls. One of them is situated on the east part of grave, second is situated on the right side of skeleton.

The size of grave:

The length – 80 cm; the width – 35 cm; the depth – 18 cm.

The length of skeleton is 57 cm.

Grave N 11

Grave N 11 is situated in *K7-square* .

The type: pit-grave;

The grave was situated along the north wall, oriented on WE. Skeleton might be belonged to the adult person. Hands on the stomach. On the throat area is discovered one copper coin.

The length of skeleton is 120 cm.

Grave N 12

Grave N 12 is situated between *LM13-squares*

Grave is situated on the east side of altar, it is damaged grave; there were cleaned fragments of skull and part of leg-bones (tibia and fibula), pelvis is very much damaged, thigh bones are also damaged.

There are stone layer on the north part of the grave.

Grave is without other materials.

The size of Grave:

The length – 150 cm; the width – 55 cm;

Grave N 13

Grave N 13 is situated in *N11-square*.

Skeleton is lied supine, face upward, leveled on the earth; hands on the stomach, head is on the west side position; the bones are preserved badly. There were cleaned fragments of glazed ceramic on the north-west side of grave.

The size of grave:

The length – 115 cm; the width – 57 cm; the depth – 30cm.

The length of skeleton is unclear – it is damaged.

Grave N 14

Grave N 14 is situated in *N9-square* on the field.

The skeleton in the grave is damaged; there are only human finger-bones (left hand) and radial bone; shin bones are damaged; there are partly preserved pelvis-bone and thigh-bone.

The deceased is buried according Christian tradition.

The size of the grave: length – 170 cm; The width – 65 cm; The depth – 25 cm.

b) The second stage.

The Research and Conservation of the Architectural Remains:

The archaeological works held on the remains of the Alaminos St. George church remains in 2017 (29.04 – 12.05) have important results: the walls of the church have been fully exposed, its building technique and chronologically different layers became clear. On the beginning stage of the works we removed two modern niches from the North wall of the church, which have been built at the Southern side by the local population in the end of 70-s or the beginning of 80-s and were intended for the storage of the icons, church oil and candles. On the place of the eastern niche was exposed the original niche of the church (52x65x82cm), in front of which there was arranged a platform created by the pile of soil and polished by the lime mixture. The trapeze-like construction stood on it, built with the grinded stones of the church, the surface of this space was at the same level as the bottom of the niche. A modern bottle was found in the soil, which proved to the theory, that this structure was built by the local population in the 20th century, to enable them to pray by the prothesis niche of the St. George church. Thus, this structure didn't have any historical or artistic value, it was decided to destroy it, after which, South from the Northern wall of the church, by the bottom of the wall, alongside it, was cleaned the fragment of the floor of the altar bema, laid by polished rectangular stones.

The floor of the second building horizon – plastered with lime mixture, exposed under the pilasters in 2016 and the plastered fragment of the same type in the Western part of the Northern wall, where the Western wall begins, are built and dated similar (20th century) to the floor plastered with lime mixture exposed under the prothesis niche. In the course

of the works it was decided to take away these structures, too, after what the step existing alongside the Northern wall was clearly exposed.

The platform, covered by the neatly plastered stones, exposed on the side of the Western wall, in the interior of the church, appeared to be a fragment of the old church floor, and it is on the same level as the same type floor, preserved in the bema.

In the eastern side of the northern wall, after deepening the ground, the north-east corner of the church building was exposed, as well as the apse side of the altar and the beginning of the arc of the apse. The wall of the Southern apse is almost entirely destroyed, only the preparation part of the foundation is preserved.

Therefore, the original planning and architectural forms of the Alaminos St. George church were fully revealed. The church is a hall type building (4.85 m x 8.70 m) and is built just like the other church buildings of the Cyprus island. In fact, it has no foundation. The function of the foundation is performed by the “pillow” of lime mixture, which is lying on the artificially evened clay natural, firm surface. The lime mixture “pillow” follows the Western and Northern perimeter of the church’s walls (The width of the wall is 60 cm.) and from the exterior side, with the remaining width by the bottom of the wall creates a thick, stairs-like (40-50 cm) socle. This type of step wasn’t found by the bottom of the apse.

The church is constructed with the roughly worked on stones of irregular shapes, cracked from rocks, the pile lines are as horizontal as possible; The structure is tidier in the interior than the facades.

The longitudinal walls were divided by the two pairs of pilasters. According to the building traditions and the parallel materials we can assume, that the holding arcs of the main arc was transferred onto them (North to South direction). The pilasters, situated in the East, from the Eastern side are adjoining the large bema, which by width, compared to the congregation space, is a little narrowed, the bema ends with the convex apse of the altar. The apse doesn’t create a full semicircle, i.e. it has a so called “bow” contour, the center of the arc that is conducting it goes beyond the sides of the apse and is situated in the space of the bema. No doubt that nearby the apse in front of the large prothesis niche inside the Northern wall, in the center of the bema the Trapeze should have been standing, the cylinder shaped foot which has been preserved nearby the remains. A thick platform-degree is contouring alongside the wall of the congregation part of the church, this structure isn’t present at the bema or the altar apse.

The Alaminos Church had doors both in the western and the southern walls; these walls are heavily damaged, and therefore the width of the door can not be distinguished, however, the low step that remains on both sides gives us some idea about the door openings' sizes, and the western door should probably have been double.

The works carried out at the initial stage of archaeological research revealed with a great accuracy the fragments of the site, the factuality of which has defined the substance of the church's planning and architectural volume. Keeping in mind these circumstances, in order to better imagine the structure, on the certain parts of the site there appeared a necessity of partial restoration-conservation (of the fragments, preserved at the level of traces). With such an approach, the apse arc and the conjunction of the small sides, the pilasters constructed on the southern wall, the southern and northern corners of the façade and the adjoining line of the socle became clearer.

The layer of the later wall situated in the north, which was added in the last century, was completely removed for the following reasons:

1. The layer was extremely weakened and because of its condition there was a danger of collapse.
2. The late supplement did not have any artistic or historical value;
3. The inner, vertical area almost by 1m. crossed the part of point, on which, with great probability, could be placed the base of the arc cover, and thus, by reconstructing and restoring the original view of the wall there would be created the false architectural space.

In order to create the final configuration and shapes of the walls during the rehabilitation process, the additional layers completely replicate the contour of the old masonry, which prevented the danger of formation of dry geometric and unnatural lines.

In the process of creating the conservation layers it was used the lime mixture, which is a so called "complex" mixture, made with the high strength cement, light thermal filler and high quality lime compounds.

In order to partially restore the authentic view of the Church - in addition to the initially planned only conservational works - the process of research has arisen the need for partial restoration, but only with the minimum interference, according to international standards.

In order to reveal the plan of apses with the stones that were remaining in the interior as result of destruction, two rows of masonry were restored, by which the eastern part of the church was bundled and the building's plan acquired the complete (original) view.

For the same reason the pilasters of the southern and northern walls were partially restored. In particular, the pilasters of the southern wall were restored with the two rows of masonry, while of the northern wall – in a different way: because the north wall was relatively whole (though in a bad condition) and, therefore, the eastern pilaster situated on it have been preserved to 1,6 m, it was strengthened at the whole altitude. While the western pilaster of the same wall has been restored only on the level of two pile lines.

For the purpose of conservation of the southern wall, its whole perimeter was covered with a complex mixture and there was done a partial restoration of the façade masonry.

In total, 35 days have been spent on the excavation, examination and partial restoration of the church.

Burials.

During the works carried out in 2017, the burials were revealed both around the church and in its interior.

The burial № 1-17

Was revealed by northern wall of the church, in the square J 10. It's a pit burial. 60-70 cm depth from the zero level. Represents a child's burial. The bones are poorly preserved.

The body lies with the head to the west, on the back. Straight. The full length of the skeleton cannot be distinguished due to the damage.

The corrugated and sardine beads were revealed in the grave.

The burial № 2 - 17.

Was revealed by northern wall of the church, in the square K 9. Presumably a pit burial. The contours of the burial cannot be distinguished. 60-70 cm depth from the zero level. Represents a child's burial. The body lies with the head to the west, on the back, straight. The skeleton is poorly preserved. The length of the skeleton is 55 cm. The burial doesn't have any inventory.

The burial № 3-17.

The burial was revealed in the square J 10. It was revealed at 90 cm depth from the zero level. It's a pit burial. By the head of the skeleton a stone in places, which must have been a sign of the grave. The skeleton lies with the head to the west, on the back. Straight. The hands are folded on the stomach. The length of the skeleton is 154 cm.

Near the skull, there was found a glazed bowl. The skeleton is holding a slingshot stone in the hand.

The burial № 4-17.

a pit burial covered by a marble stone tile was revealed by the northern wall, in the interior, in the square L 10. The burial is placed next to the northern wall of the church, is situated between two pilasters. The length of the burial tile is 80 cm, the width – 52 cm. It was revealed at 185 cm depth from the zero level. The small size stone debris was found under the stone tile.

The length of the pit is 170cm, the width 56 cm. Two deceased, one buried on the top of the other were revealed in the burial.

At the depth of 20 cm from the grave tile, at the depth of 205 cm from the zero level there was revealed a skeleton, lying with the head to the west, on the back, straight, with hands folded on the stomach. The length of the skeleton is 160 cm.

The skeleton had the grave goods: 1. A bronze circle (ring) was revealed in the area of the hands, presumably it has been worn on the finger.

2. An upturned glazed bow with a heel was lying by the skull, which was covering the skull of the deceased buried below the skeleton.

The second skeleton was cleaned at the depth of 215 cm from the zero level. It was lying with the head to the west, on the back, straight. The length of the skeleton is 152 cm. The fragments of the bowl glazed in greenish-whitish was lying by the femur bone of the left leg. The floor of the burial was revealed at the depth of 42 cm from the basement of the church.

The burial № 5-17.

The burial was revealed within the interior of the church, in the north-west corner, the square L 9. 185 cm depth from the zero level. It's a stone box burial. The length of the burial is 115 cm, the width – 37 cm. Three bodies buried on the top of one another were revealed in the burial.

A coin (bronze) was revealed in the north-west corner of the burial. In the central part of the burials a square, flat brick has slid. The length of the brick is 22 cm, the width – 17 cm., the thickness – 3 cm. the brick is marked on the diagonals (the ornament was made before burning).

At the depth of 198 cm from the zero level there has been revealed a child's skeleton. It is lying with head to west, on the back, straight. The length of the skeleton is 61 cm.

By the skull of the skeleton there were revealed the fragments of the

bowl, glazed in blue, and by the feet - the fragments of the bowl, glazed in greenish whitish.

After removing the first skeleton there was revealed the second body. The skull of this skeleton was placed in the eastern part. Presumably, the skull was moved when the second deceased was buried.

The length of the second skeleton is 92 cm. An iron artifact was revealed by the feet. The fragments of a glazed bowl were lying below the feet.

The third skeleton was revealed below the second, at the depth of 217 cm below the zero level. It is lying with the head in the west, on the back, straight. The length of the skeleton is 90 cm. Fragments of a glazed bowl were revealed in the area of the feet.

The burial № 6-17.

Was revealed south from the apse of the church, 1,3 m apart, in the square M 12. At the depth of 150-160 cm from the zero level. The burial is dug in the yellowish clay layer. Represents a child's burial. The skull hasn't been preserved. The body is lying with the head to the west, on the back, straight. The length of the skeleton is 45 cm.

Fragments of the side-bottom of two bowls were lying by the left hand of the skeleton.

The burial № 7 - 17.

Is situated in the South-East from the apse of the church, 90 cm apart (North from the burial № 6 at distance of 40 cm.) The burial is dug in the yellowish clay layer, at the depth of 160 cm from the zero level. It is a pit burial. Two polished rock stones are inserted near the skull (are restricting the skull). The skeleton is lying with the head to the west, on the back, straight, with hands folded on the stomach. The length of the skeleton is 130 cm. Two fragments of a red fabric bowl were found by the feet of the skeleton.

The burial № 8 - 17.

The burial was revealed east from the church, 80 cm from the apse, the grave was dug in the yellowish-clay layer. It is situated at the depth of 150-155 cm below the zero level. It's a pit burial. A child's skeleton was revealed. The skeleton is lying with the head to the west, on the back, straight. The visible length of the skeleton is 65 cm. (Below the knees the limbs of the skeleton enter the profile, and because of that It couldn't have been fully cleaned).

The fragments of a glazed bowl were found near the skull.

The burials are dated as 15th-16th centuries. Especially important is the fact that within the interior of the church were revealed the burials of the 16th century. It means that in the historic chronicles of exactly this period (the source – Etienne de Lusignann) mentioning a church of Georgians in the surroundings of Alaminos are based upon a real basis. Therefore, with a great probability we can conclude, that the Alaminos St. George church in Cyprus has really represented the main point of Georgians – metochion of the Gialia Monastery.

Sophtades St. George church archaeological excavations

Archaeological excavations on the Cyprus island, in the village Softades was carried out in 2017, within the grant of Shota Rustaveli National Science Foundation (Code of the Project- HE17 43) and this project will continue for three years. In 2017 excavations were carried out from 10th of October till 4th of November.

On the south part of the island of Cyprus, south-west from the village Kiti (Kίτι, Larnaca district) is a small village/settlement Softades, where is located small hill, 10 meter above sea level (the GPS coordinates of hill are – 36S- 548949.86mE, 3852569.36mN; 36S-548913.49mE, 3852544.01mN; 36S-548888.50mE, 3852574.87m.N), 300 meter from the sea, quite close to the main road. There is remain of semicircular apse of alter, oriented eastern on the top point of a hill. These church remains are connected to the name of Saint George by local folk tradition and Cypriot churchmen. According to these traditions St. George Church was belonged to Georgian Monastery. This basic data is in logical convergence with historic sources, mentioning Georgian monasteries in the area of Alaminos (Etienne de Lusignan., Description of the island of Cyprus, Paris, 1580, on all these data analysis). The hill was completely covered with plants (high grass, thorny bushes) and there were interspersed the fragments of ceramics all over the territory of site.

The first stage excavations

The goal of the first stage (2017 season) excavations was fixing of the perimeter of the Church. According to this, first of all excavation of remains of protuberance apse on the east side of the hill was began. Visible high of apse above the earth level is 87 cm; width of an apse wall – 140 cm; the diameter of the apse – 2, 92 cm. The apse, which was built with several layers of cracked and different size irregular stones, has semicircular shape. There are another remains of some building on the south-east part of the hill, function of which is not yet clear.

Archaeological fieldworks began on the east side of protuberance apse, where was removed 15 cm. thickness of grey color, friable earth level and after this action was able to see mortar sharpened surface. Protuberance apse is circled with this mortar sharpened surface. During the excavation process were discovered clay tiles and fragments of ceramics. There was fixed an unsystematic stone layer and also fragments of stones with mortaring along the north side of the Apse. These stones, as it was clear during the excavation process, were part of north nave's east wall. The length of the wall, for present-day statement, is 51 cm. and width is 57 cm.); near the unsystematic stone layer, in the gray color friable earth, appeared damaged limestone slab, in which is carved equal-armed cross. Both sides of a slab are processed (the size of slab – 22X19X7 cm.) The length of equal-armed cross is 10 cm. and the width is 9 cm. There is a remain of a right-angled aperture on the down side of cross, on the slab.

After removing the grey color, friable earth level from the external perimeter of apse appeared one more down layer of an apse building. This older building layer was built with processed, but not sliced stones. They are connected to each other with mortar. There were appeared the fragments of ceramics and clay tiles after the preparation of external perimeter; some fragments of ceramics are glazed.

During the excavation process of the St. George Church, the south nave was partly cleaned. The south nave is built with cobble-stones; stones are connected to each other with mortar. The length of the south nave's east, which is located in K 14 trench wall is 180 cm. and the width is 70 cm. The length of south nave's west wall, located in the K 13 trench, for present-day statement, is 138 cm. the width is 58 cm.

Near the south nave's south wall in the K 14 trench became visible a limestone slab (the size of a slab – 40X32X7 cm.), on the limestone slab are presented geometric ornaments. There is a circle in the quadrant, which is carved on the surface of a limestone slab. This circle made triangular form ornaments near the corners of quadrant. The flat space between them is filled with three carved lines. Inner side of the circle are two almond-shaped ornaments in parallels. Also between them are carved indirect lines in parallels. At the end of almond-shaped ornaments is carved one horizontal line and it divides the ornament in two parts. From this horizontal line to the south are carved, semicircular lines in parallels.

Next to the above mentioned limestone slab, after 5 cm. in the same K 14 trench was found one more damaged limestone slab (the size of

a slab – 36X27X7 cm.). This is also ornamented with geometric figures. On the right side of the slab are three carved, semicircular form lines, on the left side of them is presented one relief and vertical line; on the left side of this vertical line is also three carved, semicircular form lines; on the most left side of the slab are presented also two carved, semicircular form lines; on the top point of the slab, at the joining point of vertical line, are three semicircular form, carved lines.

There is dug N 1 Trench in H 15 Square for identification the dimensions of the church on the field; during the digging process 30 cm thickness, grey color, friable earth level was taken out from the perimeter; and after it became visible a continuation of the south wall. The wall is, for present-day statement, layer of cobble-stones; at the beginning of a stone layer, in the east part is proved rectangular cavity (50X30 cm.), middle side of which is deepened (some kind of rectangular stone reservoir) and in it are thrown middle size stones after the demolition.

The length of the presented wall is 190 cm. the width is 55 cm. There are proved the marble slabs on the north side of this wall, which are connected to this wall. Four such marble slabs are discovered for the moment.

The sizes of the slabs:

N 1 slab – length is 41 cm; width is 44 cm;

N2 slab – length is 55 cm; width is 42 cm;

N3 slab – length is 34 cm; width is 27 cm;

N 4 slab – length is 43 cm; width is 39 cm;

There is discovered in this trench a fragment of damaged limestone capital, on which is carved an acanthus ornament. The interior of the wall, on the south part of which an unsystematic stone layer are visible, is plastered with mortar. After the cleaning of this layer, appeared a bronze nail, the fragments of glazed ceramics, and the fragments of a handle of a glass vessel.

The above mentioned marble slabs, discovered in H 15 square, continuing to the north direction of H 14 square and connected to the stone layer, which is near the wall in H 14-13 squares;

The marble slabs, proved in H15 square with large oval form space, are separated out from the marble slabs, which are found in H 14 square, to the south direction of stone layer; this space (195X67 cm.), supposedly, might have belonged to a grave. The Trench N 2 was cut in F 15 Square, which is interfacing of H 15 Square; in the Trench N 2 was cleaned a south outbuilding, continuation of the south wall (174X80 cm.).

The Trench N 4 was dug (in the H 14 – H 13 Squares) for attesting the north wall of the south nave; the part of the north wall (185X57 cm.) is

proved in H 13 Square, 25 cm. down from surface of earth. The interior of the wall (in the north part) is plastered with mortar; after the preparation process of this perimeter are revealed artifacts – clay tile fragments, glazed and non-glazed fragments of ceramics and glass vessel fragments also. There are proved two marble slabs in the interior of the wall. The length of N 1 slab is 102 cm; the width is 31 cm; the slab N 2 is covered, supposedly, with lime; the length of the part, which is cleaned already, is 19 cm; the width is 25 cm.

There is attested a basis of the column in I 13 Square, which is on the east side of H 13 Square. The basis is fixed to the continuation perimeter of the wall. The base was discovered 18 cm. down from the earth modern surface. The inner diameter of a base for column is 48 cm; the out diameter is 60 cm; the base is circled with double plastered mortar. There are stones put on the base of the column, the stones are plastered with mortar later. There is attesting also an unsystematic stone layer on the east side of this basis. On the south part of the wall, in H 14 Square, after preparation process is proved the stone layer, where attesting also the fragments of marble slabs. The interior of indicated wall, on the slabs' side, is plastered with mortar.

The Trench was dug in E 15 Square, which is interfacing of F 15 Square; in this trench is excavated the continuation (227X85 cm.) of the south wall of south nave, 32 cm. down from the earth surface in this square is also proved the south-west corner of the nave. During the preparation process, in the stone layer, is attesting the fragment of ceramic; the fragment is ornamented – on surface is carved two horizontal lines and between lines is also carved wavy ornament. The wall goes to the north direction; the length for present-day situation is 7 meter, the width is 61 cm; there was discovered a bronze bell on the external perimeter of the wall; this wall from upside is plastered with mortar. On the north side of the west wall, supposedly, attesting the door (230X58 cm.), which is fixed 20 cm. down from the earth surface.

For the identification of precise dimensions of the south wall of the south church nave the trenches were dug in J 15 and in I 15 Squares; in these trenches was appeared the south wall. There is proved an unsystematic stones layer to the south direction of the wall in J 15 Square; the wall in this square is appeared 27 cm. down from the earth surface. This wall has a continuation in I 15 Square also, where after removing homogenous, grey color friable earth level appeared vertical position standing on the stone. The interior of the stone is plastered with mortar

and this area might be an aperture of the doorway; the length of it – 110 cm; from above mentioned vertical standing stone to the north direction 3 cm; is proved a damaged limestone slab (41X38X5 cm.), which is decorated also. The slab has a rectangular form, after the preparation came to light two chevrons and between them is triangular form ornament, triangular is up with one angle; to the west direction 18 cm from this slab is proved another fragment of damaged decorated limestone slab (26X19X6 cm.); on the slab is visible three carved horizontal lines, in the center of it are also more three carved lines; on the right, up corner of the slab is visible a semicircular form carved cube; 39 cm. to the west direction from the second slab is proved one more damaged fragment of decorated limestone slab (39X30X5 cm.); on the slab is pictured two inter backward triangular, they are separated to each other with three carved indirect lines. To the north direction of indicated decors, in I 14 Square became visible many damaged fragments of clay tiles; there is proved also very corroding fragment of iron nail in this square.

The length of the south wall of the church south nave is 18 meter; the length of the west wall is 7 meter for the present-day situation.

The fieldwork was began in K9 Square; purpose of this work was to indicate the walls on the territory of north nave of church; there is appeared the north-east corner of nave. The length of remaining north wall is 190 cm; width is 59 cm. The length of the east wall is 166 cm; the width is 60 cm. The interior of above mentioned north-east corner is plastered with mortar. The north wall is fixed 20 cm. down from the earth surface; the east wall is fixed 48 cm. down from the earth surface. 63 cm thickness of grey-brownish friable earth level was removed in K 9 Square. After it appeared many fragments of tiles, glazed ceramics' fragments and a fragment of decorated slab, on it is carved three vertical lines. In the interior of this wall is proved two big sized stones; these stones, supposedly, indicate the flooring level. In the K 10 Square (which interfacing to K 9 Square) is proved a fragment of marble iconostasis.

The testing trench N 3 (3X3 m.) was dug 12, 3 meter from F 15 Square, for identification of the north wall; in the north corner of this trench appeared the remains of wall (1,13X50 cm.) 30 cm. down from the earth surface. The wall layer leans on the north wall from east side; the length of this wall layer for present-day situation is 65 cm. After the preparation process became visible also west wall, the length is 258 cm. the width is 50 cm. During preparation process is this trench also appeared tile fragments and ceramics.

Stratigraphy of the Mound

There were made three stratigraphic trenches on the perimeter of the mound:

N 1 stratigraphic trench (dimensions – 3X2 m.) is situated to the north direction 6 meter far from the N 3 testing trench. 22 cm. from the earth surface is proved brownish humus layer, down of it layer is yellowish sand and clay layer, thickness – 36 cm. down of yellowish sand and clay layer is appeared soil layer, thickness – 60 cm. down of soil layer was cleaned again sand and clay layer, which is sterile; thickness – 54 cm. The depth of this trench is 190 cm.

N 2 stratigraphic trench (dimensions – 2X1 m.) is situated to the north direction from the apse; first of all was removed humus layer, thickness – 25 cm. down of humus is appeared 85 cm. thickness sand and clay stony layer. The depth of trench is 110 cm. in this trench after the preparation process is proved Roman period ceramic materials and also a fragment of amphora.

N 3 stratigraphic trench (dimensions – 2X1 m.) is situated to the north direction of the trench N 2 (see also ab.) first of all was removed 20 cm thickness humus layer. The depth of the trench N 3 is 75 cm. after removing humus is appeared sand and clay stony layer, thickness – 55 cm. in the south-west corner and in the north-west corner became visible two pits; their function is still unclear. The diameter of N 1 pit is 16 cm. and of N 2 pit is 30 cm. After the preparation process of this trench N 3 appeared ceramic materials.

Brief Art Studies Conclusion

75 cm. height remains of church altar apse is visible up to the earth level, it is situated on the very east point of the Softades hill; after research process is clear, that the west-east axis of the building is bend 35° to the north direction, and this point is marking the orientation of the whole church.

The inner side of the semicircular, protuberance apse (the width of the wall is 120 cm.) is built with small-sized stone layers and the apse has not exactly semicircular form, but a bit oval.

If we concentrate our attention on the thickness of the apse, there are quite clear visible two reconstruction steps; the earlier apse of the church (the width of wall is 120 cm.); the interior of it was plastered with mortar and had exact semicircular form. On the north and south side is appeared about 30 cm. length of shoulders and to the west direction the shoulders

have the walls (the width of the walls is 50 cm.) this is a central nave of the church.

The south wall, which is remained on the plan level, was excavated also. During excavation process became visible also lateral (north and south directions from the apse) nave's east walls, length – 320 cm. It is proof, that the church was three-nave basilica. The whole south wall of the south nave, also the south-west corner of building and half of the west wall are visible now, also marked the outline of the aperture doorway.

So, the size of church is 17, 65X12, 60 meter (PL. XXII).

The church walls, which are remained on the plan level are built with broken stones and mortar. The linear walls' short width is 50 cm. we are of the opinion, that this short width was reason, that is was covered with tree trunk roof. This type of roof was wide speared in early Cypriot architecture. In the H 15 and I 13 Squares is fixed so called "Cypriot marble" floor. This is the area of the south wall of south nave and also to the north direction of south wall of central nave.

In I 13 Square, on the south wall of the central nave appeared in situ circled-plan building, which is built with broken stones and mortar. This structure is basic space of column dividing the naves (d. – 60 cm.). From the north side this structure is marked by two steps which are 28 cm. up from the church floor level. These steps might be the parts of altar apse solely which is pulled out west part. This detail is also characteristic of the medieval basilica (PL. XXIII).

In the south nave of church, on two location were concentrated the fragments mild limestone slabs; the slabs are decorated on one side (PL. VII). The Style of décor is homogenous and is presented geometric figures; the slabs, on the east side of nave have the same decorations. The decors might be symmetrically assigned and consisted of: segmental shafts, almond-shaped forms and profiteering; in the central part of the nave the decoration of fragments consist of: shafts, demarcated triangular and rectangular. One fragment is decorated with stylized plant ornament. The slabs are local made, and supposedly, were the parts of iconostasis. In our opinion, that the center of the slabs' composition is (as it is already presented in Cypriot church architecture) equal-armed cross⁷.

The apse of the church altar is dug and damaged by robbers later (PL. XXIV) the floor is also damaged and stones of the different size are

⁷ See – *Stone chancel screen from marathovouno*, in article: Doria Nicolaou, *Liturgical furnishes from early Christian Basilicas of Cyprus (4th – 7th centuries)*: Cahiere du Centre d'Etudes Chypriotes 43, Paris, pp. 156-174.

unsystematically laid in area. During the preparation process of the apse perimeter are proved cone form slabs' 4 fragments (the thickness of fragments are in size 3, 5 – 4 cm.) the edges of two fragments are profiled with rib and concave surface, supposedly it is part of Trapeza (table-form Trapeza) dated to 6th century.

The limestone slab fragment is proved in the north area of the altar apse (size of slab: 22X12X7 cm.), it is decorated with ornament, equal-armed cross, circle, rectangular. The same technology is used also in other Cypriot architectural details, such as early medieval period finely worked slabs. Supposedly, indicated slab was part of a small window. The iconostasis slab fragment might be small size ring, which consisted of three shafts (the size: 11X5X6cm.)⁸

On the south aisle area of the apse (in square H 15) is proved a fragment (size 19X17X11 cm.) of capital or impost or maybe conch of the apse. The ornament has a shape of acanthus leaf and is dated to early medieval period.

For the present-day situation several building levels are presented on the Softades Church:

1. Three nave Basilica dated back to the early medieval period, semi-circular, protuberance apse. Tree-trunk and clay tile roof (6th century), the diameter of semicircular apse is 456 cm.

2. For the next period the building level was added, the altar apse has the same form (diameter – 268 cm.) the walls of nave are bigger and the church nave is a bit smaller than it was in older church. We think that building was covered with arch and it was one nave building.

3. in altar nave is proved also third building period (diameter of altar apse – 202 cm.) the apse has oval form, the church also in this time might be one nave building.

There are presented glazed ceramics, dated to 12th-13th centuries, painted plaster fragments, supposedly, are connected to the second or third building period of the church.

Acknowledgment:

Department of Antiquity of Cyprus,
The National Agency for Cultural Heritage Presentation of Georgia,
Foundation for Cultural Heritage Protection and Preservation of Georgia,
The Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG),

⁸ The same slabs is possible to see in Limasos Medieval Museum; see also Alexandre *Bourier*, *la basilique Horsles-Murs* ("at Meydan"): Cahiere du centre d'Etudes Chypristes 43, Paris 2013, p. 69.

Embassy of Georgia in Republic of Cyprus,
Iv. Javakhishvili Tbilisi State University,

All members of Georgian Archaeological Mission on Cyprus (Merab Kasradze, Zurab Giorgadze, Suliko Kokhreidze, Boris Gelashvili, David Gagoshidze, David Naskidashvili, Koba Koberidze, Tamar Lejava, Alexander Chumburidze, Saba Tephnadze, Saba BugianiSvili, Sophia Paatashvili, Tatia Butsuradze, Amiran Nadirashvili, Tatuli Chogovadze, Tornike Chilingarashvili, Olga Benashvili).

Local population of Alaminos.

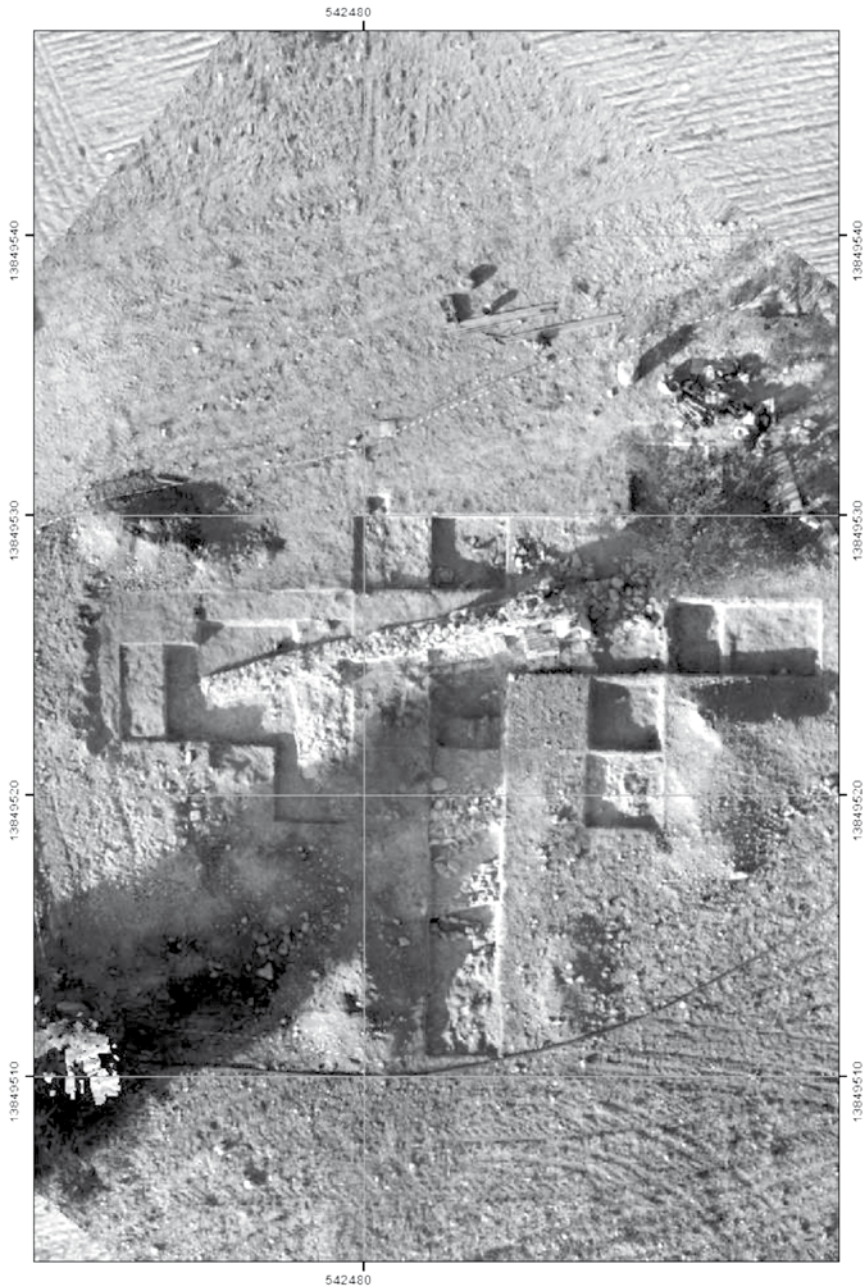
All drawings were made by architect Mr. Merab Kasradze.

Location of vill. Alaminos and Softades

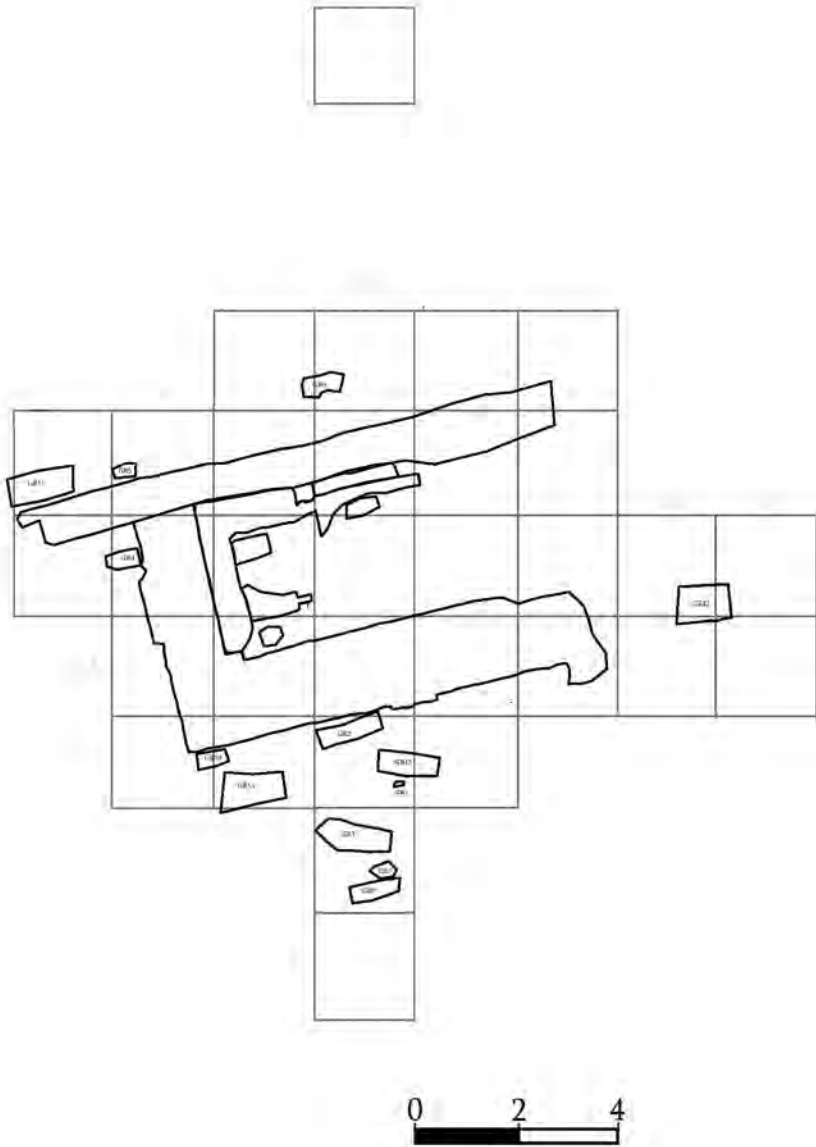
St. George church's ruins

Location of St. George church with GPS coordinates

Stages of excavations of Alaminos' church

Grade system of excavated area

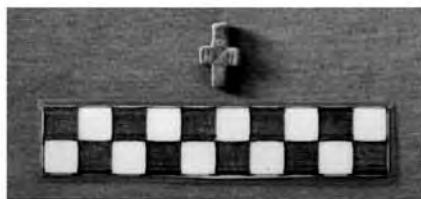
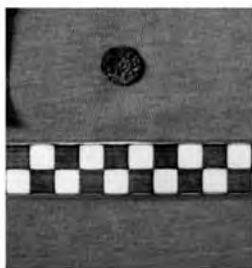
The Northern wall

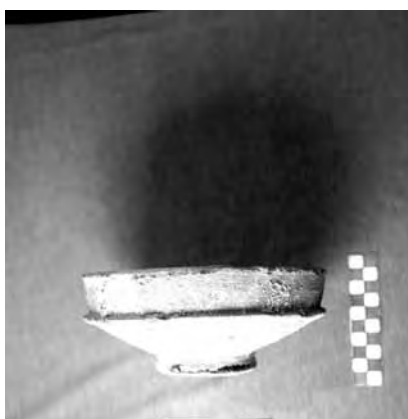
Excavations of Alaminos' church

Alaminos, graves N 3 and N 8

Copper coin and Steatite cross from the graves

Cups from the graves

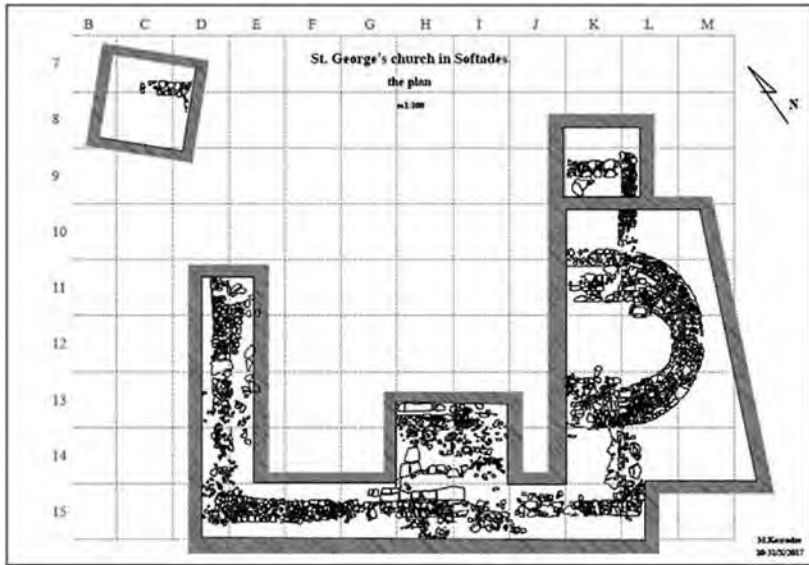
The partial restoration of the Northern wall and the pilasters of Alaminos church

The restored church in Alaminos

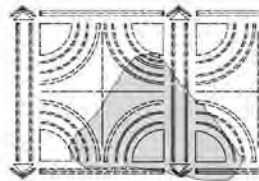
Location of Softades church

Plan of the Softades church (2017 excavations)

Apse of Softades church

Limestone slabs with geometric ornaments found in the K14 Trench

Georgian Churches in Larnaka District (Alaminos/Sophtades area, Cyprus)

On the southern part of the island of Cyprus, near the villages Alaminos and Softades, there are located St. George Churches. Based on the literary and folk traditions, they were identified as Georgian churches of 13th-16th.

PRELIMINARY RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL
AND ARCHAEOBOTANICAL INVESTIGATION
OF THE DEFENSIVE MOAT FOUND IN KUTAISI
(WESTERN GEORGIA)

by Jacek Hamburg, University of Warsaw

Monika Badura, University of Gdańsk

Grzegorz Skrzyński, Polish Academy of Sciences

Agnieszka Kaliszewska, Polish Academy of Sciences

Rafał Bieńkowski, Polish Academy of Sciences

with contribution of Roland Isakadze,

State Historical Museum, Kutaisi

The paper presents preliminary results of the excavation of the defensive moat near Gabashvili Hill conducted in 2018. The discovery was made by the Polish-Georgian Archaeological Expedition. This year's investigation focused on the study of the Colchian Culture (Late Bronze Age / Early Iron Age) in the region. Excavations in Kutaisi started in the middle of 1960s and, although not continuously, is carried until today.¹ In this paper the authors would like to present the archaeological background of the recently discovered moat, the results of the excavation and the outcome of preliminary analysis of the pottery and other artifacts, as well as the archaeobotanical investigation of organic material found in the fill of the moat.

Project research objectives and the 2018 findings

Since 2017, specialists from the University of Warsaw have been cooperating with The National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia and begun a new project called Expedition for Kutaisi Archaeological Landscape (EKAL) focusing on the search for a Bronze Age settlement and its cemetery in the city of Kutaisi itself and the preliminary study of numerous fortified ancient hills located around it. As

¹ More detailed history of the research has been presented in: J. Hamburg, R. Isakadze, Preliminary Report of 2017 Polish-Georgian Archaeological Expedition at Gabashvili Hill and its surrounding area (Kutaisi, Western Georgia), *Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies*, 28 (2018), 137–143.

a result of the archaeological investigations, remains from practically all stages of human development were discovered on the territory of the city and in its surroundings. Excavations were conducted by the joint Polish–Georgian Archaeological Expedition within the framework of an official agreement and in cooperation with members of Krukowski Interdisciplinary Research Center and Kutaisi State Historical Museum. Research is led by J. Hamburg, in consultation with R. Karasiewicz-Szczypiorski, and R. Isakadze. At this point the whole team would like to thank the Polish National Foundation, which is the main sponsor of our expedition.

In 2018 the Polish-Georgian team focused on the territory around Gabashvili Culture and Recreation Park located in the city center and Bagrati hill area (Fig. 1.). For the many years traces of a settlement dated to Late Bronze Age / Early Iron Age period were being discovered by Georgian researchers on the Gabashvili Hill and Dateshidze Hill and nearby on the Bagrati Cathedral. Excavations on the Cathedral hill yield cultural layers of the Late Bronze Age, as well as remains of stone and wooden structures.²

This year’s research confirmed that on the Bagrati site remains of a structure and layers associated not only with the Late Bronze Age but also with the Middle Bronze Age period can be found. This type

Fig. 1. Locations of trenches opened in season 2018. Individual white square indicating location of trench No. 7 (Source Google Earth Pro, Processing J. Hamburg).

² O. Lanchava, *The archaeology of Kutaisi*, Kutaisi 2015, 60 [in Georgian].

of conclusions can be drawn from the pottery analysis and the stone spearheads characteristic for the Transition period (from Middle to Late Bronze Age) found on the site. The precise relation between the site on Bagrati hill and the theorized settlements on Gabashvili and Dateshidze hills remains to be established.

The main focus of the 2018 campaign was the surroundings of the Gabashvili Hill. That is where several trenches were opened. Two trenches were located on the hill itself. These trenches did not yield any important finds, the layers were heavily mixed and the deposit seems to be secondary. The other trench was located at the foot of the mound between main hill and the next archaeological site – Dateshidze Hill. It was in the area of the trench No. 7 that the defensive moat was discovered. The details and results of preliminary investigations of this structure are described below.

Topography

Kutaisi (ქუთაისი) is a city in western Georgia on the Rioni River, situated between 125 and 300 m above sea level in the fertile Rioni Basin and on southern slope of Greater Caucasus Main Range. Archaeological sites of Gabashvili and Dateshidze hills lie almost in the middle of modern and growing city. This generates various types of problems during the excavation, such as difficult access to certain areas or damage related to the development of the city. Unfortunately, this concerns both sites.

Both investigated sites are located on the top of the hills. Southern slopes of the hills form the border of the Greater Caucasus mountains in that area. Here the Rioni river leaves the mountains and begins its journey through open plain of the Rioni Basin all the way to the Black Sea (Fig. 2.). This spectacular and strategical location decided about the importance of the Colchian sites, and the modern town. With the access to fertile arable land and the control of the passage from the mountains, the settlements located on the Gabashvili and Dateshidze hills had every opportunity of becoming powerful centers.

Gabashvili Hill is located on the west bank of the Rioni valley, from the east it abuts the Rioni Basin and is protected by two valleys from north and west. The western valley (Skhitladze Street) separates Gabashvili from Dateshidze hills; from the north Khorhebi valley separates it from Arkhieli Hill, the most extensive mound in Kutaisi. Both valleys were heavily modified during a modern roads

Fig. 2. Geographical map of western Georgia (Processing by R. Bieńkowski).³

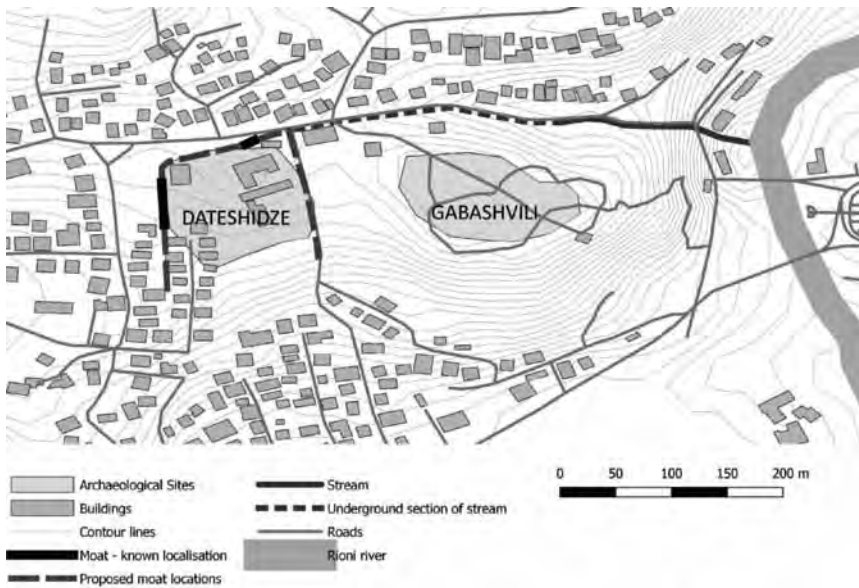

Fig. 3. Topographical map of Kutaisi – Gabashvili and Dateshidze hills (Processing R. Bieńkowski).

³ Based on S. A d a m i a, *Geology of the Republic of Georgia: A Review*, 1992, 448 [in *International Geology Review*] and Google Maps.

construction. Both hilltops were also heavily transformed during the construction of an amusement park on Gabashvili Hill, and a school and sewage treatment plant on Dateshidze Hill (Fig. 3.). Despite the heavy changes in the landscape, even today both hills have obvious defensive properties.

Archaeological research

The main site of the complex is the Gabashvili Hill. To the north-west of the hill, trench No. 7 was located, where a fragment of the ancient wet defensive moat was found (Fig. 4.). During the excavation, 20 layers were separated out. The analysis of the uppermost layers (1 to 5) shows that in the ancient period (at the earliest, VI/V century BC, based on ceramic material) the moat was still visible in the area. However, it probably no longer served its function. Objects from the fill indicate that this place was used as a waste dump in the Antique period. Among the finds in the youngest, Antique layers can be distinguished: a saddle type quern-stone, a grinding stone for metal objects (most likely pins), a bead made of glass paste, and large quantities of pottery. Among the ceramic material, many interesting examples have been found, not only made locally, but also imported ones (for more details see chapter about pottery analysis).

Fig. 4. Moat during the excavation. The bottom of level 13 (Photo J. Hamburg).

The structure, 10 meters wide and with the estimated depth of 5.75 meters (Fig. 5.), had probably a defensive function of a yet undiscovered Late Bronze Age/Early Iron Age settlement located nearby (most probably on the top of Gabashvili Hill, currently destroyed by the amusement park).

From layer 7 to 20 archaeologists were dealing with extremely muddy layers with very high humidity and unusual dark blue intrusions and green-blueish and grayish slime characteristic for the wet moat's fill. On the wood found in these layers, remains of a mineral called vivianite were discovered. This mineral forms encrustations on wooden fragments in standing water. The presence of this mineral corroborates the theory of the ditch's function as a wet moat.⁴

The initial analysis indicates that the moat had at least had at least two phases. In the later phase it was probably slightly shallower, but retained its function. Probably the moat was not cared for and silted up. Layer 13 was most likely the bottom of the earlier phase of the moat and was characterized by a huge concentration of organic material, e.g. wood, seeds, etc. What is worth mentioning is that all the found organic material was burnt and the layer was also characterized by ashy intrusions and burning. Moreover this layer yield significant quantities of burnt grain and worked wood, which may indicate a fire of the granary or other storage facility in the vicinity of the moat. After the fire the whole structure and grain was deemed unfit for consumption, thrown into the moat and settled on the bottom (layer 13).

In layers 15 and 16 remains of fruit trees and vines were found together with two tree trunks. These remnants were not burned, but some of them had traces of tools, e.g. knife or axe. It means that most probably it was debris from a construction and fragments left after pruning trees, which may be evidence of caring for them by Bronze Age / Early Iron Age inhabitants.

In layer 18, almost at the bottom of the original moat, well-preserved mold for casting so-called *colchian axes with asymmetric blade* was found. These types of axes are one of the most characteristic finds associated with the Colchian (for more details see chapter about casting mold). Among other finds from the layers dated to the Late Bronze Age / Early Iron Age period, the following finds should be noted: pottery, often with a characteristic handle for Colchian culture decorated with imitation of animal horns, a fragment of the tuyère from the metallurgical furnace

⁴ Paweł Bylina (Dr habil., Warsaw University of Technology), personal communication.

(layer 7) and a significant amounts of slag and iron (?) ore (perhaps post-production waste) in layers 13–16.⁵ Polish scientists were also invited to study the archaeobotanical remains from the moat, such as cereal grains, grape seeds and other parts of diaspores, as well as vine shoots and well-preserved wood fragments from several types of trees (for more details see chapter about archaeobotanical investigation). It will allow an attempt to reconstruct the diet of the inhabitants of the region and the environment surrounding the moat at that time in the near future research.

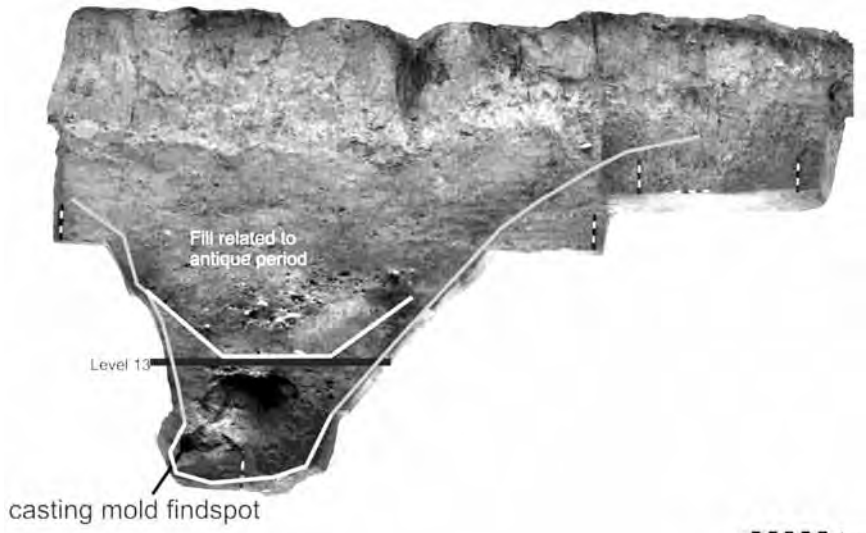

Fig. 5. Complete profile of the moat (Photo J. Hamburg, R. Bieńkowski, J. Markiewicz, Elaboration R. Bieńkowski).

Chronology

The detailed chronology of the moat discovered in trench No. 7 still remain to be established. The first study of pottery coming from excavation suggests that scientists deal with Late Bronze Age / Early Iron Age Colchian culture, namely the Antique Colchian II period. But it should be noted that many radiocarbon samples were taken from multiple layers for further analysis in an attempt to establish strict chronology. The material for dating included, e.g. kernels, grains, seeds or charcoal. Numerous samples and well stratified sealed deposits give hope for accurate results. Currently the samples under study in laboratories. The authors hope to be able to report the C14 dates soon. A confirmation of

⁵ Materials are currently under chemical analyzes. At present, it is not possible to determine unequivocally whether archaeologists are dealing with iron.

the chronology comes also from the aforementioned casting mold for colchian axes, which supports the dates for the Late Bronze Age / Early Iron Age period.

During construction works for the sewage and water system in 2014 Georgian archaeologists conducted rescue excavation and found part of what seems to be the same moat.⁶ The structure was 10 to 12 m wide and was estimated to be 6 m deep.⁷ Already in the first layers of the moat a well preserved wooden plough and several pieces of wood and organic materials were found.⁸ Grape seeds and fragment of wood from the plough were taken to radiocarbon analysis. Results of these studies indicate that the youngest layers are dated to the period of the 10th and 9th centuries BC. These dates coincide with the date of the pottery found in trench No. 7, that is AC II.⁹ Unfortunately, during the 2014 rescue excavation the bottom of the structure was never reached. Hence, there were no samples from the lowest layers of the moat until the 2018 season.

Preliminary pottery analysis

The pottery recovered from the trench No. 7 identified as a moat was generally very fragmented, no full vessels were recovered, and rarely the full profile is preserved. There are not many joining sherds, this may however be due to the small section of the moat being excavated. All of the above can be attributed to the character of the context. Most of the pottery would have made its way into the moat as garbage or by accident. The state of preservation of the recovered pottery fragments was generally fair, although the many fragments were heavily encrusted with iron-rich deposits. Although some fragments were poorly fired, the surface are usually well preserved.

The general ceramic chronology follows the system proposed by J. Apakidze for the sites in the Colchian Plain.¹⁰ We hope that further research will establish how well this ceramic sequence fits the Kutaisi sites. Two main groups emerge from the examination of the pottery: layers 1 to 5, and layers 6 to 20. These two phases of the moat are separated by compact layer of reddish brown compact soil.

⁶ It is not certain whether it is the same moat or the second line of fortifications (?).

⁷ More details in: J. Hamburg, R. Isakadze, *Preliminary Report of 2017...*, 141–142; The depth of the moat found by Georgian scientists is based on the profile analysis (!).

⁸ Report of Kutaisi State Historical Museum Expedition 2014.

⁹ J. Apakidze, *Ancient Colchian Pottery from Georgia*, [in:] K. S. Rubinson, A. Sagona (eds), *Ceramics in transitions: Chalcolithic through Iron Age in the highlands of the Southern Caucasus and Anatolia*, Leuven 2008, 335.

¹⁰ J. Apakidze, *Ancient Colchian Pottery from Georgia...*, 323–368.

The first, upper group can be generally dated to the Classical / Hellenistic period. Pottery finds from the upper stratigraphic layers include the rim of an amphora with partly preserved handles. One of the handles was stamped with a geometric pattern (Fig. 6A-B). The provenance of the amphora is to be still determined, although it could be a local product. A part of a round handle from a second amphora was found in the same layer. This one maybe be an import, as the fabric is unusually fine, pale orangish pink, with a pale grey core (Fig. 6C-D). Unfortunately to little remains of the handle to establish its provenance. Other finds from this phase include a bead made of glass paste, probably imported (Fig. 6E). The Classical and Hellenistic pottery was mixed with some fragments that should be dated to the Late Bronze Age /Early Iron Age period, hence it provides the *terminus ante quem*, rather than date the phase of use of the moat.

Finds just below the dense reddish layer include an interesting fragment with dense decoration of wavy lines made with a comb. Though the fragment is small, it most probably comes from a conical mug, similar to the one found during the Vani survey.¹¹ This type of mugs are of Colchian production and are generally dated to the Early Iron Age (Fig. 6F). From the same layer comes a fragment of a lid decorated with and elaborate circular pattern incised on top (Fig. 6G). The pattern of chevrons and triangles suggests an Early Iron Age (AC IIA-B) date for this fragment.

The bottom-most layers can be dated to Late Bronze Age / Early Iron Age. Generally the pottery displays characteristics of the Ancient Colchian IIB-C pottery, as defined by J. Apakidze. There is no discernible division between those layers, both in stratigraphy and the pottery. This suggests a slow continuous accumulation of the ceramic material, rather than a one-time event.

Two characteristics distinguish the AC IIB-C pottery: fluted decoration, made by burnishing vertical lines on the body of the vessel before it is fired, and horn-like handle decoration on top of the handles. Both those characteristics are prominent in the pottery found in the moat (Fig. 7A-D). Same features can be found in the pottery from the Gabashvili Hill, establishing a chronological connection between the moat and the hilltop.¹² Features such as conical knob applied to

¹¹ R. Hughes, *The Archaeology of a Colchian Landscape: Results of the Eastern Vani Survey*, PhD dissertation, University of Michigan, 2015, 243.

¹² The finds from the Gabashvili Hill come from poorly stratified or secondary context, nevertheless they account for human activity on the hill in the AC II period.

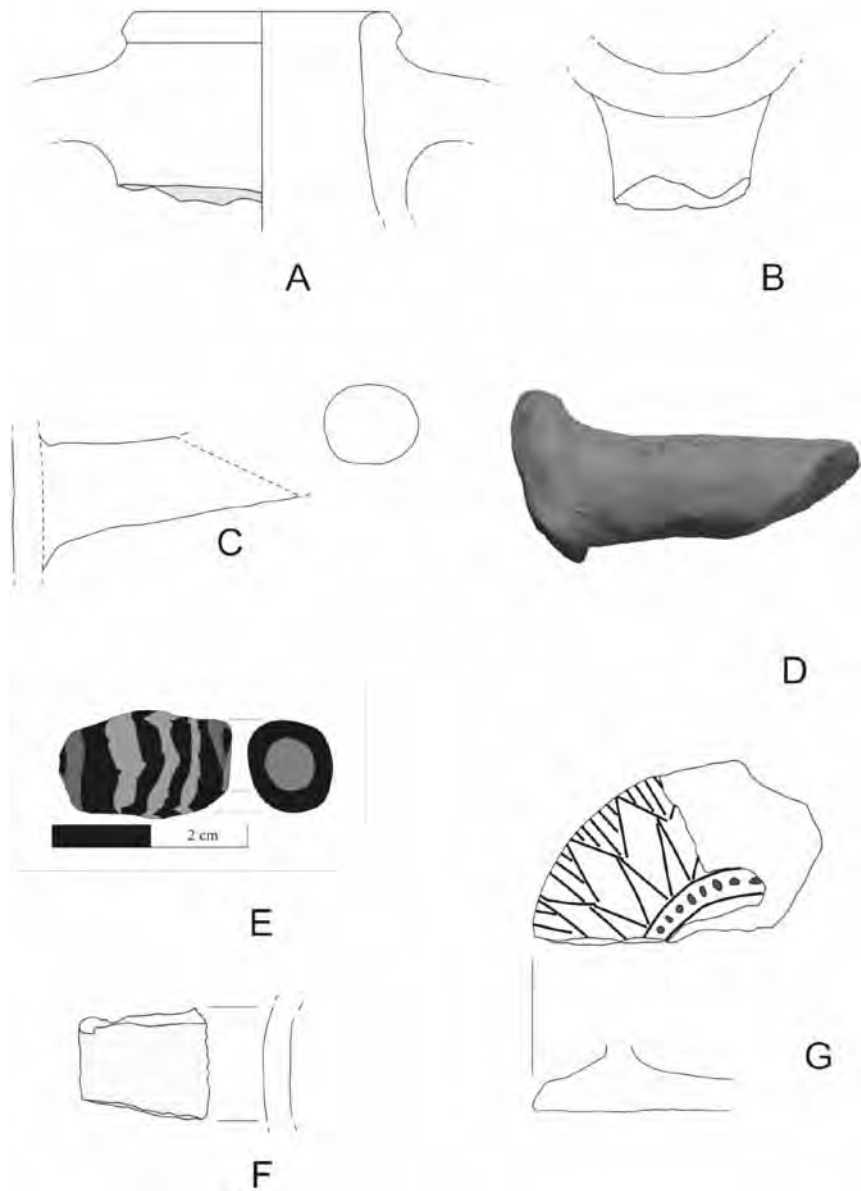

Fig. 6. A-B: amphora with stamped handle; C-D: handle fragment of an imported (?) amphora; E: glass bead; F: fragment of an Early Iron Age conical mug; G: lid fragment with incised decoration; not to scale (Drawing K. Pawłowska, Processing A. Kaliszewska).

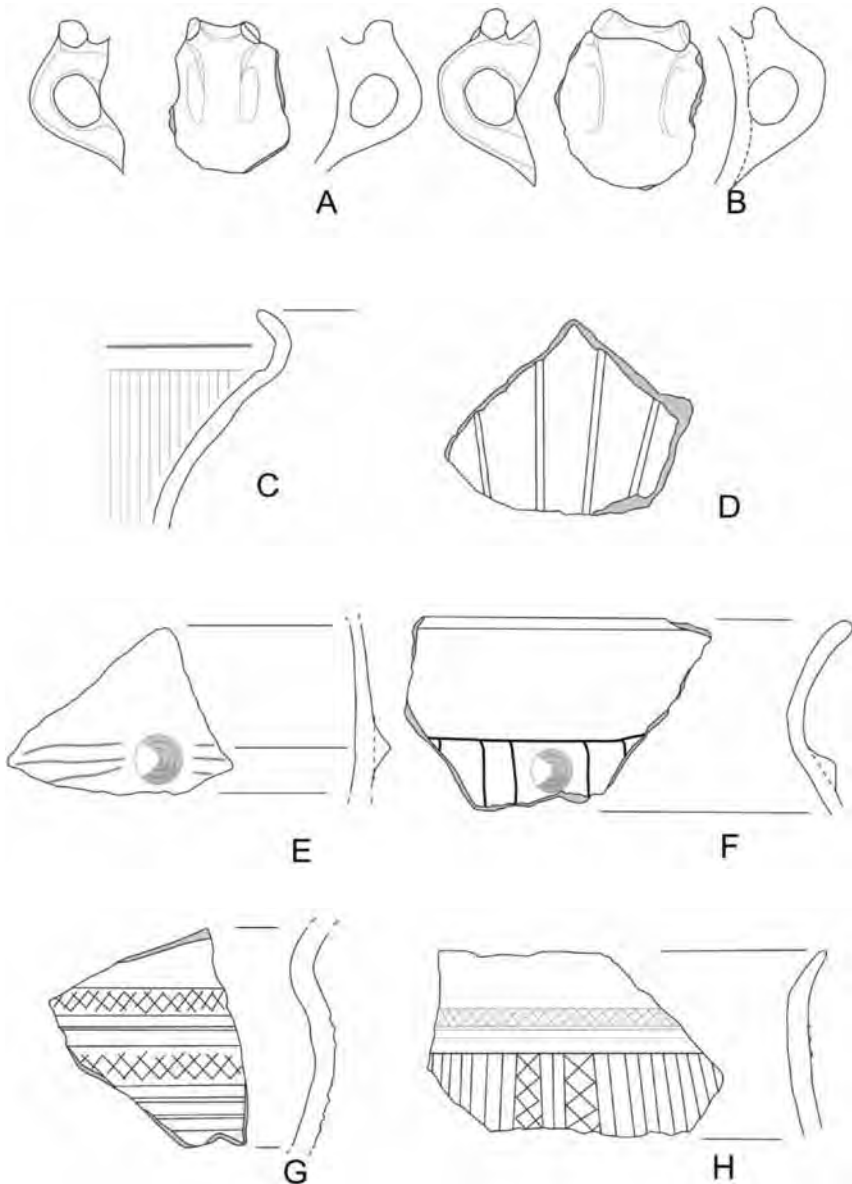

Fig. 7. A-B: horn-like decoration on handles, from trench No. 7; C-D: fluted decoration from trench No. 7, E: fluted decoration from Gabashvili Hill, with applied conical knob, F: applied decoration-conical knob, from trench No. 7, G-H: incised cross-hatching decoration interlaced with burnished lines, from trench No. 7; not to scale (Drawing K. Pawłowska, Processing A. Kaliszewska).

the body of the vessel, usually on large, black fired jars (Fig. 7E) confirms the Early Iron Age date for the pottery. A distinctive feature of the Kutaisi pottery of the AC II period seems to be the frequent use of cross-hatching in decoration. It is used in both vertical and horizontal panels often interlaced with burnished lines similar to the fluted decoration (Fig. 7F-H).

In terms of shape most of the vessels represent a narrow repertoire of tableware, with the prevalent forms being jars, bowls, and beakers. A substantial group of fragments can be interpreted as cooking wares, due to their coarse fabric, although traces of burning are rare. A great bulk of the pottery seems to be locally made. Aside from the aforementioned amphora fragment and two additional body sherds in a distinctive pale pink fabric rich with probably volcanic inclusions (possibly Sinopean) there is very little ceramic evidence of outside trade or contacts. Other interesting find include the burned fragments of daub with wood beams impressions. This pieces need further study, but they are consistent with the wattle-and-daub architecture of the Colchian Late Bronze Age /Early Iron Age period.

Thought the exact phases of use of the moat will have to be established through C14 dates, the pottery seems to point to the transitional period between Late Bronze Age and Early Iron Age as the main phase of use. How exactly the moat was in use during the Classical/Hellenistic period still remains to be established.

Casting mold

As already mentioned, in layer 18 of the moat a stone mold to produce so-called *colchian axes* was found (Fig. 8.). The object is in very good state of preservation, the edges are sharp, and detail on the inside on the inside is still very well visible. It is worth pointing out that it is only one half of the full bipartite mold used to make bronze axes by the casting method.

It is not the first mold uncovered in this area of the city. Two more similar objects were found (Fig. 9). First one, excavated by the Georgian team in 1985, was intended for production of a similar but smaller axe (the state of preservation of this mold is poor because of a different, softer type of stone was used to make it, see Fig. 9B). The second mold was discovered as accidental find in 2016 on the Dateshidze Hill, located not far to the south-west of trench No. 7 and was used to cast a spearhead (see Fig. 9A). The concentration of these artifacts focusing in one area may indicate the location of a workshop

nearby producing metal objects. It can be proved by other accidental findings from this territory, such as, e.g. the tuyères, fragments of ceramic pipes and broken crucibles.¹³ The half of the casting mold found in the moat was probably discarded as damaged, as it is partly broken.

A large part of so-called *colchian axes* are very distinctive in shape: a semi-circular blade, a neck hexagonal in section and big elongated shaft-hole. Many of them had a very rich mix of geometric, spiral and animal decorations.¹⁴ They were not used on a daily basis and are frequently found in a burial context.¹⁵ It was probably an axe without any decorations, similar to the one found in Dimi village in 1939.

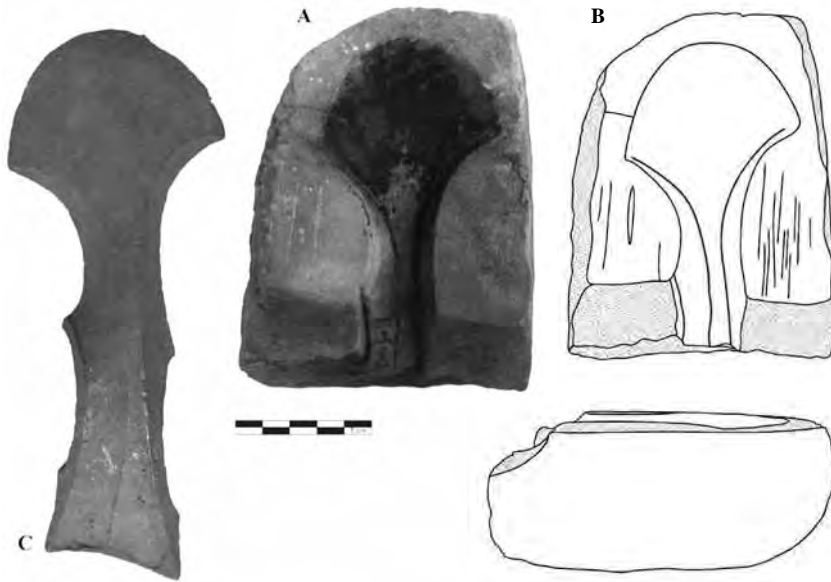

Fig. 8. A-B: Photo and drawings of the mold for casting so-called *colchian axes* with *asymmetric blade* found in level 18 of the moat, C: an example of an axe (Inv. No. A-54/10) found in 1939 in Dimi village (Georgia). Similar form can be obtained by such a type of casting mold (Photo K. Pawłowska, Sh. Buadze, Drawing K. Pawłowska, Processing J. Hamburg).

¹³ The materials are not published and are located in the Kutaisi State Historical Museum.

¹⁴ L. N. Panchava, *Pamâtniki hudožestvennogo remesla kolhidskoj kul'tury*. Tbilisi 1988, 91–102.

¹⁵ A. Sagona, *The archaeology of the Caucasus. From earliest settlements to the Iron Age*, Cambridge 2017, 459.

Fig. 9. Two molds found in the area of Gabashvili and Dateshidze hills (Photo Sh. Buadze, Processing K. Pawłowska).

Preliminary archaeobotanical investigation¹⁶

So far the archaeobotanical research accompanying archaeological works in Georgia was based mainly on the palynological results.¹⁷ Less often these studies concern seeds, fruits or charcoals.¹⁸ Excellent maintenance conditions (high humidity, low oxygen access, which is evidenced by the occurrence of vivianite on the wood remains – Fig. 10) in the moat at the site of Gabashvili Hill (trench No. 7) caused that the significant number of plant macroremains were preserved in its individual levels. The archaeobotanical results presented below are preliminary, however they indicate that it will be possible to precise the history of the moat, describe the elements of the economy and environmental conditions prevailing in the vicinity of the site during the Late Bronze Age / Early Iron Age period.

¹⁶ Part of archaeobotanical analysis was carried out as part of the research programme 530-30-L145-D581-18.

¹⁷ e.g. E. Kvavadze, A. Sagona, I. Martkoplshvili, M. Chichinadze, M. Jalabadzze, I. Koridze, *The hidden side of ritual: new palynological data from early Bronze Age Georgia, the Southern Caucasus*, *Journal of Archaeological Science: Reports* 2 (2015): 235–245.; J. Schultze-Motel, *Archäologische Kulturpflanzenreste aus der Georgischen SST* (Teil 2). *Kulturpflanzen* 37 (1989): 415–426.; E. Messenger, E. Herrscher, L. Martin, L. Kvavadze, I. Martkoplshvili, C. Delhon, K. Kakhiani, G. Bedianashvili, A. Sagona, L. Bitadze, M. Poulmarc’h, A. Guy, D. Lordkipanidze, *Archaeobotanical and isotopic evidence of Early Bronze Age farming activities and diet in the mountainous environment of the South Caucasus: a pilot study of Chobareti site (Samtskhe-Javakheti region)*, *Journal of Archaeological Science* 53 (2015): 214–226.

¹⁸ e.g. E. Kvavadze, L. Rukhadze, V. Nikolaishvili, L. Mumladze, *Botanical and zoological remains from an early medieval grave at Tsitsamuri, Georgia*, *Vegetation History and Archaeobotany* 17 (2008), Suppl. 1, 217–224.

In each analyzed level of the moat accumulation of generative (seeds, fruits) and vegetative parts (twigs, leaves, wood) were found. Remains were preserved in the waterlogged, charred and partially mineralized state. Almost all samples contained abundant diaspores (seeds and fruits) of plants connected with human activities, both agriculture and gathering. The archaeobotanical findings were recognized by reference to the anatomical and morphological characteristics of the plant remains, using the key atlases and modern reference materials.

Among the cereals, wheat (*Triticum* cfr *diccocon*, *Triticum* sp.), barley (*Hordeum vulgare*), common oat (*Avena sativa*) and millet (*Panicum miliaceum*) were recorded. While the first three were represented by single remains (caryopsis, spikelet forks), millet was found as the most frequent type, preserved both in waterlogged and charred forms (Fig. 10A-C). Interesting data about plant economy on the Gabashvili Hill site in this period was provided by level 13 (the earlier phase of the moat). As described earlier, in this level lied the remains of the burnt construction that could be used to store the crops. Among them the assemblage of millet was discovered. It was composed of charred caryopses (separate or in burned lumps (Fig. 10A-B), as well as spikelets and other fragments of panicle. This may point out that unprocessed millet was stored in the object and was destroyed together during the fire. The lack of findings of weeds can suggest the type of harvest or post-harvesting careful preparation as well as good quality of field on which millet was cultivated. Detailed results from trench No. 7 will perfectly fit into the discussion on the history of millet cultivation and consumption in Georgia, as some of the aspects still need clarification.¹⁹

Levels 18 (with finding of the casting mold) and 20 (the oldest phase of the moat), which represent the bottom of the structure, were dominated by remains of fruits, mostly fig (*Ficus carica*) (Fig. 10F) and vine (*Vitis vinifera*), less numerous were diaspores of apple (*Malus* sp.). It is worth mentioning that in the case of vine, not only the seeds, but also parts of the fruits, as well as a small twigs were noted in the samples (Fig. 10D-E). The presence of this remains indicates intensive economic activities related to horticulture or fruit farming. Single pipes of vine was also collected in 2014 at the work site of the Georgian rescue expedition on the

¹⁹ E. Herrscher, G. André, C. Bodet, C. Chataigner, A. Decaix, G. Goude, C. Hamon, F. Le Mort, B. Lyonnet, L. Martin, E. Messenger, C. Oberlin, V. Ollivier, M. Poulmarc'h, C. Sermet, E. Vila, *The origins of millet cultivation in the Caucasus: archaeological and archaeometric approaches*, *Préhistoires Méditerranéennes* 6 (2018): 1–27.

other part of moat related to the possible settlement.²⁰ On the discussed site also seeds of flax (*Linum usitatissimum*) were found. This important plant in the Bronze Age could be used for fibres or vegetable oil.²¹ The list of useful plants from Kutaisi is completed with gathered species, as in the samples diasporas of blackberry/raspberry (*Rubus* sp.) or hazel (*Corylus avellana*). The aforementioned cultivated plants, including cereals, were the source of food for humans and animals, as well as they were used as medicine in Georgia.²²

In the individual levels of the moat, besides of cultivated plants, remains of species from the natural plant communities were preserved. Their assemblage is quite complex, as it contains representatives of typical segetal and ruderal weeds, species from meadows and forests. The first of them are represent by black-bindweed (*Fallopia convolvulus*) (Fig. 10G), which in our times is typical weed of rye or wheat. Pale persicaria (*Polygonum lapathifolium*), goosefoot (*Chenopodium album*), ribwort plantain (*Plantago lanceolata*) or black nightshade (*Solanum nigrum*) belong to weeds with a slightly wider ecological scale. Hence, they could weed gardens as well as appear on areas located near the moat and disturbed by men. Species such as common nettle (*Urtica dioica*) (Fig. 10H [1]), gypsywort (*Lycopus europaeus*), hairy buttercup (*Ranunculus sardous*) or black elder (*Sambucus nigra*) can originate from damp and disturbed habitats. It is possible that the fruits of the latter were collected and used as plant element of diet. In the vicinity of the moat dry or slightly moist, sandy habitats had to exist (meadows or disturbed areas). Evidence of this is the relatively numerous seeds of St. John's wort (*Hypericum perforatum*) (Fig. 10H [2]).

Wood from the moat was well preserved and had clear anatomical structure. Despite of it, the taxonomical identification in most cases could not be as accurate as carpological one. Often, specific anatomical structures of wood are typical for several species in genus or even family rank. Best examples for this situation are finds from the level 18, which was filled by very numerous waterlogged wood parts. Current finds of coniferous wood have typical structure for pine genus (*Pinus* sp.) (Fig. 10I-

²⁰ J. Hamburg, R. Isakadze, *Preliminary Report of 2017...*, 139–142, Fig. 5.

²¹ H. P. Stika, A. G. Heiss, *Plant cultivation in the Bronze Age*, [in:] H. Fokkens, A. Harding (eds), *The Oxford handbook of European Bronze Age*, Oxford 2013, 348–369.

²² E. Kvavadze, I. Martkoplshvili, M. Chichinadze, L. Rukhadze, K. Kakhiანი, M. Jalabadze, I. Koridze, *Palynological and palaeobotanical data about Bronze Age medicinal plants from archaeological sites in Georgia, Proceedings of the Georgian National Museum, Natural Sciences and Prehistory*, Section № 55 (2013), 36–49.

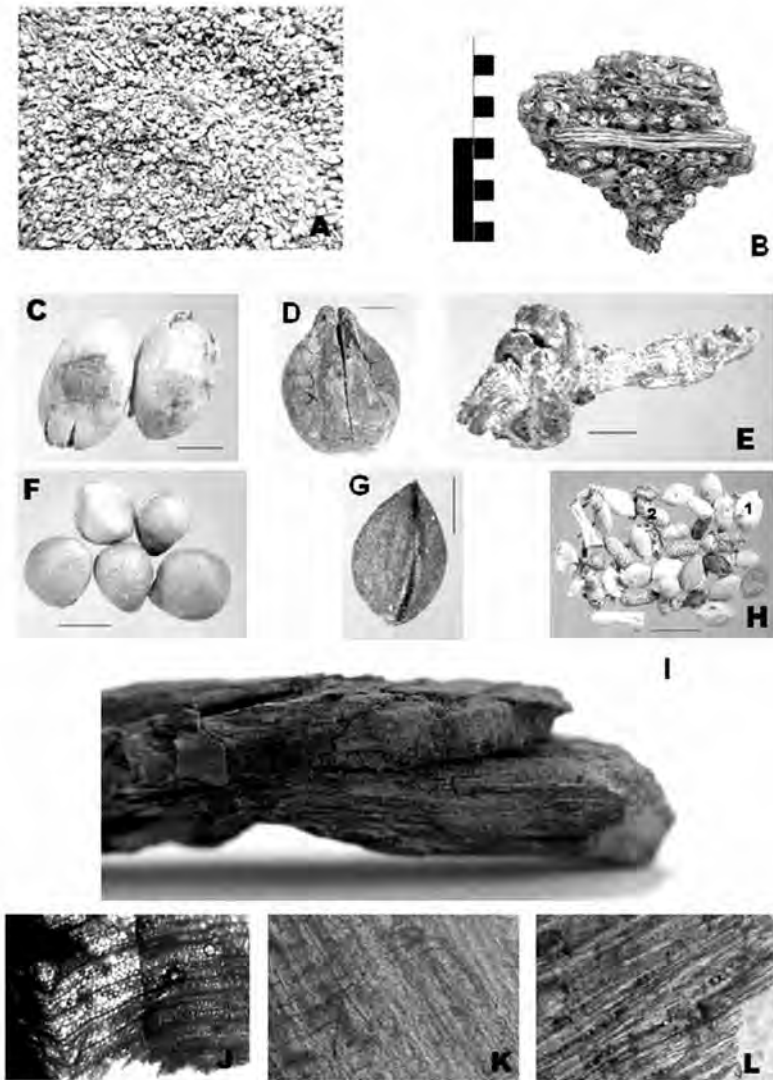

Fig. 10. A-C: millet (*Panicum miliaceum*) (A - assemblage of charred remains, B - charred lump with millet, C - waterlogged glumes), D-E: grape vine (*Vitis vinifera*) (D - seed (pipe), E - stalk of fruit), F: fig (*Ficus carica*), G: black-bindweed (*Fallopia convolvulus*), H: group of diasporas (1 - common nettle (*Urtica dioica*), 2 - St. John's wort (*Hypericum perforatum*)), I-L: wood of *Pinus* sp. (I - fragment with the vivianite formation on the surface, J - transversal section with a resin canal in the field of view - 32x, K - radial section with pinoid pits in the cross-field - 160x, L - tangential section with sectioned rays - 63x), scale bar 1 mm (Photo M. Badura, G. Skrzyński, Processing K. Pawłowska).

L), but it is impossible to say which species from Georgian flora were found, because all four pine species which grow in Georgia have the same wood structure. Similarly, we must also treat oak (six species in flora of Georgia) or Ulmaceae (three species of hackberry (*Celtis* sp.), two species of elm (*Ulmus* sp.) and one of zelkova (*Zelkova carpinifolia*), all have the same anatomy of wood) finds.²³ These deposits of wood located in the bottom layers are probably remains of construction of the moat (possible fascine?) or natural accumulation caused by rain flows or flood.

Summary

The most important achievement of the 2018 excavation season of the Polish-Georgian Expedition for Kutaisi Archaeological Landscape was the discovery of the defensive moat. It was an unexpected find considering the continuous evolution of the modern city. It brought many interesting discoveries, e.g. casting mold, fragment of tuyère, grinding stone, quern stone or rich and informative organic materials. Its importance lies both, in the finds it bore and its significance to our understanding of the history of the hills over modern town of Kutaisi.

All scientific research that have been carried out so far on this archaeological site points to Kutaisi being an important center of the Colchian culture and its strategic location. So far, the moat is the only strong confirmation of the existence of a yet undiscovered settlement dated to the Late Bronze Age / Early Iron Age period (most probably located on Gabashvili Hill and currently destroyed).

The preliminary evidence indicated in this paper requires further study and additional analyses, but we believe it will considerably expand our knowledge on the Colchian culture, the Imereti region, Georgian history and its cultural heritage. The first investigation of the chronology of the moat is based mainly on the study and a comparative analysis of pottery. In the near future, the initial assumptions will be verified using radiocarbon dating. During the investigation, scientists also focused on the analysis of rich archaeobotanical materials. These are extremely interesting and can answer some important questions about an area around the moat and the habits of residents of the potential settlement.

Colchian culture is relatively poorly studied. We strongly believe that all the data retrieved from this year's excavation will contribute to our

²³ F. H. Schweingruber, A. Börner, E. Schulze, *Atlas of Stem Anatomy in Herbs, Shrubs and Trees*, vol. 1–2, Berlin-Heidelberg 2011 and 2013; C. Janelidze, *Common trees and shrubs of Georgia*. Field Guide, no place of publication 2015.

understanding of the Colchian society. The material described in specific sections shows the great excavation potential of the Kutaisi archaeological landscape, even taking into account the damages done by urbanization of the region. We hope that the excavation carried out in Kutaisi and its surroundings will give a more detailed picture of its past society and will be helpful for a better understanding of this culture. Many aspects remain to be determined, but in the upcoming season Polish-Georgian campaign will be continued.

Acknowledgements

The authors want to thank the whole team for cooperation: Prof. Omar Lanchava, Dr Roland Isakadze, Dr Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, Shalva Buadze, Giorgi Khaburzania, Katarzyna Pawłowska, Joanna Szarkowska, Prof. Leszek Łęczyński, Dr Michał Kowalczyk, Dr Jakub Markiewicz, Dr Dariusz Tanajewski, Michał Dąbrowski, Dariusz Przesmycki, all Georgian workers and Polish, Georgian and Armenian students participating in the project.

Preliminary Results of Archaeological and Archaeobotanical
Investigation of the Defensive Moat Found in Kutaisi
(Western Georgia)

The most important achievement of the 2018 excavation season of the Polish Georgian Expedition for Kutaisi Archaeological Landscape was the discovery of the defensive moat. It was an unexpected find considering the continuous evolution of the modern city. It brought many interesting discoveries, e.g. casting mold, fragment of tuyère, grinding stone, quern stone or rich and informative organic materials. Its importance lies both, in the finds it bore and its significance to our understanding of the history of the hills over modern town of Kutaisi.

All scientific research that have been carried out so far on this archaeological site points to Kutaisi being an important center of the Colchian culture and its strategic location. So far, the moat is the only strong confirmation of the existence of an undiscovered settlement dated to the Late Bronze Age / Early Iron Age period (most probably located on Gabashvili Hill and currently destroyed).

The preliminary evidence indicated in this paper requires further study and additional analyses, but we believe it will considerably expand our knowledge on the Colchian culture, the Imereti region, Georgian history and its cultural heritage. The first investigation of the chronology of the moat is based mainly on the study and a comparative analysis of pottery. In the near future, the initial assumptions will be verified using radiocarbon dating. During the investigation, scientists also focused on the analysis of rich archaeobotanical materials. These are extremely interesting and can answer some important questions about an area around the moat and the habits of residents of the potential settlement.

Colchian culture is relatively poorly studied. We strongly believe that all the data retrieved from this year's excavation will contribute to our understanding of the Colchian society. The material described in specific sections shows the great excavation potential of the Kutaisi archaeological landscape, even taking into account the damages done by urbanization of the region. We hope that the excavation carried out in Kutaisi and its surroundings will give a more detailed picture of its past society and will be helpful for a better understanding of this culture. Many aspects remain to be determined, but in the upcoming season Polish-Georgian campaign will be continued.

EARLY FORTIFICATIONS AT THE APSAROS FORT (GONIO, GEORGIA). NEW DISCOVERIES¹

by Radosław Karasiewicz-Szczypiorski
Institute of Archaeology University of Warsaw
and
by Shota Mamuladze
Batumi Shota Rustaveli State University

Increasing amounts of data seem to confirm that the beginnings of Roman military presence at the mouth of the Chorokhi River go back as far of Nero's reign (Fig. 1).² This is indicated by information available in various written sources. The establishment of the first fort must have occurred before 77 AD, when *Absarrum* is mentioned by Pliny the Elder.³ Such an early foundation of a Roman garrison in this area is also indicated by other sources: the *Tabula Peutingeriana*, on which we can find the name *Apsaro*,⁴ and indirectly in Agrippa's speech recorded by

¹ The research on which this article is based was made possible through financial support from The National Science Centre in Poland UMO-2017/26/M/HS3/00758.

² R. Karasiewicz-Szczypiorski (with a contribution by Sulchan Mamuladze), *Before there were the Thermae. A Few Words on the Remains of the Earliest Buildings in the Apsaros Fort (Gonio, Georgia)*, "Pro Georgia" 28–2018, 99–108. Cf. E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia, Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, "Black Sea Studies" VIII, Aarhus, 2008: 304–305. On the choice of the fort's location, see: D.J. Breeze, *Maryport a Roman Fort and its Community*, Oxford 2018, 17.

³ Cf. E. Dąbrowa, *Le limes anatolien et la frontière caucasienne au temps des Flaviens*, "Klio" 2, 1980, 385; D. Braund, *Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC-AD 562*, Oxford 1994, 178; R. Karasiewicz-Szczypiorski, *Apsaros. Early Headquarters Building (principia). New location?* "Pro Georgia" 26–2016, 62; T. B. Mitford, *East of Asia Minor. Rome's hidden frontier*, Oxford 2018, 37–40, 55, 71.

⁴ https://www.euratlas.net/cartogra/peutinger/9_palestina/; the author is aware of the numerous doubts linked to the dating of various information in the above-cited *itinerarium*. However, it is worth noting that the Tabula only indicates two names at the Colchian coast that can be linked to Roman forts: *Apsaro* and *Sebastopolis*. The information conveyed by the other above-mentioned authors has similar undertones. Pliny writes about the *Apsarus* River (*flumen Absarrum*) and a fort (*castellum*) of the same name, as well as about the *Heniochs* (*Heniochi*) living on the coast. Among the names of various set-

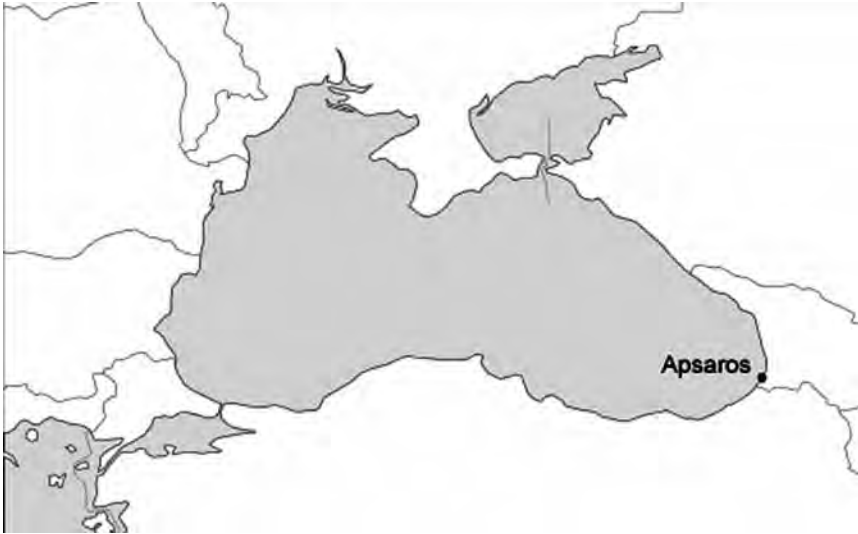

Fig. 1. Location of the Roman fort of *Apsaros* (after Kakhidze 2008, adapted by R. Karasiewicz-Szczypiorski, drawing O. Kubrak).

Josephus.⁵ The author of *The Jewish War* mentions the subjects of Roman military rule, i.e. the Ἡνιόχους, alongside the Colcheans. Pliny also mentions the Heniochs (*Heniochi*) as being present at the coast nearby *Apsaros*.⁶ This convergence of such information in several sources supports the hypothesis about the earlier (than previously thought) establishment of the fort. It is worth mentioning at this point that Nero had been planning an expedition that was supposed to have gone as far as Caucasian Albania.⁷ The base in *Apsaros* might thus perhaps have been established as part of the preparations for this expedition?

tlements on the eastern coast of the Black Sea, only in the case of *Sebastopolis* does Pliny use the term fort (*castellum*). It is also interesting to note that he also refers to the *Heniochs* being present in this part of the coast (*Heniochorum gentes*)! Josephus mentions that the *Heniochs* were ruled over by Rome, without mentioning any local place names. Arrain, who wrote during Hadrian's times (*Arr. Peripl. M. Eux.*), and who personally toured the Roman garrisons on the eastern coast of the Pontus, visited three places: *Apsaros*, *Phasis* and *Sebastopolis*. It can thus be assumed that the Roman fort in *Phasis* was established slightly later than the remaining ones. This seems to be indicated by Pliny's silence on the topic, despite his mentioning *Phasis* a number of times as the name of a river. Such a reading of the written sources may indicate that also the *Tabula Peutingeriana* represents the location of the forts on the Colchean coast (though perhaps it should be referred to as the land of the *Heniochs*?) in the second half of the 1st century AD.

⁵ Joseph. BJ 2. 366–367.

⁶ Plin. HN 6.4.

⁷ Tac. Hist. 1. 6; see: T.B. Mitford, *East of Asia Minor. Rome's hidden frontier*, Oxford 2018, 58.

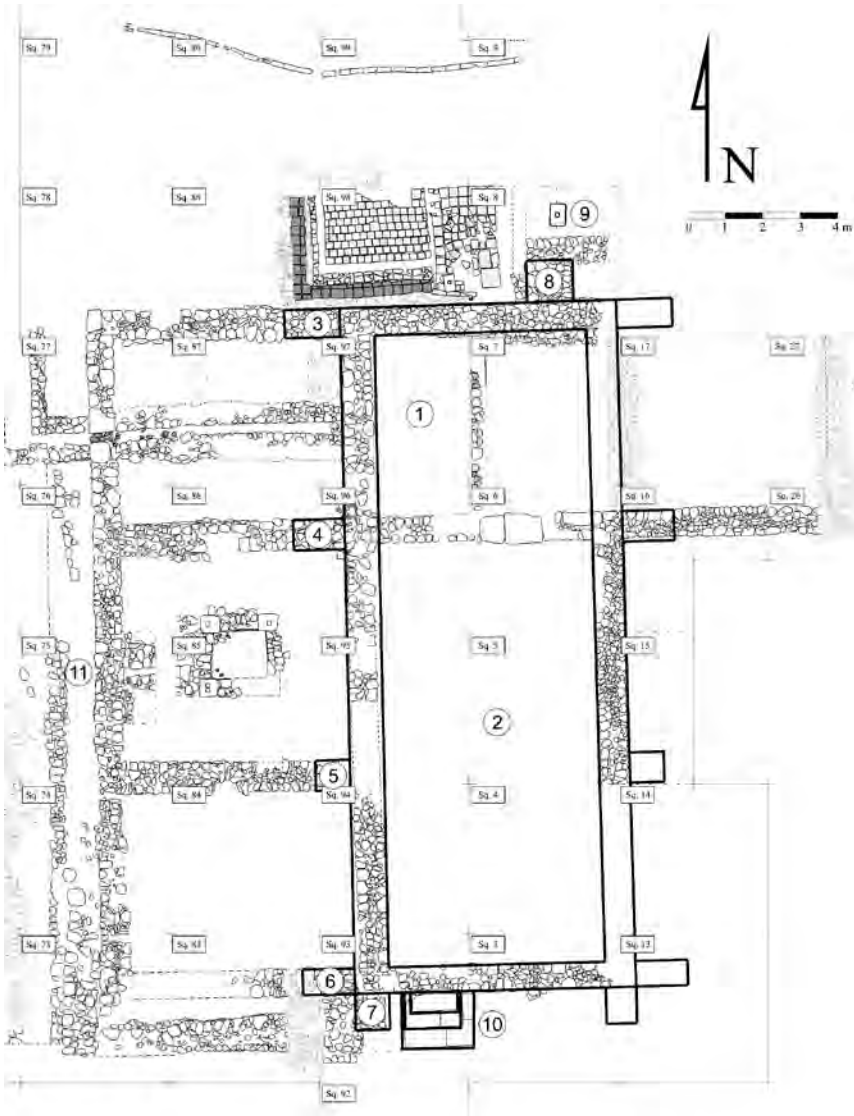

Fig. 2. Gonio. Plan of part of the excavations in Sectors NO 01 and NO 11 (M. Marciniak). Elements of the bathhouse (*balneum*) from Phase 2: 1 – pool (*frigidarium*); 2 – room with mosaic floor (*apoditerium* ?). Remains of the granary from Phase 1 (in black): 3–8 – external buttresses attached to the walls: W2, W16 and W4; 9 – base of the column north of the granary; 10 – stairs – entrance to the *horreum*; 11 – entrance to the building (Phase 2).

Until recently, there had been no explicit confirmation of the cited information in other categories of sources. Of special significance are discovered artefacts, which can be dated to a period within a narrow chronological range, but primarily linked to the stratigraphic context and architecture.⁸ The discoveries made over the last years by the Polish-Georgian expedition, supervised by the authors of this paper, fulfil the above-mentioned conditions. These new findings provide increasingly convincing confirmation of the earlier (than previously thought) metrics of the Roman fortress.

Special attention should be paid to some of the artefacts linked to the remnants of a granary (*horreum*).⁹ The garrison's bathhouse (Fig. 2) were later constructed on top of its ruins. Two hemidrachms, minted in Caesarea in Cappadocia during Nero's reign, probably in AD 59, were found within one of the buttresses from the older of the aforementioned buildings¹⁰ (Figs. 2: 7; 3: 1-2). They commemorate Corbulo's victory in the war against the Parthians over Armenia. Both coins were found in the same place and they were probably deposited there intentionally. The first of these (inv. no. 515/15) presents Nike facing to the right on the reverse side, ARME[NIA C],¹¹ while the second (inv. no. 517/15) Nike facing to the right and writing on a shield.¹² Fragments of a glass vessel were also found in the granary's foundation trench, out of which an almost complete form was achieved after they had been pasted together. This is a mould-blown beaker with concave walls. The vessel had been decorated with a laurel wreath motif in its upper part, and a plant vine motif in its lower part. The find can be categorised as an example of so-called victory beakers, produced in Syrian workshops. Based on the analogies and contexts (a stratigraphic analysis related to the preserved architectural relicts), the object can even be dated to the mid-1st century AD.¹³

⁸ Cf. E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia, Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, "Black Sea Studies" VIII, Aarhus, 2008: 311–316.

⁹ R. Karasiewicz-Szczypiorski (with a contribution by Sul Khan Mamuladze), *Before there were the Thermae. A Few Words on the Remains of the Earliest Buildings in the Apsaros Fort (Gonio, Georgia)*, "Pro Georgia" 28–2018, 99–108.

¹⁰ E.A. Sydenham, *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*. New York 1978, 40, fn. 80. The listed coins will be the subject of a separate publication by P. Jaworski from the Institute of Archaeology at the University of Warsaw, in which he will discuss the coin findings from the *Apsaros* fort.

¹¹ E.A. Sydenham, *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*. New York 1978, 40, no. 81.

¹² E.A. Sydenham, *The Coinage of Caesarea in Cappadocia*. New York 1978, 41, no. 83.

¹³ Due to the exceptional character of the find and the very small amount of analogies, there will be a separate publication dedicated to discussing the glass beaker, prepared by the specialist M. Wagner, who is currently researching the glass archaeological material from the *Apsaros* fort.

The context within which the above-listed artefacts were encountered, as well as the stratigraphic sequence and dating of the later construction phases, make it possible to categorize the granary among the buildings of the earliest fort in *Apsaros*. We know almost nothing about the other buildings from this period. In all probability, one such trace of another early structure is a cubic column base found *in situ* north of the *horreum* (Fig. 2: 9). However, in this case it is too early to make any far-reaching conclusions.

The research conducted thus far in the area in which the granary was discovered (Phase 1) have enabled the distinguishing of three subsequent construction phases. As a result of further reconstructions, the baths were built (Phase 2), followed by the garrison commander's house (Phase 3). The change in the structure's function was linked to a modification in the orientation of its front according to the cardinal directions. The *horreum* had its entrance in the south wall of the building (Fig. 2: 10). The later constructed baths probably made use of the same stairs to enter the building, though another entrance may have already been in place on the west side (Fig. 2: 11). The *praetorium* also had its front facing the west. These observations will in future be useful in attempts to reconstruct the plan of the early fort. However, there are still many more questions than answers at the present stage of research. The above-mentioned discoveries provide evidence that there was a fort in *Apsaros* as of the mid-1st century AD, subjected to subsequent reconstructions, which functioned more or less to the mid-2nd century AD.¹⁴ Modifications in the fort's plan and in the functions of the buildings located inside correspond to the periods when the subsequent army units that took command of the post were stationed there. The link between garrison rotation and architectural changes can also be observed in other places at which the Roman army was stationed, including on the nearby northern coast of the Black Sea.¹⁵ In the case of *Apsaros*, so

¹⁴ In the discussed excavation area, there are no traces of later construction activities. The more shallowly located architectural relicts are traces of the internal structures inside a Byzantine fort. The analysis of the finds from other excavation areas, including the Roman coins from *Apsaros*, indicate that at least part of the fort was also used later, probably until the mid-3rd century AD. The just mentioned analysis of coin finds written by P. Jaworski (Institute of Archaeology University of Warsaw) has not yet been published; see: E. Kakhidze, *Apsaros: A Roman Fort in Southwestern Georgia. Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*, "Black Sea Studies" VIII, Aarhus, 2008: 313.

¹⁵ R. Karasiewicz-Szczypiorski, *The Roman Army on the Walls of Chersonesos*, „Światowit” XI (LII)/A 2014 (2013), 87–112; R. Karasiewicz-Szczypiorski, *The Roman Fort in Balaklava and its Surroundings*, „Światowit” XII (LIII)/A 2015 (2014), 53–79; R. Karasiewicz-Szczypiorski, *The Roman Fort on Cape Aj-Todor (Charax) and its Surroundings...*, „Światowit” XV–XVI (LVI–LVII) (forthcoming).

Fig. 3. 1–2. Two hemidrachms minted in Caesarea in Cappadocia during Nero’s reign, found in a buttress of the *horreum* at *Apsaros* in 2015 (P. Jaworski).

far it has been impossible to establish whether there were any gaps (and – if so – of what duration) between the moment when one unit left and another arrived to take its place.

One important research question, which until very recently remained unanswered, involved the early defensive walls. The garrison buildings, including the structures listed above, must have been surrounded by some sort of fortifications. The ones that have survived to our times are later and cannot be linked to the discussed architectural relicts from Phases 1 to 3. In 2000–2002, the Georgian-German expedition working in Gonio did some geodetic measurements of the area located to the north and east of the aforementioned late Roman and Byzantine defensive walls. The published research results indicate that a soil embankment has been preserved north of the late fortifications, which most probably is a trace of a fort constructed according to the “playing-card” layout.¹⁶ This shape is typical for the majority of Roman fortifications from the Principate period.¹⁷ Unfortunately, no attempts were made to verify these measurements over the next dozen or so years. This was made impossible by the changes in property status of the territories surrounding the fortress. The area of interest was divided into plots that ended up in private hands. The owners of these lands were not interested in having their arable farmland devastated by excavations. In addition, any potential discoveries could have led to them losing their rights to the discussed plots of land. These problems with access have remained in place but a solution was found enabling the first excavations outside the walls of the late Roman fort. There is local road running between the northern line of the fortifications and the gardens. Its surface consists of gravel that can be easily dug up. At two points, the road cuts through the embankment, which is in fact the remains of the supposed early fort’s fortifications. The first survey trenches were marked out at these points (Fig. 4:

¹⁶ A. Geyer (ed.), *Neue Forschungen in Apsaros (2000–2002)*, Tbilisi 2003, Tafel 2.

¹⁷ A. Johnson, *Römische Kastelle*, Mainz 1987.

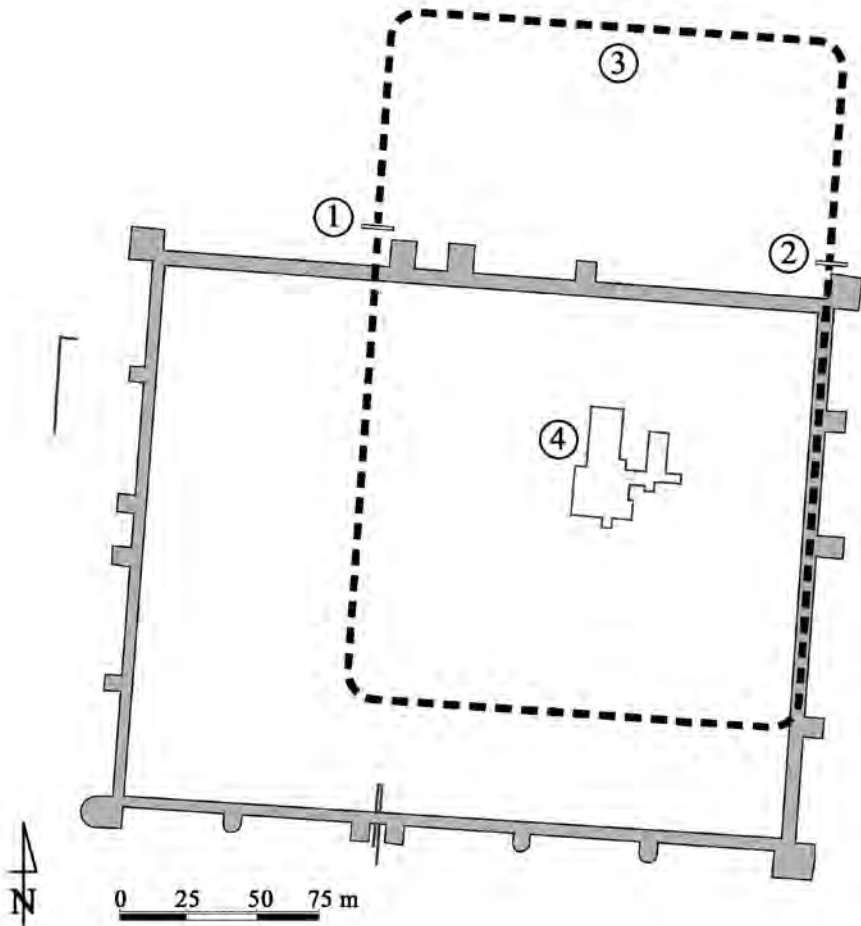

Fig. 4. Gonio (Apsaros). Site plan (after Geyer 2003, adapted by R. Karasiewicz-Szczypiorski, drawing O. Kubrak): 1 and 2 – trenches beyond the late Roman defensive walls; 3 – probable location of the early fortifications at the *Apsaros* fort; 4 – location of the discovery of the granary (Phase 1), the bathhouse (Phase 2) and the garrison commander's house (Phase 3).

1-2). The edge of the road and the roadside neighbouring the gardens were used for this purpose. As a result, car traffic was not impeded. The land belonging to neighbouring plots was also not infringed upon. The western trench was 20 m in length and in its upper parts it was 1 m wide (Fig. 5). The eastern trench was 15 m long and at maximum also 1 m wide (Fig. 6). Both trenches were demarcated so as to enable encompassing as much as possible of the fortification remains (respectively, the western and eastern

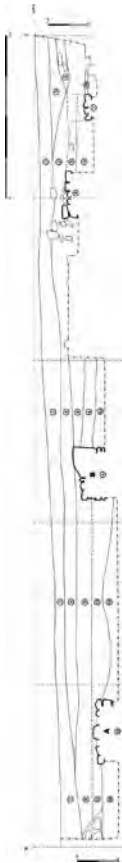

Fig. 5. Gonio. The western survey trench behind the walls of the late Roman fort: 1 – humus; 2–4 – layers formed after the destruction of wall B (the later defensive wall and the accompanying buildings); 5 – foundations of defensive wall B (later – Phase 2 and 3?); 6 – foundations of unidentified building inside the early fort (Phase 2 or 3); 7 – foundation of unidentified building inside the early fort (Phase 1?); 8–9 – layers formed during the period of the functioning of defensive wall B and during its destruction; 10–11 – layers formed after the destruction of defensive wall A (the earlier one) but before the construction of defensive wall B (or during its construction); 12 – sand (barren soil); 13 – foundation of defensive wall A.

line of the defensive wall), but also traces of the moat in the foreground and road on the inner side of the fortifications.

The first surprising discoveries were made in the western trench. Not one but two lines of fortifications were unearthed in the narrow space (Fig. 5: A-B). Both walls are oriented along the N-S axis. The foundations, as well as the preserved remains of the lower parties of curtain wall B (Fig. 7), were made from broken stone joined using clay. The facing stones in wall B were larger and more precisely worked than those used to construct the foundations. However, the discussed wall was not built using regular blocks but instead efforts were introduced to even out the large rock fragments so as to make their front surfaces straight.

Wall A is 1.6 m wide (Fig. 5: A), while wall B – 1.32 m (Figs. 5: B; 9). The distance between the wall curtains amounts to 4.9 m. The limited extent of the trenches provided little space outside the described fortification lines to search for a moat in their foreground. Nonetheless, further research was not conducted and the trench was not extended westward. It would not have been

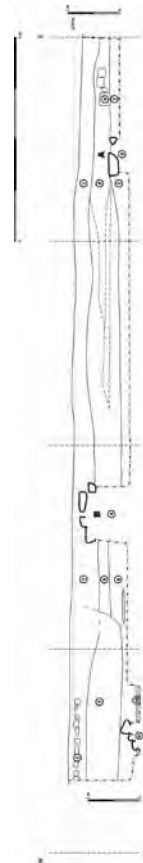

Fig. 6. Gonio. The eastern survey trench beyond the walls of the late Roman fort: 1 – humus; 2–3 – layers in the contemporary pit; 4 – foundation of defensive wall B (the later one – Phase 2 and 3?); 5–6 – layers formed after the destruction of defensive wall A (the earlier one) but before defensive wall B was constructed (or during its construction); 8 – foundation of defensive wall A; 10 – sand (barren soil); 11 – foundations of unidentified building inside the early fort (Phase 1?).

possible to uncover and record the traces of any potential ditch in a trench less than 1 m wide. No structures were encountered in the area between the walls. The remains of other architectural structures made from broken stone were found east of wall B (i.e. inside the fortifications) (Fig. 5: 6; 7). These are probably traces of a road running along the defensive walls (*via sagularis*) and part of building of a difficult to specify function located next to the road.

The relicts of two parallel lines of early fortifications should be considered the most important discovery made in the western trench. This same sequence of two defensive walls was confirmed in the eastern trench (Fig. 6: A-B). However, the foundations of both wall curtains have been preserved in a much worse state. The same applies to the deposits accompanying the architecture. As a result, the interpretation of the finds and observations made in the western trench are key for any further considerations.

As already mentioned, the remains of the two uncovered defensive walls differ in terms of their width, the depth of their foundations, as well as the construction details. The accompanying stratigraphic contexts are also different. The foundation of wall A (Fig. 5: A) goes deeper and its base rests on sand, i.e. barren soil (Fig. 5: 12). There is a cultural layer lying above the preserved relicts, which most probably formed after the destruc-

Fig. 7. Gonio. The face of wall B (view from the east). Visible large facing stone (A. Trzop-Szczypiorska).

Fig. 8. Gonio. Foundation of wall A (view from the east) (A. Trzop-Szczypiorska).

tion of the discussed wall (Fig. 5: 11). The foundation of wall B (Fig. 5: B) is not as deeply located, while its base from the west does not lie on barren soil but on the surface of the just mentioned cultural layer (Fig. 5: 11). As a result, we can state that wall A was constructed earlier than wall B.

Conclusions

Defensive walls A and B could not have functioned at the same time. It is almost certain that the constructors of the later fortifications did not know the exact location of the earlier fortifications. If they had known about the existence of the older foundations, they would most probably have used them in the construction of the new walls. This observation enables putting forward the supposition that in the case of the older line of fortifications only the socle was made from stone. The upper parties of the walls might have been made using perishable material. If the fort had been abandoned, such fortifications were most probably dismantled and the area was levelled. Another possibility that should also be taken into account is that this was an unfinished and discarded investment. It is possible that no curtain walls or turrets existed on the foundations.

By approaching both structures as belonging to different architectural phases, it can be assumed that wall A corresponds to Phase 1 of the inside building complex. It might thus have been constructed during the same

Fig. 9. Gonio. Wall B. View from above (A. Trzop-Szczypiorska).

period as the *horreum*. Wall B must have been erected contemporaneously to Phase 2 distinguished within the fort, i.e. when the garrison bathhouse were constructed. It can be assumed that these same fortifications still was used in Phase 3, i.e. at the time when the garrison commander's house (*praetorium*) was built in the area excavated by the Polish-Georgian expedition.

The minimal range of the excavation signifies that the above hypothesis must be treated with a high degree of caution. These observations will certainly be verified over the course of the following seasons. There are plans to continue the excavations in the trenches established along the course of the early fortifications but on the inner side of the late Roman fort.

The verification of the measurements made by the Georgian-German expedition through excavations and of the observations made in the field by the first co-author of this text allow for an approximate reconstruction of the *Apsaros* early fort's dimensions. The northern border of the fortifications, even though still unexcavated, is observable on the published contour map.¹⁸ There is a clearly visible lowering of the ground level, which runs further to the north, parallel to the axis of the soil embankment (Fig. 10: 1). The described differences in the height of the land can

¹⁸ A. Geyer (ed.), *Neue Forschungen in Apsaros (2000–2002)*, Tbilisi 2003, Taf. 2.

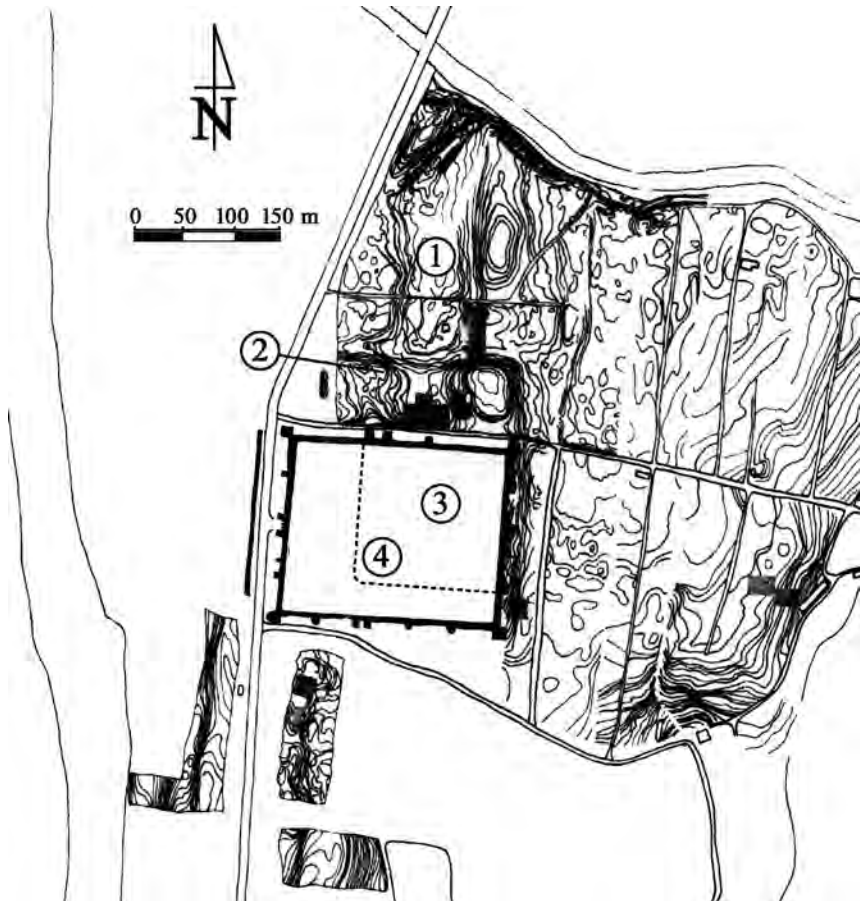

Fig. 10. Gonio (*Apsaros*). Site plan (after Geyer 2003, adapted by R. Karasiewicz-Szczypiorski, drawing O. Kubrak): 1 – traces of road beyond the walls of the early fort; 2 – outline of early fortifications at the *Apsaros* fort; 3 – location of discovery of the granary (Phase 1), the bathhouse (Phase 2) and the garrison commander's house (Phase 3), (Sectors NO 01 and NO 11); 4 – supposed course of the western and southern line of the early fortifications (new proposal).

be interpreted as traces of a defensive wall, a centrally located gate and the road that ran from it. The road most probably ran in the direction of the river ford. Territories remaining outside Roman control extended further to the north. Taking into account this information, it should be assumed that we are dealing in this case with the remains of a main gate (*porta praetoria*) and a road, which ran its course further on within the fort as the *via praetoria*.

At the current state of research, it is impossible to establish the southern border of the early fortifications with any precision. However, it can be assumed that this part of the defensive walls ran ca. 30–35 m to the north of the southern line of the late Roman fortifications (Fig. 10: 4). This hypothesis is based on two facts. On the above-mentioned contour map, there is a visible change in the concentration of contour lines north of the south-eastern corner turret. This is probably the point at which the early fortifications curve toward the west under the contours of the later walls. A small offset is observable more or less in the same place in the eastern line of the preserved fortifications. The corner of fortification continues on, as far as the corner of the south-eastern curtain, at an angle (a small one, but observable during an autopsy) to the remainder of the discussed wall. This imperfection in its structure probably results from the fact that only parts of the walls rest on the relics of earlier fortifications.

Based on the described observations, it can be assumed that the early fort constructions on a “playing-card” plan was about 240 m long. The width of the discussed architectural feature can be stated with much more precision. In this case, these are two different values. Thanks to the results of the survey trenches, we know that the eastern and western lines of wall A (correlated with Phase 1 of the inner structures) were located at a distance of 160 m from each other. The younger walls (wall B), which most probably encircled the buildings considered to have belonged to both Phase 2 and Phase 3, were at a distance of 150 m from each other. Based on the measurements and excavation verification, we can thus state that during the Principate period fort *Apsaros* had dimensions no smaller than 240 x 150 m and accordingly covering a surface of 3.6 ha or slightly more (depending on the construction phase taken into account).

If the length of the area enclosed by the walls has been estimated correctly, *Apsaros* was one of the largest forts of the Principate period. However, it was not an exception. The forts in in Heidenheim, Rottweil III (both from Baden-Württemberg) and Niederbieber (Rhineland-Palatinate) were similar in size and proportions.¹⁹ Especially the first and the second of these analogies seem to be significant in this case as forts dated to the Flavian period. These would thus be architectural features established more or less at the same time as the early *Apsaros* fortifications.

¹⁹ A. Johnson, *Römische Kastelle*, Mainz 1987, figs. 189, 197 and 215.

Early Fortifications at the *Apsaros* Fort (Gonio, Georgia).
New Discoveries

In 2018, the Polish-Georgian Gonio-Apsaros Expedition under the supervision of the authors of this text continued research into the issue of the early presence of a Roman garrison at the mouth of the Chorokhi River. Two narrow trenches were opened along the road located north of the late Roman and Byzantine fortifications. Places were selected in which traces of earlier fortifications were expected to be found. The foundations of defensive walls were discovered in both survey trenches. It came as some surprise that in both cases the remains of two lines of walls had been preserved. The analysis of the architectural relicts and the accompanying layers enables stating that these are the traces of two different construction phases which did not occur simultaneously. The earlier fortifications (wall A) can most probably be linked to the fort's inner structures from Phase 1, among which the recently discovered granary (*horreum*) can be included. The later defensive wall (wall B) was probably constructed at the same time as the buildings classified as belonging to Phase 2. These same fortifications most probably continued to be in use along with the buildings considered to be part of Phase 3. Garrison bathhouse (*balneum*) were built in place of the above-mentioned grain storage building during Phase 2, while the commander's house (*praetorium*) was erected during Phase 3.

GLYPTIC MONUMENTS (ARTEFACTS) WITH CHRISTIAN SYMBOLISM FROM GEORGIAN BLACK SEA COAST (I-IV CC.)

by *Marika Mshvildadze*
Iv. Javakhishvili Tbilisi State University

On spread of Christianity on the territory of Georgia, back in the period of the apostles tell both Greek-Roman authors¹ and “Kartlis Tskhovreba”,² in which the missionary activities of the apostles in Georgia is described in the enclosed materials, whether as the notices of the old sources or legends and epics. From the viewpoint of the study of spread of Christianity in Georgia, archeological studies conducted in the Western Georgia are regarded of particular importance as it offers us important materials regarding the issue.

Settling the issue as to what extent the notes preserved in the sources found reflection in glyptic monuments lies within the sphere of our interest, as the seals represent the monuments of major importance in the issues of religious beliefs and views, spreading of existing cults and deities. Back in the period of Clement of Alexandria remarked that the Christians could use the seals bearing symbols relevant with the Christian teachings (Fish, pigeonboub with flying sails, fisherman on the shore, etc).³

The paper addresses the glyptic monuments bearing Christian symbols uncovered on the Easdtren coast of Black Sea, namely Tsikisdziri,

¹ *Georgica*, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცეს და განმარტებები დაურთეს ალ. გ ა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე მ და ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ შ ა, (*Georgica, Scriptorium Byzantinorum Excerpta ad Georgianam Pertinentia*), t. I, Tbilisi, 1961, pp. 41-42; 209-213; t. III, Tbilisi 1936, pp. 29-30; t. IV, Tbilisi 1941, pp. 57-59.

² ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შ ვ ი ლ შ ა მ იერ, (*Kartlis Tskhovreba*), I, Tbilisi 1973, pp. 36-43.

³ *Clement d'Alexandrie, Le divin maître ou le pédagogue. Défense du christianisme par les pères des premiers siècles de l'église, contre les philosophes, les païens et les juifs. Traductions publiés par M. de Genoude, Éditeur Librairie de Perrodil, Paris 1846, III, 11.*

Gonio-Apsaros, three seal rings found on the territory of Khelvachauri Municipality the Village of Makho.

Iron ring was discovered during the Tsikisdziri archaeological expedition on the territory of Tsikisdziri in the grave №2, the glass intaglio of which bears Christian symbols, two fish swimming concurrently (ring (C,Dz, 83/22), iron, fragmental image) (pic.1). The ring has a round socket and round width sectioned thin bow. The bow widens eventually at the shoulders and directly verges into a slightly elevated rounded socket. The socket is cut into the ring and houses a glass, flat surfaced bi-coloured intaglio with the shape of the cut cone. The ring stone diameter is 0,7 cm. The ring is dated III-IV cc AD.

The fish image has a particular meaning among the Christian symbols. The Greek word ΙΧΘΥΣ (fish) was regarded by the Christians as the symbol of the following words: Jesus Christ, Son of the God, Saviour.» (Ἰησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτήρ). Fish used to be depicted in the early Christian catacombs (Lucina, Domitila, Calistus...). Putting an image of fish together with bread acquired the meaning of Eucharist. Depicting it with the anchor symbolized endurance and pointed to the crucified Christ...⁴ According to the archaeological data, fish as the Christian symbol begins to spread from the first centuries of A.D. These mostly are the fish images on the uncovered Gema-intaglios of various forms, uncovered at different grave sites (Armaziskhevi, Samtavro, Urbnisi, Zhinvali...). Fish symbols are also encountered in west Georgia. For example mosaic panel in Bichvinta on which two fish situated in the form of the cross are depicted, showing the letter “X”. From Glyptic monuments there is a ring seal under our study.

In the tomb №9 located in the village Makho of Khelvachauri Municipality oval orange sardic intaglio in a silver ring was discovered by the Kobuleti Pichvnari archaeological expedition (inv. №83, Tsikisdziri, SO 22, 2013.). The stone is cone shaped truncated, considerably elevated from the socket, on the surface the letters “I” and “X” are depicted crossing each other (pic. 2a). The image is schematic, section is not deep, face of intaglio is polished.

The ring has a medium size arc (pic. 2b). The arc widens towards the shoulders and drops down abruptly, so that when watching from above it acquires a triangular shape. There is an oval massive socket attached to the arc. The shoulders are flat with the apparent corners. The ring

⁴ F. Tristan, *Premieres images chrétiennes: Du symbole à l'icône: II-e-V-e siècle*, Paris 1996, pp. 88-89.

is dated by III c. A. D. Sizes: length 8 mm, width 6 mm, base length 11 mm, width 8 mm. Height 7 mm. Socket height 3,3,mm, the ring's height 25 mm, width – 22mm.

Chi-Rho, representing the most widespread symbol along the fish and the cross, is of a major importance among the Christian symbols. Graphically, Chi-Rho is the monogram of the Christ's Greek name ΧΡΙΣΤΟΣ. The issue touches upon the unification of the crossed Greek letters "X" da "P". Initially, the IIIc depiction of "X" begins, which had the meaning of both the Christ and the cross. In the following period of the III c "I" appears in the middle of "X" and the monogram acquires the meaning of Jesus Christis. By the beginning of IV c. "O" is added on top of "X" and the monogram becomes completed $\chi\rho$ (Cross of Constantine the Great).

On the Territory of Gonio-Apsaros a very interesting gema was discovered by the Gonio-Apsaros archaeological expedition, a tripetal, image with the stylized plant. (inv. № 879, Gonio-Apsaros, SW – XII, 1997) (pic. 3a). Intaglio of oval brownish Serdolic, in a silver socket, a little wider by the base. The image is a schematic work. It is deeply cut. The face of the intaglio is polished. We have not encountered analogous image.

The ring is encircled (pic. 3b), the arc widens towards the shoulders. The socket of considerable size is attached to the arch in the top part where a stone placed in intaglio elevates from the socket. The inner part of the arc is flat rounded on the outside. The ring is dated by the end of II century and beginning of III c. Measures: intaglio length 7 mm. width 6 mm, height of socket 2 mm, the ring height 20 mm, inner diameter of the ring 17 mm.

From old times the floral motif was regarded the symbol of fertility and forces of nature. For example depicting of tripetal poppey, pomegranate, lotus fruit. Floral motifs are often encountered on the glyptic models. Stylized plant shoots and flowers is one of the characteristics of sassanid art. Floral images are also common for antique glyptic. Depicting of tripetal stylized plants is encountered on Christian art models as well.

Gema image discovered on Gonio-Apsaros territory is in our view connected with the human welfare, although the question arises how the given image should be perceived? Which religious teaching it should be linked to in Gonio-Apsaros on the boundaries of II-III cc.

Depiction of Tripetal flowers (similar to pomegranate) is common for the early Christian monuments on the territory of Georgia, which had to be the symbols of fertility and rich harvest for Georgians, which

is evident from both ethnographic and archaeological materials, but in the opinion of the scholars concurrent appearance of tripetal flowers on our monuments couldn't have been accidental or mechanically transferred. Here it could have been a pointer to the three Christian beginnings – holy trinity.⁵

Proceeding from the existing religious situation in Gonio-Apsaros, and namely proceeding from the fact that the III-IV cc sources connected with the missionary activities of the Apostles of Christ (Dorotheus of Tyre, Epiphanius of Salamis (Cyprus), Sophronius, Epiphanius of Constantinople, “Chronicon Paschale”, that in late antiquity period transport road passes through Apsaros to Sebastopolis, from which one branches to Armenia and another to North Caucasus, acquiring special importance as one group of scholars believes it to be the one that is shown on the map of IV c. Roman Geograoher Castorius and which is connected with the arrival of Christ's Apostles to Georgia from Trebizond...⁶ Quite possibly tripetal plant depictions in Georgia's coastal areas in II-IIIcc may be connected with the early Christian Symbolism and the theme depicted on the intaglio point to the current religious changes on the territory of south-east Georgia.⁷ For the consolidation of our view the fact of the existence on the mentioned territory of the Roman XII Legio Fulminata (fulminant) acquires major importance, which relying upon the church history of Eusebius of Caesarea (Eusebios, HE, V,5), is known as the Christian legion. The scholars do not exclude the possibility of the existing of quite a number of Christian Legioners in the XII legion.⁸

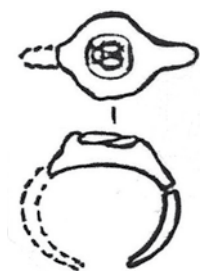
Thus, as a result of the study we can conclude that the glyptic monuments discovered on the west Georgian Black sea coastal territory fully reflect the religious processes taking place in the region.

⁵ K. R a m i s h v i l i, მცენარეული მოტივი სასანურ გემებზე და ზოგიერთი კავშირები არქეოქრისტიანული ხანის ქართულ ძეგლებთან, ძიებანი, (*Plant Motifs on Sasanian Gems and some contacts with Georgian Monuments of Early Christian Period*), *Dziebani*, № 6, Tbilisi 2000, pp. 60-67 (61).

⁶ B. D i a s a m i d z e, ქრისტეს პირველმოციქულები გონიო-აფსაროსში, ქრისტიანული არქეოლოგიის შესაბამე სამეცნიერო კონფერენცია, მოხსენებთა მოკლე შინაარსი, (*Jesus Christ's First Apostles in Gonio-Apsaros, the 3rd Scientific Conference of Archaeology of Christianity. A Shortcut content of the reports*), Tbilisi 1999, pp. 6-8.

⁷ M. M s h v i l d a d z e, ადრეული ქრისტიანობა საქართველოში, (*The Early Christianity in Georgia*), Tbilisi 2009, p. 106.

⁸ J. H e l g e l a n d, *Christians and the Roman Army from Markus Aurelius to Constantine*. ANRW. Bd. II. 23.1.1978, pp. 729-834.

pic. 1

pic. 2a

pic. 2b

pic. 3a

pic. 3b

Glyptic Monuments (Artefacts) with Christian Symbolism from Georgian Black Sea Coast (I-IV cc.)

On spread of Christianity on the territory of Georgia, back in the period of the apostles tell both Greek-Roman authors and “Kartlis Tskhovreba”. From the viewpoint of the study of spread of Christianity in Georgia, archeological studies conducted in the Western Georgia are regarded of particular importance as it offers us important materials regarding the issue.

Settling the issue as to what extent the notes preserved in the sources found reflection in glyptic monuments lies within the sphere of our interest, as the seals represent the monuments of major importance in the issues of religious beliefs and views, spreading of existing cults and deities.

The paper addresses the glyptic monuments bearing Christian symbols uncovered on the Easdtren coast of Black Sea, namely Tsikisdziri, Gonio-Apsaros, three seal rings found on the territory of Khelvachauri Municipality the Village of Makho.

1. Iron ring discovered by the Tsikisdziri archaeological expedition on the territory of Tsikisdziri in the grave №2, the glass intaglio of which bears Christian symbols, two fish swimming concurrently (ring (C,Dz, 83/22), iron, fragmental image) (pic.1). The fish image has a particular meaning among the Christian symbols. The Greek word ΙΧΘΥΣ (fish) was regarded by the Christians as the symbol of the following words: Jesus Christ, Son of the God, Saviour.» (Ιησοῦς Χριστός, Θεοῦ Υἱός, Σωτήρ). The ring is dated III-IV cc AD.

2. In the tomb №9 located in the village Makho of Khelvachauri Municipality oval orange serdolic intaglio in a silver ring was discovered by the Kobuleti Pichvnari archaeological expedition (inv. №83, Tsikisdziri, SO 22, 2013.). On the surface the letters “I” and “X” are depicted crossing each other (Chi Rho) (pic. 2a,b). The ring is dated by III c. A. D.

3. On the Territory of Gonio-Apsaros a very interesting gemma was discovered by the Gonio-Apsaros archaeological expedition, a tripetal, image with the stylized plant. (inv. №879, Gonio-Apsaros, SW – XII, 1997) (pic. 3a,b). Intaglio of oval brownish Serdolic, in a silver socket. The ring is dated by the end of II century and beginning of III c. A. D. The author does not exclude, that the topic depicted on the Intaglio indicated the religious changes on the territory of Southern-Western Georgia (what, as a rule, was expressed on Gemma-Intaglios), was connected to the early-Christian symbolism and could be considered to be the Christian three principles – the Holy Trinity’s indicators.

Thus, as a result of the study we can conclude that the glyptic monuments discovered on the west Georgian Black sea coastal territory fully reflect the religious processes taking place in the region.

ARISTARCHUS, THE RULER OF COLCHIS (NUMISMATIC RESEARCH)

by Maia Pataridze
Georgian National Museum, Tbilisi

It has already been accepted for the last three centuries by now that numismatics bears special importance for the study of politics, economics and culture of any country due to the legal status of numismatic materials. As a rule, the right to mint coins belongs to state. Therefore, a coin is absolutely protected from subjective views of a particular person appearing as a pretty veritable source. Information represented on coins is of primary significance and often has an immense contribution to our understanding of ancient society.

Both world and Georgian numismatics offer the coins that have not only filled the gaps in history but drastically changed many historical facts inadequately presented in written sources.

A rare series of coins called silver coins of Aristarchus of Colchis belongs to the abovementioned special group of numismatic monuments. The numismatic research of the coins will be presented in the article below. In particular, we will focus on one significant detail of these coins that bears special importance for the history of Georgia.

We possess vast and diverse information about the Kingdom of Colchis, starting from myths of the Argonauts and ending with the Graeco-Roman sources. But the number of artefacts attesting the name “Colchis” is scarce enough. Two ceramic samples are known up to date. One of them – a black-figured hydria from Berlin Museum dated back to the mid 6th century B.C. bears inscription ‘a Colchian made me’. A master from Colchis who painted it is considered to be a slave.¹ Another one is a black-figured amphora found in Athens with inscription – “Euxitheos made me and a Colchian painted me”.²

Naturally, the Greek legend on the coin of Aristarchus - ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ – Aristarchus the Ruler of Colchis gains special

¹ O. Lordkipanidze, *Classical Archaeology (Ancient Greece)*, Tbilisi 1971, p. 144.

² *Ibid*, p. 145.

significance. The inscription further clarifies the history of Georgia. As far as it's known, the general of Roman Republic Pompey the Great approached borders of Iberia in 65 B.C. King of Kartli Artoces (Artagi) had to surrender him. Romans went to Colchis from Iberia. It seems that Pompey appointed Aristarchus as the Ruler of Colchis and granted ephemeral independence to the country.³

Classical sources called Aristarchus a King, but this information proves incorrect since the coins read „Aristarchus, the Ruler of Colchis“. As mentioned above, the legend of coin is of legal power.

Therefore, we suppose that the coins are of utmost significance for the history of Georgia.

A new specimen of the Aristarchus coin was found in the vicinity of Igoeti (Kaspi municipality) in 2018. The paper aims to publish and introduce it to scholarly milieu. Besides, we managed to get photocopies from the world's museums where Aristarchus coins are preserved and publish them together with the new sample. It is also noteworthy that despite the fact that coins were presented in the works of well-known scholars as plaster impressions, the high-quality (moreover – digital) photos of the Aristarchus coins were hitherto unknown for students. We believe that provided material will add on new traits and somehow refresh the coins of Aristarchus the Ruler of Colchis. At the same time, it will also contribute greatly to the study of different issues of late Hellenistic Period.

Our research aims at revision of the hypotheses established in the numismatic science. We present the latest sample of Aristarchus and digital photos of his coins from different museums of the world. We will try to express certain viewpoints based on the iconography of the gained material. Here we will refrain from comprehensive analysis.⁴

The study of the coins of Aristarchus from Colchis dates back to the 19th century⁵ and still remains relevant.

Six coins of Aristarchus of Colchis are preserved in different museums of the world. Berlin Bode Museum Munzkabinett – 1specimen;

³ G. Dundua, *What Ancient Coins Say*, Tbilisi 1968, p. 9; G. Dundua, T. Dundua, *Georgian Numismatics*, Tbilisi 2006, p.76.

⁴ We plan a separate publication in this respect in the future.

⁵ The references for the topic are as follows: P[rokesch] - O[sten], *Unedierte griechische Münzen aus der sammlung des Freiherrn von prokeschß Osten*, „Archäologische Zeitung“, Wien, März 1849; W. H. Waddington, *Un voyage en Asie mineure au point de vue numismatique*, RN - Revue Numismatique 1853, p. 251; C. R. Fox, *Engravings of Unedited or Rare Coins with Descriptions*, part II, I., 1862, p. 1; B. Коehne, *Drachms of Aristarchos, Dynast of Colchis*, NC - The Numismatic Chronicle 1877, p. 1; E. Babelon, *La collection Waddington au Cabinet des Médailles, Inventaire Sommaire*, BN 1897, p. 272, tableau I, 1; O. Петовский, *Драхма Аристарха*

Ashmolean Museum (Oxford) – 1; British Museum – 1; Paris Cabinet of Medals – 1; Hermitage, St. Petersburg – 2. The only archaeologically attested find among them comes from the vicinity of Sukhumi, Georgia and is stored in Hermitage.

Before we proceed to newly discovered specimen, it will be appropriate to present description of all coins minted by Aristarchus preserved in various museum collections. We provide reconstructed graphic illustrations in order to represent the legend and iconography clearly.

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it: ΑΡΙΣΤΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΔΟΣ and ΒΙ⁶ is depicted under ΚΟΛΧΙΔΟΣ.

A few words on iconography. According to J. Jenkins, a figure depicted on the obverse is Sun God Helios with the facial features of Pompey.⁷ Later, K. Golenko agreed with him adding that Pompey's role was so great in transferring power to Aristarchus that it is absolutely possible that Pompey was represented on coins. At the same time, the

Колхидского из собрания Имп. Эрмитажа, Труды МНО - Московское Нумизматическое общество) т. III, вып. 2, 1903, Д. Г. Капанадзе, *Грузинская нумизматика*, 1955, р. 42, табл. I, 20; G. K. Jenkins, *Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum*, NC 1959, р. 32. tab. VI, 13; Г. А. Меликишвили, *К истории древней Грузии*, Тбилиси 1959, р. 331; К. В. Голенко, *Денежное обращение Колхиды в римское время*, Ленинград 1964, р. 21; Д. Г. Капанадзе и И. Г. Шенгелия, *Триорфная Геката с колхидской дидрахмы* *Изв. До н. э.*, АИКСП - Английская история и культура средиземноморья и причерноморья, 1968, р. 154; G. Dundua, *What Ancient Coins Say*, Tbilisi 1968, pp. 10-11; Г. Лордкипанидзе, *К истории древней Колхиды*, Тбилиси 1970, р. 37; D. Karanadze, *Georgian Numismatics*, р. 196. К. В. Голенко, *Аристарх колхидский и его монеты*, Вестник древней истории, 4(130), Москва 1974, р. 106; G. Tsetskhladze, *On the Numismatics of Colchis: The Classical Archaeologist's Perspective. Dialogues d'histoire ancienne*, vol. 19, № 1, 1993, pp. 233-256; T. Dundua, *Georgia within the European Integration, Graeco-Roman World, Byzantine Common wealth, Orthodox Alliance and the Georgians*, Tbilisi 2013.

⁶ К. В. Голенко, *Аристарх колхидский и его монеты*, р. 106.

⁷ G. K. Jenkins, *Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum*, NC 1959, р. 32.

first king of Colchis was the Son of the Sun. Thus, political context and local tradition merged.⁸

J. Jenkins identified a draped figure on the reverse as goddess Tyche because of the rudder and mural crown being attributes of Tyche-Fortuna.⁹

As for the inscription around Tyche - ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΝ ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΔΟΣ, it is translated as – Aristarchus, the Ruler of Colchis.

BI means the 12th year of being in power (52-51 B.C.).

The legend repeats on all seven specimens of the Aristarchus coins, but spelling errors and slight differences in iconography can be attested.

As for the description of the coins of Aristarchus:

One of the authors of presented paper, Ms. Maia Pataridze had valuable opportunity to study one of the samples due to the good will of German colleagues when she worked on Mikheil Barataev's (Baratashvili) collection¹⁰ in Berlin Bode Museum Munzkabinett within the frames of 2012 international scholarship. We start description with this coin.

Berlin¹¹

Fig. 1

Weight -3,67 g. Diameter¹² - 18/18 mm.

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it. A Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ (spelled - ΙΣΤΑΡΧΟΝ (istarkhon). Obviously, AR (AR) is absent because die was struck off-center). ΚΟΛΧΙΔΟΣ is written instead of ΚΟΛΧΙΔΟΣ

⁸ К. В. Голенко, *Аристарх колхидский и его монеты*, p. 107.

⁹ G. K. Jenkins, *Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum*, NC 1959, p. 32.

¹⁰ Despite the fact that this coin was not included in M. Baratashvili's collection, my colleagues honored me to work on it. Therefore it is my pleasure to thank Bernhard Weisser, Karsten Damen and Valia Shroder for assistance.

¹¹ P[rokesch] - O[sten], *Unedierte griechische Münzen aus der sammlung des Freiherrn von prokeschß Osten*, "Archäologische Zeitung", Wien, März 1849, p. 28.

¹² The photocopies provided from abroad is accompanied with only weight. As for the diameter, the data on it is available only in relation to the Berlin copy as we worked on it personally. We also know the diameter of a new copy from Igoeti.

in ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ. This is a mistake (I is missing), while BI is absent under the word ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧ(Ι)ΔΟΣ

Note: curved line (a wave?) is discernible at her feet.

Ashmolean Museum (Oxford)¹³

Fig. 2

Weight- 3,71 g. ¹⁴

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. A Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ (ΙΣΤΑΡΧΥ instead of ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ) ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ (ΚΟΛΞΔΟΣ instead of ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ, I missing). Besides, grapheme O is rendered in dots in ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ. Grapheme S is rendered in peculiar manner and gives an impression of Latic C. BI under the word ΚΟΛΧ(Ι)ΔΟΣ

Note: curved lines are discernible at her feet.

Great Britain

Fig. 3

Weight 3,07 g.

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ) ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ and BI under the word ΚΟΛΧΙΑΔΟΣ.

Hermitage 1. Discovered near Sukhumi.¹⁵

¹³ We would like to thank Ms. Manana Odisheli and Michael Wickers for gaining the photo copy.

¹⁴ G. Tsetskhladze, *On the Numismatics of Colchis*, p. 245.

¹⁵ We would like to thank Hermitage Director General Mikhail Piotrovski and Ms. Tatiana Kireeva for Hermitage copies.

Fig. 4

Weight 3,55 g.

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΣ (grapheme S is vaguely visible and leaves impression of Latin C) ΤΟΥ ΕΠΙ ΚΟΛΧΙΔΟΣ (We see ΚΟΛΧΙΔΟ. It is deprived of S). ΒΙ – under ΚΟΛΧΙΔΟΣ.

Note: pieces of edge are broken off.

Hermitage 2

Fig. 5

Weight 3,64 g.

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend is observed on both sides of the image as well as under it: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ (ΡΙΣΤΑΡΧΟΥ (ristarkh) instead of ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ, in the same word grapheme S is vaguely printed and leaves an impression of Latin C) ΤΟΥ ΕΠΙ (ΤΟΥ ΕΠΙ (the Ruler) is schematic and can be deducted pace the other inscriptions that are better preserved). ΚΟΛΧΙΔΟ is written instead of ΚΟΛΧΙΔΟΣ. Σ is missing and ΒΙ cannot be read under the word ΚΟΛΧΙΔΟΣ.

Cabinet of Medals of Paris.¹⁶

¹⁶ I would like to thank Julien Olivier for providing me with the coin photo, Curator of Greek Coins Collection, Department of Antique Coins and Medals. National Library of France. I would like to also thank Nana Liluashvili, employee of National Museum of Georgia, the art critic. Julien Olivier, Chargé de la collection des monnaies grecques. Département des Monnaies, médailles et antiques Bibliothèque nationale de France.

Fig. 6

Weight 3,26 g.¹⁷

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend on both sides of the image as well as under it is very schematic: ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ is barely discernible, ΤΟΥ ΕΠΙ (ΟΥ ΕΠΙ reads instead of ΤΟΥ ΕΠΙ) ΚΟΛΧΙΔΟΣ. Grapheme Σ is also barely visible and leaves an impression of Latin C. ΚΟΛΧΙΔΟΣ is written instead of ΚΟΛΧΙΔΟΣ. Σ is absent. ΒΙ is partially seen under ΚΟΛΧΙΔΟΣ. Only one part of Β grapheme can be seen.

A new specimen discovered in Igoeti (stores in a private collection)*

Fig. 7

Av. Beardless male head right with radiate (five-rayed) crown.

Rv. Draped female figure enthroned wearing mural crown and resting on a rudder. Holding a spheroid object with l. hand. Greek legend on both sides of the image as well as under it: ΠΙ ΣΤΑΡΧΟ (ristarkho) instead of ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΥ and grapheme Σ is vague and creates an impression of Latin C. ΤΟΥ ΕΠΙ (ΟΥ ΕΠΙ reads instead of ΤΟΥ ΕΠΙ) ΚΟΛΧΙΔΟΣ (ΚΟΛΧΙΔΟ is written instead of ΚΟΛΧΙΔΟΣ. Σ is absent. ΒΙ with distorted Β is placed under ΚΟΛΧΙΔΟΣ.

The above descriptions of the coins of Aristarchus allow us to make certain conclusions. Their scrutiny clarifies both the scope of emission and variety of dies.

We tried to classify separately obverses and reverses according to their types in order to demonstrate variations. We got the following grouping:

Av: Group I - Great Britain (Fig. 3);

¹⁷ E. Babelon, *La collection Waddington au Cabinet des Médailles, Inventaire Sommaire*, BN 1897, p. 272, tableau I, 1.

* I would like to thank Mr. David Mikeladze, who gave me an opportunity to work on this coin. If not his attempt Georgian Numismatics could not find a new specimen of Aristarch Drahm.

Group II - Berlin (Fig.1), Hermitage 1 (Fig. 4); Ashmolean Museum (Fig. 2.)

Group III– Paris (Fig. 6), Hermitage 2 (Fig. 5); Igoeti (Fig. 7).

At the first sight, it might seem that beardless male images are different on all specimens, but all of them have common features: radiate crown, sharply cut throat with Adam's apple and protruding mark of forehead and nose. Slight difference between certain details is still evident, for example: 1st and 2nd groups have the same profile – with aquiline nose while the men of the 3rd group have thinner straight nose. Differences are also observed in the shape of face.

Rev.:

Group I – Great Britain (Fig. 3), Hermitage 1 (Fig. 4)

Group II- Berlin (Fig.1), Ashmolean Museum (Fig. 2.)

Group III - Paris (Fig. 6), Hermitage 2 (Fig. 5), Igoeti (Fig. 7).

The number of dies is especially important. K. Golenko supposed that three dies were applied in total,¹⁸ but from our point of view the scholar was misled by the plaster replicas.

After the study of the obverses of seven coins, we can suggest that a single die was applied only to two of them. These are coins from Igoeti (Fig. 7) and Hermitage 2. But we should suggest this with a caution due to the fact that Hermitage 2 specimen's relief is worn out and B is hardly discernible. Other coins had been obviously struck with typologically similar, but nevertheless, different dies. Therefore, it seems that six (?) different dies were used for seven coins. As for the reverse, none of dies is repeated. All seven coins are struck with different dies. Therefore, we may suppose that the emission of silver coins of Aristarchus was pretty extensive. An interesting process of gradual degradation of iconography and legends supports the viewpoint.

The coin iconography and inscriptions degradation may be described as following:

A specimen from Great Britain is the earliest and most flawless one (Fig. 3) with distinct iconography, correct legend and date BI (12). The shape of Greek letters is correct and coin relief is high enough. Tyche is represented with all required details: mural crown, rudder and spheroid object in her hand.

¹⁸ К. В. Голенко, *Аристарх колхидский и его монеты*, p. 106.

It is followed by the Berlin coin. On the reverse image of Tyche slightly deteriorates and a mistake appears - ΚΟΛΧΔΟΣ is written instead of ΚΟΛΧΙΔΟΣ (Kolkhido). Letter I is missing. It is noteworthy that the shape of the letters is correct despite the mistake. It is true especially in case of sigma (Σ), which gradually loses its form and already in case of Hermitage 1 it resembles Latin C, in the word ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΝ. On the Ashmolean copy O grapheme is replaced with dots. (BI (12) is misplaced. Drastic changes are observed in group III - Igoeti, Hermitage 2, Paris. From our point of view the specimen discovered in Igoeti is equipped with comparatively high relief and date (slightly changed). The letters are out of order and chaotic though inscriptions are still readable. Similar developments are observed on the Hermitage 2 specimen but a detail of is worn out. From our point of view the Paris copy belongs to the last stage of degradation. The coin is distinguished by schematic Greek legend including wrong spelling, low relief and absolutely ignores the date.

Besides the above characteristics, the last specimens of presented degradation line (Igoeti, Hermitate 2, Paris) draw further attention to image of Tyche holding spheroid object. This detail is observed on the rest of the coins as well, but it is clearer and better perceived on these three figures since they are a bit flattened.

If we observe representation of Tyche closely enough, we will see that the object she is holding very unlikely to be a sphere. The world numismatics rarely detects seated Tyche on coins. We have found a coin of Publius Septimius Geta (189-211) on which Tyche is detected very clearly and she is holding a sphere.

Fig. 8

The time gap between the rulers is three centuries but we would like to present an example of a sphere which is being held in hand. Such iconographic nuance is absent on Tyche of Aristarchus. This detail has caused great controversy among scholars.

J. Jenkins thought it was a small round vessel.¹⁹ The version was rejected by D. Kapanadze and I. Shengelia.²⁰ They suggested it was a musical instrument which represents an attribute of Rhea-Cybele and therefore, they thought Rhea-Cybele was engraved on the coin reverse. In particular, this must have been Rhea from Phasis who was mentioned by Flavius Arrianus.²¹ According to Flavius Arrianus, Goddess of Phasis holding a musical instrument – cymbal was standing on the left bank of the river at the entrance of Phasis. According to K. Golenko, Goddess of Phasis characterized by Arrianus held a cymbal and lions were sitting on both sides of the throne. The latter is not read at none of the Aristarchus coins. K. Golenko commented that according to Arrian, Goddess was accompanied with two lions sitting by her sides, whereas none of the coins in question have representations of these animals. Scholar further mentions that the object in goddesses hand has a neck that is vaguely but still visible on the British and other copies.²² We can add that the digital photo copy clearly shows that the vessel with a neck is also observed on a copy found in Great Britain, Ashmole and Igoeti. K. Golenko concluded that a vessel was a necessary attribute for River Goddess and provided examples of Asia Minor coins dated to the Roman Period. Moreover, the scholar supposed that Tyche's representation on drachms from Colchis implied symbolism of the Goddess of the river on which the city, allegedly capital of Colchis was built. He also noted that a river flow was depicted near Tyche's feet on the Berlin coin that is not a rare occasion together with the city goddess. He supposed it was Phasis or Dioscuria.²³ We absolutely share the above observation. These strange curved lines are clearly visible on both Ashmolean and Berlin specimens.

As for the object held by Tyche, we agree with K. Golenko who had identified it as small-size vessel. The digital photos we gained have assured us in this. Besides, the same detail is well presented on the Igoeti coin. It is also beyond doubt that a Goddess is of local origin and organic for the cultural milieu of Colchis. The imitation of stater of Lysi-

¹⁹ G. K. Jenkins, *Recent Acquisitions of Greek Coins by the British Museum*, NC 1959, p. 32.

²⁰ Д. Г. Капанадзе и И. Г. Шенгелия, *Триорфная Геката с колхидской дидрахмы* *В. До н. э.*, АИКСП, 1968, p. 157.

²¹ Флавий Арриан, *Объезд Эвксинского Понта*, II. Вестник древней истории 1948, № 1, p. 268.

²² К. В. Голенко, *Аристарх колхидский и его монеты*, p. 106.

²³ *Ibid.*

machus preserved in The Georgian National Museum further supports this conjecture. (Fig. 9).

Fig. 8

The obverse of coin shows male profile right with a crown adorned with birds (ducks?). The reverse shows Tyche resting on a rudder with her right hand and holding the identical object in the left one. Local origin of Lysimachus coin is already confirmed,²⁴ Therefore, the goddess may be identical to the image the coins of Aristarchus show. We believe this suggestion is not ungrounded. Moreover, we think that the coins were issued by one and the same mint.²⁵ But even if it proves otherwise, the Goddess being an organic image for the locally minted coins sounds a rational suggestion.

The front side of the Lysimachus piece is no less interesting to us. Rendering of male profile stylistically resembles those of the most worn out coins of Aristarchus. Facial features - nose, lips, eye and eyebrows are schematic, represented by lines. Only cheek is relief and crown with birds clearly visible. Features are not natural on the Aristarchos coins of Paris, Igoeti and Hermitage 2 as well. Nose and lips are expressed with parallel lines. Eye and eyebrow are also schematic, only cheek and neck are relief. Aristarchus' radiate crown is almost unworn.

We intentionally focus on the comparison of obverses of imitation of Lysimachus and Aristarchus coins. The stylistic analysis reveals dynamics of gradual deviation from ideally crafted specimens and transition to a schematized images that resulted in different iconography. We are far from identifying specimens of Paris, Igoeti and Hermitage 2 as imitations. The legend on the reverse of the Aristarchus coin does not allow us to do it. Though inscription is chaotic, has a lot of mistakes but it is still readable. Nevertheless, gradual degradation and schematic design makes it feasible to suggest that emission continued after Aristarchus was no longer an official ruler. From our point of view it may be caused

²⁴ Г. Ф. Дундуа, *Нумизматика античной Грузии*, p. 95.

²⁵ К. В. Голенко, *Аристарх колхидский и его монеты*, p. 107.

by the needs of local market that got used to them. 48 B.C. is considered to be the last year of Aristarchus in power, when King of Bosphorus, Pharnaces, the son of Mithridates VI started war against Romans and conquered Colchis. It seems that Aristarchus who minted coins in 52/51 B.C. used seven variations of dies till 48 B.C. The fact that coins are worn out also indicates extensive circulation. The BI (12) date detail is also very important. It is distorted on the Igoeti copy while it is almost ignored on Paris and Hermitage 2 specimens.²⁶ The date was no longer considered as a detail of primary importance. We suppose it means that their coinage period is separated from the period of reign of Aristarchus. A further insight into this problem may be provided by a coin find accompanied with archaeological context. So far, we can hypothesize only with great precautions.

A few words regarding the circumstances of discovery in Igoeti. It is a casual find. Therefore, it is difficult to consider the Igoeti territory as the area circulation. The Igoeti region is obviously far from the territory of Colchis. Here, the absence of archaeological material serves as an obstacle. Therefore, we cannot seriously consider enlarging circulation area for coins of Aristarchus.

Finally, to sum up our research, we tried to provide full information on description of the coins of Aristarchus of Colchis by means of the photo copies we have gained. The detailed description allowed us to identify new details in descriptions and review their iconography. On the other hand, by means of comparative-stylistic analysis of the coins we could trace dynamics of degradation and demonstrated the diversity of coin dies, as well as the frequency of emission via grouping of dies applied. We also tried to raise an issue on continuation of the emission. Namely, we supposed the emission continued after Aristarchus was no more a ruler due to the demands of local market.

We published a new copy discovered in Igoeti – an interesting and important asset for further research.

Finally, we would like to add that we tried to emphasize several aspects related to these coins that call for further analysis. The study of coins of Aristarchus of Colchis should be continued in future, especially in terms of art history and in case new discoveries will come to light, we believe that historical reconstructions will get enriched and more precise. We hope our publication will serve as another step forward.

²⁶ Though B is somehow visible, it is clear that there is no more necessity to engrave it.

Aristarchus, the Ruler of Colchis
(Numismatic Research)

Often numismatic monuments not only fill in the gaps in historical knowledge, but drastically change reconstructions of the past based on literary sources. A rare series of coins called silver coins of Aristarchus of Colchis belongs to the similar numismatic monuments.

A new specimen of the coin of Aristarchus of Colchis was found in the vicinity of Igoeti in 2018. The presented paper aims to publish and introduce this find to scholarly community as we believe every new discovery is a significant asset for the further research. Besides, we managed to get photocopies from the world's museums (Berlin Bode Museum Munzkabinett, Ashmolean Museum (Oxford), Cabinet of Medals at Paris, St. Petersburg Hermitage Museum) where Aristarchus' coins are kept and publish them together with the new specimen. One of the authors of the article had an opportunity to inspect the Berlin coin. Aristarchus coins were hitherto known to the students through plaster impressions. The iconography of these coins from different museums had been studied as comprehensively as possible. The present paper offers detailed description of all coins minted in the name of Aristarchus ruler of Colchis done on the basis of digital photocopies along with the lately discovered specimen. New details and features are added on to the previous descriptions. The comparative-stylistic analysis made it possible to trace dynamics of degradation of iconography and identification of various coin dies. Emission frequency rates were also clarified through analysis of various dies. The authors tried to raise an issue on continuation of the emission. Namely, it is suggested that the emission continued after Aristarchus was no more a ruler due to the demands of local market.

The paper primarily aimed at publishing a new discovery of coins of Aristarchus from Igoeti -an interesting and important asset for further research, since the number of Aristarchus coins is small.

THE PETRITSONI MONASTERY LANDS IN LIAKHVI GORGE

by Giorgi Sosiashvili
Gori State Teaching University, Georgia

The Petritsoni Georgian Monastery,* which operated in Bulgaria, had its own land in the Middle Ages in Didi (Big) Liakhvi Gorge, particularly, in the village Ergneti, which is located near Tskhinvali. It is known that the mentioned monastery was founded in 1083 by Grigol Bakurianisdze, a noble from Tao, who served the Byzantine Empire. He built three churches in Petritsoni. The biggest one among them was the church of St. Mary, the rest two were relatively smaller in size and were named after John the Baptist and St. Giorgi.¹ Grigol Bakurianisdze even compiled a Typikon for the Petritsoni Monastery. According to the monastery regulations, the festive day of the Georgian Monastery was the Assumption of St. Mary. We read in Typikon: “and for the Assumption of St. Mary, which is the feast day in our sacred church and the beheading of John the Baptist, and for the church of St. Giorgi twelve Drahan to be given each”.² The founder, Grigol Bakurianisdze, who had a huge influence at the Imperial Court, contributed a significant fortune to Petritsoni Monastery.³ With insufficient documents on hand, it is difficult to say what kind of property was owned in Georgia by the Georgian Ecclesiastical Centre, located in Bulgaria. T. Meskhi has recently published very notable information, from which we find 70 out

* Many Georgian Monasteries located abroad had their lands in Liakhvi Gorge. Among them is the Monastery of the Cross in Jerusalem, and also St. Catherine’s Monastery of the Mount Sinai. G. S o s i a s h v i l i, *The lands of Monastery of the Cross in Jerusalem, and also St. Catherine’s Monastery of the Mount Sinai in Liakhvi Gorge*, Gori State Teaching University History and Archeology Center, proceedings №9, 2016, p. 181. *The Greek Monastery of Vatopedi on Mount Athos also had its church and lands in Patara (Small) Liakhvi Gorge*. I d e m. *The church of Greek Monastery of Vatopedi on Mount Athos and lands in Patara (Small) Liakhvi Gorge*, Herald of the Georgian National Academy of Sciences, History, Archeology, Ethnology and History of Arts series, №2, 2017, p.54.

¹ A. S h a n i d z e, *Georgian Monastery in Bulgaria and its Typikon*, Vol. IX, Tbilisi 1986, p. 17.

² *Ibid*, p. 123.

³ L. M e n a b d e, *Centers of Old Georgian Literature*, p. 263.

that in the beginning of the XIV century the Petritsoni Monastery had its own lands in our country as well, particularly in the village Ergneti, located in Didi (Big) Liakhvi Gorge. Ergneti is mentioned in Georgian historical sources many times, though its connection with Petritsoni is seen neither in documents nor in narrative monuments. One of the ancient charters, which relates to Ergneti dates back to 1451. It is revealed from the document that Ramin Gabelisdze-Amiredjibi contributed to Svetitskhoveli several peasant families; among them was Jokhasdze, who lived in Ergneti, with two vineyards: “and we, Gabelisdze Amiredjibi Ramin, and Amilakhvari of your church, and my brother Saham donated to the priest, Catholicos and Patriarch of Kartli, David, one peasant Lalasdze with his land, one peasant from Ergneti – Jokhasdze with two vineyards, another vineyard is also yours and the field and the land”.⁴ According to the Books of the II half of the XVIII century the Machabeli and the Kherkheulidze had peasants in Ergneti.⁵ In the 1789 Book of Catholicos Royal and Nobleman peasants, one peasant family is mentioned to live in Ergneti and be in the possession of the church.⁶ As we noted, interesting facts about the relations of Petritsoni Monastery with the village Ergneti were published by T. Meskhi. As it is seen from his work, in 1889 Vlasios Skordeli article was published in the Historical and Ethnographical Society Bulletin of Athens, number three: “Notes about Bachkovo Monastery”. The Greek translation of the Georgian inscription of Virgin Mary Icon is published in the article. According to the author, the inscription was written on one of the Petritsoni Monastery engravings, which his great grandmother copied down in 1827. As T. Meskhi writes, the researcher considered the published inscription of Skordeli to be the inscription of Virgin Mary Icon originally published by N. Berdzenishvili in 1949 and A. Shnidze in 1971, but these two inscriptions turned out to be quite different. It is the published inscription by Skordeli, which shows that the lands located in Ergneti were possessed by the Petritsoni Monastery. We read in the published inscription by Skordeli: “Here, we note the inscriptions on the silver shirt of the Petritsoni Virgin Mary Icon, which say the following in Georgian”. The right side inscription: ...August 2, 1783: † God,

⁴ *Collection of Georgian Historical Sources, compiled by Tinatin Enukidze, Darejan Kldiashevili and Mzia Surguladze, Vol. III, Tbilisi 2014, p. 53.*

⁵ *A. Tabuashvili, The Books of description of town Tskhinvali and its surrounding villages (II half of the 18th century), p. 72, 86.*

⁶ *The Monuments of Georgian Law, III, p. 991.*

Jesus Christ of Holy Spirit. This Icon of the Great Virgin Mary, Mother of God, is called Petridzul or Petritsoni. This Holy Icon was painted by two brothers: Egnate and Atanase, with the benevolence of ours and our children. Also, for the existence of the Holy Church, we donated three villages, which are located in the Fortress, called Kartli; the name of the first village is Karaleti that has two windmills and one vineyard. Another village is Ergneti. It also has two vineyards. The name of the third village is Lilo; it is located in the mountain. It also has several lands. There is a church in this village called Petritsonitisa Virgin Mary, the name of its Holy Icon in Georgian is Petridzul”.

The left side inscription: “We painted the Virgin Mary, when the King of the Romans was Andronikos Michael Palaiologos and his children, and the King of Georgia at that time was Konstantine and Dimitri, from Bagrationi Dynasty. 530 A.D., Indiction 9, December 12... Virgin Mary and Mother of God, have mercy on us and all good Christians and forgive us our sins at our dreadful day of Judgment”.⁷ Regarding the mentioned inscriptions T. Meskhi writes: “Thus, according to the published texts by Skordelis, the inscriptions were detected on the right and left sides of the silver shirt of Virgin Mary Icon. The brothers are mentioned to be the donors of the Icon: Egnate and Atanase. They also donated three villages in Kartli to Petritsoni Monastery: they gave vineyards, lands and two windmills in Karaleti, Ergneti and Lilo. Lilo St. Virgin Mary Church was named after Petritsoni Virgin Mary. The Icon that rests there is mentioned as ‘Petridzul’”. The time when the Petritsoni Virgin Mary Icon was created is the period when the King of Byzantium was Andronikos, the son of Michael Palaiologos, and his children. In Georgia – King Konstantine and Dimitri Bagrationi”.⁸ This inscription was studied by the Greek researcher K. Apostolidis. He dated the icon to 1310.⁹ It is noteworthy that the inscription on Petritsoni Monastery Virgin Mary Icon was published by A. Shanidze. The mentioned Icon was dated back to 1311. We read in the inscription: “†This Holy Icon of Virgin Mary was created in Petritsoni, by two brothers from Tao, the children of Egnate, Priest Atanase and Okropiri. And in front of the icon, with a silver icon lamp, King Andronike reigned in Greece, the son of Michael Palaiologos, in Kartli, Konstantine and Dimitri Bagrationi

⁷ T. M e s k h i, *Churches of Petritsoni Monastery in Georgia*, Gori State Teaching University History and Archeology Educational and Scientific Centre Proceedings, №14, 2016, pp. 208-209.

⁸ *Ibid*, p. 210.

⁹ *Ibid*.

reigned, since the beginning of time in Greece (6819), and in Kartli (6915). St. Mary, accept their little presents and forgive them, and be a help to them and their parents at the dreadful Day of Judgment. Amin. Chronicle (532), Indiction (9). Jesus Christ, have mercy on their souls, Amin”.¹⁰ A. Shanidze denied the existence of the icon in Petritsoni Monastery dated 1301. As T. Meskhi noted, in 1904 L. Petite copied the published inscription of V. Skordelis and attached it to the introduction of the Greek edition of Petritsoni Monastery Typikon.¹¹ A. Shanidze compared the mentioned inscription and the inscription, which he copied down from Petritsoni Monastery Virgin Mary Icon in Bulgaria. In his opinion, there are many inaccuracies in the published inscription by Skordelis, the researcher writes: “The text is done according to the inaccurate translation performed in new Greek. The translation was done by the priest Zakaria in the last century, who came to Petritsoni from Georgia as a pilgrim.

It is sufficient to note that the mentioned father and son (Egnate and Atanase) in the inscription, are mentioned as brothers in the “translation”, and Egnate’s second son, Okropiri, is not mentioned at all. Andronike the junior is not also mentioned. Besides, there is no talk about the value of the order. From two Georgian chronologies, only one is given and incorrectly. We also cannot avoid Zakaria’s writing as if Tao brothers donated three villages to Petritsoni Monastery in Georgia: Karateli with two windmills, Ergneti with two vineyards, and Lilo with some fields and, as if on the mountain of the last village there was a Petritsoni Virgin Mary Church, with the icon “Petridzo”.¹² The fact that they donated the lands in three villages, Karaleti, Ergneti and Lilo, to Petritsoni Monastery in Georgia A. Shanidze considered to be a fiction of the priest Zakaria, who translated the icon’s inscription into new Greek. T. Meskhi does not agree with A. Shanidze and writes: “It is easy to agree with AkakiShanidze in the question of chronology, while translating the calendar system into Greek language, the translator could have made an error and shifted one year. It is also understandable that the translator omitted the Emperor Andronike grandson’s name, because his name was also Andronike. But why could he miss the name of Atanase brother, Okropiri, on the 1311 icon inscription? Or, why did

¹⁰ A. Shanidze, *Georgian Monastery in Bulgaria and its Typikon (Georgian Edition of Typikon)*, p. 207; T. Meskhi, *The Mentioned Work*, p. 211.

¹¹ *Ibid.*, p. 212.

¹² A. Shanidze, *Georgian Monastery in Bulgaria*, pp. 354-355.

he present father and son (Egnate and Atanase) as brothers? It could not have been difficult to translate it. Or, if he omitted the information about the value of the icon and silver icon-lamp, and about the donation, how and why did he add the information about the donation of the lands to Petritsoni Monastery in Georgia?"¹³ We believe that the priest Zakaria could neither invent the information about the donation of the lands nor add it. He could not invent just because the three villages are located very far from each other and to connect them together seems unnatural to us. Lilo is located near Tbilisi, Karaleti – near Gori, and Ergneti – near Tskhinvali. These villages could not have fallen into the icon's inscription as the fantasy of the priest Zakaria. Regarding the addition of the information, T. Meskhi supposes: "After the above-said, I think, it is difficult to imagine that the information about the donation of the lands to Petritsoni Monastery in Georgia is the priest Zakaria's fiction, and that it is added. But, in case someone thinks the information was added, one should also admit that it was not the priest Zakaria's fiction, but the information that Aleksi Meskhishvili family possessed. Though, as I have noted above, I still uphold the view that the donated St. Virgin Mary Icon to Petritsoni Monastery in 1310 truly existed and that Father Zakaria translated its inscription".¹⁴ Zakaria was an ecclesiastical figure, even if his family possessed some kind of information, he could not have included it in the icon's inscription without any permit and verification (it is difficult to believe that in the IV century the information about the donation of the villages to Petritsoni Monastery was still active in Zakaria's family, that he decided to include it in the inscription).

Regarding the accuracy of the inscription's translation into Greek language, Zakaria was quite an educated person, he had been Archpriest of Anchiskhati for three years (1788-1791). Zakaria was brought up in the family of Archpriest Aleksi Meskhishvili. He was the one to lay the foundation to the genealogy of the Aleksi-Meskhishvili.¹⁵ V. Skordelis, together with the Greek translation of 1310 Icon inscription, published the postscript, which priest Zakaria added to the performed translation: "I, a slave of Virgin Mary, came to Bishop Makar Philipopolel, from City-Fortress Tbilisi, Gurjistan, from St. Virgin Mary Church, priest Zakaria, together with my son – Petre, read Georgian inscriptions, which

¹³ T. Meskhi, *The Mentioned Work*, pp. 213-241.

¹⁴ *Ibid*, p. 219.

¹⁵ *Ibid*, pp. 217- 219.

are written on the Icon's silver shirt, and are written as you see above".¹⁶ It is possible that Zakaria's Greek translation has some inaccuracies, but the names of donated villages are transformed in the same way they are written on the Icon's inscription, up to the present day. T. Meskhi paid attention to the fact M. Tarkhnishvili found differences between the 1311 icon's inscription and the 1310 one. "During the research it was revealed that Mikheil Tarkhnishvili was of the same viewpoint. It is true that never say the icons themselves, but, as he notes himself, together with the Grigol Bakurianidze's Typikon, he received two photographs from Bulgaria. The researcher realized that despite the bad quality of the photos there was printed Virgin Mary Icon's inscription. M. Tarkhnishvili read the inscription and dated it back to 1311. In 1950, with appropriate research, he published it in the magazine "Bedi Kartlisa" (Kartli Fate). In the mentioned research M. Tarkhnishvili notes that the Georgian inscription differs from the translation published by L. Petite. He also noted that Greek translation belonged to another icon. The time, when that icon was created, was 1310".¹⁷ Who are the brothers Egnate and Atanase, who donated the Virgin Mary Icon? Who also donated the lands in Kartli to Petritsoni Monastery, among them is the village Ergneti with two vineyards? As it is said in the information provided by Skordelis Egnate and Atanase were brothers. Though, the information about their work and profession is not given. If we take into consideration the fact that they donate quite a fortune to the Petritsoni Monastery, we must suppose that they are people very close to the royalty. As the donated villages were located far away from each other, it is not excluded that Karaleti and Ergneti were the property of one brother and Lilo - of another one. We agree to T. Meskhi opinion "I think we should seek them either at the Royal Court or among the great noblemen".¹⁸ Atanase and Egnate mentioned in the inscriptions of 1310-1311 Petritsoni Georgian Monastery Virgin Mary Icon must be different people.

Egnate mentioned in the inscription of 1311 Icon, who had two children Atanase and Okropiri is from Tao, supposedly he is a nobleman, while one of his children Atanasi, who is Okropiri's biological brother, is a priest. The fact that he is the priest is nowhere seen in the inscription of the icon dating 1310. If Atanase, from the inscription dating

¹⁶ *Ibid*, p. 217.

¹⁷ T. Meskhi, *The Mentioned Work*, p. 221, M. Tarkhnishvili, *The Inscription of Virgin Mary Icon in Petritsoni Monastery*, "Bedi Kartlisa", Paris 1950, pp. 20-22.

¹⁸ T. Meskhi, *The Mentioned Work*, p. 214.

1310, had been a cleric, the donors would have reflected it by all means. Besides, there is an interesting postscript in the inscription of 1310: “This Holy Icon was painted by two brothers: Egnate and Atanase, with our mercy and our children’s belief”.¹⁹ In our opinion, they had little children at that time. If Egnate or Atanase had the son in the political or ecclesiastical arena, it would have been noted in the inscription. Also the identity of Egnate’s or Atanase’s father is known. It is possible that they were beginners in the political or ecclesiastical arena, and they did not wish to mention their father, they did not probably belong to high feudal hierarchy, otherwise, they would have mentioned the identity of their father or their surname as it was done in the inscription of 1311. As it is seen, the mentioned in the inscription of 1311 Egnate from Tao was a prominent figure and that’s why his children mentioned him. The public figure from Tao who worked in Kartli villages could not donate the lands to Petritsoni Monastery. N. Berdzenishvili considered Atanase and his brother by flesh Okropiri, who got famous by the inscription from 1311, to be Tao Georgians.²⁰ T. Meskhi shares the opinion of N. Berdzenishvili that Atanasi mentioned in the inscription of 1311 was a monk in Petritsoni Monastery, it is truly possible. We can also assume that Atanasi mentioned in the icons’ inscriptions dating 1310 and 1311, is one and the same person. Supposedly, he often came to Georgia to collect donations for the Petritsoni Monastery. As he participated in the donation of both icons and in the inscription of the 1310 he was mentioned as Egnate’s brother (we can accept it as brother by religion), that’s why in the icon’s inscription from 1311, it was emphasized that Okropiri was his (Atanasi’s) brother by flesh.²¹ We come across the cases where spiritual brotherhood, spiritual connection stood higher than the carnal one, e.g. according to Giorgi Mtatsmindeli work, Ioane Atoneli mentioned his brother, Tornike, as a spiritual brother, though he was his brother by flesh. According to L. Menabde explanation: “But it does not mean that there was no carnal connection between them (Ekvtime, Ioane’s son, was also mentioned as his spiritual brother?!). It seems that the spiritual connection was much more significant, and being extremely important it was promoted to the forefront”.²² Though, mentioning the father and son as brothers is not correct. Why does not

¹⁹ *Ibid*, p. 209.

²⁰ N. Berdzenishvili, *The Victory from the Romania-Bulgaria trip*, Tbilisi 1949, pp. 33-34.

²¹ T. Meskhi, *The Mentioned Work*, p. 215.

²² L. Menabde, *Centers of Old Georgian Literature*, p. 193.

the inscription of the icon of 1310 mention Okropiri? In our opinion, both Atanase and Egnate mentioned in the above inscriptions were totally different people.

In the inscription of the icon from 1311, Atanase and Egnate were Tao noblemen and, consequently, they could not have donated Shida-Kartli villages to the Monastery. In 1896, D. Laskov found a fresco with the Georgian inscription in the vault of the Petritsoni Monastery: “St. Giorgi of Kashoeti”. There were several churches in Georgia that were known by the name Kashoeti, and the majority of them were named after St. Giorgi. It is noteworthy, that in the map of pre-revolutionized Russia there were many places charted with the name of Kashueti Mountains; among them was the top of the village Patara Lilo. According to T. Meskhi, it is possible that the fresco was created in the Petritsoni Monastery under the Lilo church influence. “St. Giorgi of Kashoeti” may have been created under the influence of Lilo St. Giorgi church. Or, it could have been painted by the donations from the church.”²³ Besides, the researcher pays attention to one circumstance: “In 2001, in the village of Didi (Big) Lilo a Church of the Assumption of the Virgin Mary was constructed on the ruins of one of old churches. Isn’t it possible to imagine that the ruins were the ones that belong to “Petritsonitisa” the Virgin Mary Church, described in the icon of 1310?”²⁴ Finally, T. Meskhi comes to the conclusion that we deal with two different inscriptions of two icons. “Nothing is imagined and added”²⁵ in the inscription of 1310. It is possible to have doubts in the existence of the icon dating 1310, but the existence of the names of the villages in the Greek translation of the inscription removes all the doubts. The supposition of existence of the icon is strengthened by the fact that in the village Ergneti the Iveria Virgin Mary Church has been preserved up to the present day, which is located in so-called Doijani Yard (according to the locals, the Doijashvili came from Racha)^{26*} and

²³ T. Meskhi, *The Mentioned Work*, p. 224.

²⁴ *Ibid*, p. 224.

²⁵ *Ibid*, p. 234.

* There are two churches in the village Ergneti. One is located in Doijani Yard (the Doijashvili still live in this village – G.S.); as my great grandmother would say, the church had fencing. When the Bolsheviks came, the bell was taken to Tirdznisi School. During collective farms, the church served as a storehouse for the wheat. Another is the Archangel Church, which is located in Kasraanti (the Kasradze still live in the village – G.S.). Here they had a storehouse for fertilizers. Priest Iniev worked in Ergneti. He had a two-storey house. The deacon was David Kobaidze from Pasaauri. He stayed in the village and married Alborishvili. The priest and the deacon worked in both churches. They said in the childhood that the clergy used to gather in Ergneti. The next day after the Easter was the festive day

there was fencing around the church in the earlier times. On the place of the church (according to the locals, the church had the second floor, which was assembled of wood. Though it is difficult to confirm it, the information about the existence of the second floor was recorded by the Gori State Teaching University second course student Lika Kasradze). Around the church there are 19th century gravestones with Mkhedruli script. Near the church there are lids for old tombs, (in our opinion, they were taken from the western side, from the place, where the channel was dug). Under the leadership and support of A. Chlaidze and with the participation of the village Ergneti locals, the Iveria Virgin Mary Church was restored.**

Supposedly, the Virgin Mary Church was constructed in Ergneti to honor the Petritsoni Monastery Virgin Mary main church. The great importance of the Virgin Mary church is told by the fact that the Virgin Mary day is celebrated in the village on the second day after the Easter. It is noteworthy that the same Virgin Mary hall-like church exists in Karaleti as well. The church dates back to the feudal period.²⁷ Likewise Ergneti the population of Karaleti also celebrates the Virgin Mary Day, which is on September 26. After the establishment of Bolshevik government the churches on Shida Kartli territory were threatened to be used for domestic use. (It is known that clubs, cultural centers, agricultural storehouses etc. were opened in the churches). S. Janashia was appointed by the Bolshevik government to study the local monuments. S. Janashia addressed the district's authorities with a special letter, where he noted that some churches, as the Monuments of Georgian Art were of great historical importance and to use them for domestic purposes

in Ergneti, they celebrated the Virgin Mary Day. When they channeled Tiriponi, the church was on the way, though they passed the church, but had to run a ditch on the part of the village cemetery, and in my childhood I remember human remains from the destroyed tombs. (the information was taken from Konstantine Chlaidze, born in 1933).

** There is also an epitaph of Zakaria Kherkheulidze wife; though neither the name nor the date of death is given... We come across Zakaria Kherkheulidze in different sources as well. In the 1850 list of Kartli-Kakheti noblemen, General-Mayor Zakaria Simonis-dze Kherkheulidze is mentioned, who had a wife, called Lilia (she is buried next to him), the son Nikoloz; the daughters: Nadezhda, Sopia and Aleksandra. Kartli-Kakheti Noblemen Families, photo-typical edition by Zurab Chumburidze, Tbilisi 2005, p. 224. There are many other tombs in the church, but the inscription are so much distorted that it is impossible to read. As we noted, according to the documents from the late feudal period the Kherkheulidze and the Machabeli had slaves. In the west of the village, at the edge of Didi Liakhvi, where there is a valley at present, there was the Machabeli residence on the elevated place. As we see, a part of the Machabeli feudal house settled in Ergneti. Lika Kasradze, Gori University student recorded the information, according to which the Machabeli settled in Ergneti in the XV century. The Machabeli house in Ergneti was dismantled by the Bolsheviks. G. Sosishvili, *History of Ditsi*, p. 53.

²⁷ *Description of Georgian History and Culture Monuments*, Tbilisi 1990, p. 74.

was unacceptable. The young scientist included Ergneti Church in the Tkviavi community. We read in S. Janashia's letter: "To the Executive Committee of Gori District from Simon Janashia, Proxy of Antiquities and Protection of Monuments of Art. According to the appeal of the above mentioned Committee №132/8595, May 17 of the current year, I have the honor to let you know the following: 1. the below-mentioned churches of your District: Ergneti – in the Tkviavi community, Nikozi – in the Shindisi community, Aradeti, Breti, Sagolasheni and Tsveti in the Dirbi community, Vaki of the Grigorians and Nabakhtevi – in the Gomi community, Ruisi and Urbnisi - in the Ruisi community, Atotsi – in the Satsikhuri community, Khidistavi and Ateni (DidiSioni of the Grigorians and the Orthodox) – in the Khidistavi community, Nichbisi, Kvatakhevi, Tsinarekhi and Lavrisa –in the Khovle, Karagaji, Metekhi, Ertatsminda and Rkoni, Kavtiskhevi community, Mejvriskhevi – in the Mejvriskhevi community, Itri – in the Surami community, Sarke and Kintsvisi - in the Kareli community, Tsromi – in the Khtsisi community, Chala – in the Khashuri community, Samtavisi – in the Kvemo Chala community, Kvemo Chala Assumption Virgin Mary and Kvemo Chala Holy Cross Church – are of great historical importance and their (that is buildings) use for other purposes is totally unacceptable."²⁸ In our opinion, the Ergneti church, mentioned in the document, must be ErgnetiIveria Virgin Mary Church, which was the monument of great historical importance. Unfortunately, the mentioned church was turned into a storehouse during the Soviet period. And lately, the self-willed restoration seriously damaged the ornaments of this ancient Georgian Monument of Art.

²⁸ G. S o s i a s h v i l i, *Essays from the History of Shida Kartli*, p. 125.

The Petritsoni Monastery Lands in Liakhvi Gorge

Petritsoni Monastery, located in Bulgaria supposedly owned lands in Didi Liakhvi gorge. It is known that in 1083, Grigol Bakurianisdze (Gregory Pakourianos), a nobleman from Tao, who had significant influence throughout the Byzantine Empire, had built a Georgian monastery in Bulgaria, along with three churches. Among the churches, the biggest one was after Virgin Saint Mary and the remaining two were after, John the Babtist and after St. Giorgi. Based on the few documents at hand, it is hard to determine, what type of wealth did the Georgian monastery in Bulgaria owned. During the later period, T. Meskhi published interesting notes, where we encounter that Petritsoni monastery owned lands in Georgia, in particular, in villages located in Didi Liakhvi gorge, Ergneti, Karaleti and Lilo. During the Soviet regime, the churches in Shida Kartli were under grave danger, due to the fact that they were used as places for living. (It is known that the churches were used as clubs, cultural houses, collective warehouses and etc., S. Janashia had been given a task to research the local historical sites by the Bolshevik government. S. Janashia wrote a letter to the government, after a careful research of the cultural and histroical sites, stating that he deemed unacceptable using the historical sites as places for the population to reside. In the list of cultural sites, the young researcher also included Ergneti church, located in Tkviavi community. From our perspective, it should have been the Virgin Saint Mary church in Ergneti, which, as we mentioned earlier, was a historical site of great importance. It is unfortunate that during the Soviet occupation of Georgia, many churches had been used as ware-houses; whereas during the later period, after the restoration of this Georgian cultural site, its ornaments were gravely damaged.

THEME OF THE ORIGINAL SIN IN GEORGIAN BAROQUE LITERATURE

by *Maia Nachkebia*

Iv. Javakhishvili Tbilisi State University

Baroque Age in general is characterized with emphasis on religious issues and this showed up in different ways: in European countries these were fierce religious confrontations and wars (Reformation and Counterreformation, Thirty Years' War (1618-1648), in Georgia this was determined resistance of Orthodox Christians to Moslem invaders. Therefore, fate and state of Georgian literature is specific: literature of the Christian country existed far from Christian environment and in the unfriendly milieu with the view of religion. Country, exhausted by permanent historic storms, faced tremendous challenges not only to keep its identity, but also to lead literary processes according to the route, which would be natural for literary process of the Christian country.

It turned out, that Georgian literature of the 16th-18th centuries, which bares the title “so called Revival Epoch”¹ (Geo: “ე.წ. აღორძინების ხანა”, the term belongs to Korneli Kekelidze), elaborated themes and topics relevant to the European Baroque literature. Researches carried out in this direction from the 70th of 20th century and onward (G. Gachechiladze,² I. Kenchoshvili,³ M. Nachkebia⁴) show that in the great number of Georgian authors' works of this period is explicitly presented Baroque worldview. To this testify that Georgian authors of that period selected and elaborated topics relevant to the European Baroque literature: “Life is a dream”, variance of life, Memento Mori.

¹ K. Kekelidze, ქართული ლიტერატურის ისტორია II, Tbilisi 1958, pp. 22-23; 309.

² G. Gachechiladze, ბაროკოს პრობლემა და ქართული ლიტერატურათმცოდნეობის ამოცანები, „ლიტერატურული საქართველო“, №29-30, 1972.

³ I. Kenchshvili, ქართული ავთენტური ბაროკოს, „ცისკარი“ №9, 1973; გარდამავალი პერიოდი: XIII-XVIII საუკუნეები. „კალმასობა“ №2 (39), 2000.

⁴ M. Nachkebia, ქართული ბაროკოს საკითხები, Tbilisi 2009.

Baroque man is a man of deep religious passions and therefore, his entire world perception is oriented towards Christian religion. His feelings towards the Old and New Testament are much deeper and sharper than those of the man of previous epoch. In this paper I will discuss the issue of the original sin that expresses Baroque world perception. Literary works created by Archil II and David Guramishvili on the issue of the original sin belong to the genre of *dispute*.⁵ Archil wrote *Dispute between Man and the World*⁶ (1684) and the author of the other one – *Argument and Dispute between Man and Life and Reminding their Evil Deeds*⁷ (1774) is David Guramishvili.

By the reason of deep crisis and generally dark atmosphere, characterizing epoch of Baroque, people had the feeling of hopelessness, they had doubts and distrust to the transient world. Pessimistic attitude to life in Georgian literature showed up as early as in the sequels of *The Knight in the Panther's Skin*, where the anonymous authors repine at vanity and falsehood of life but this motif became particularly apparent in the works of the authors of the 17th – 18th centuries. In discussing Georgian poetry of that period, K. Kekelidze, together with the other novelties, focuses his attention on pessimism and the issue of transience of life. He found this new attitude in the works by King Teimuraz I (1589-1663), King Archil II (1647-1713) and David Guramishvili (1705-1792) and named this new motif “lament for life”. Though, in the works of the authors of that period pessimism coexist with deep religious feelings and pieces of work of religious content by Teimuraz I, Archil, David Guramishvili demonstrate Christian devotion⁸.

Baroque literature is generally characterized with crisis, tragic perception of the world that was fed by strained social and political situation and

⁵ In Georgian poetry of 17th – 18th century the dispute became the most popular genre. In discussing this genre, K. Kekelidze emphasized its dialogue form (Korneli Kekelidze, ქართული ლიტერატურის ისტორია, II. საერო მწერლობა XI-XVIII, Tiflis 1924, p. 401) and supposedly, popularity of this genre was caused by its structure relying on the principle of dialogue. D. Janelidze, researcher of the history of Georgian theatre associated this genre with Sakhioba, theatrical-show culture of the 17th century, (ქართული თეატრის ისტორია უძველესი დროიდან XVIII საუკუნემდე, ლიტერატურა და ხელოვნება, Tbilisi 1965, p. 526). In this respect, it should be taken into consideration that category of the literary genre is a historical category that emerges only at certain stage of art development while the style of one or another epoch is associated with the text and hence, with the genre, thus expressing worldview characteristic for the epoch. Genre of *dispute* is notable because it is dynamic and in addition, supposedly, it was attractive for the authors due to involvement of the characters that have different positions, allowing the author expressing opposing views.

⁶ არჩილი, თხზულებათა სრული კრებული, გეჟსტი გამოსაცემად მოამზადეს, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთეს ი. ლოლაშვილმა, ლ. კეკელიძემ, ლ. ძოწენიძემ. გამოკვევა რ. ბარამიძისა, Tbilisi 1999, pp. 34-84.

⁷ D. Guramishvili, დავით გურამიშვილი, თხზულებათა სრული კრებული, Tbilisi 1955, pp. 170-176.

⁸ K. Kekelidze, ქართული ლიტერატურის ისტორია II, Tbilisi 1958, p. 549; 571.

tragic events in personal life. Situation in Georgia of the 17th century was indeed very heavy, the country suffered under cruel domination of Persians and Ottoman Turks. Therefore, pessimism in the works of Teimuraz I is so strong, his negative attitude to the life is conditioned by the critical situation in the country and dramatic developments in his personal life: martyrdom of his mother, Queen Ketevan and cruel, violent death of his young sons that were sent to the court of Shah Abbas as hostages. All these have formed the tragic vision of life and added pessimistic mood to his poetry. Dissatisfaction with life, its metamorphoses, endless changes that were very painful for the king poet, all was expressed in his poetry: "ill caprice of life make me suffer very much" (*The Nightingale and the Rose, Introduction 9, 3 - 4*), "no end of perfidy of life against me can be seen" (Lament for Life, 16, 1). In *Majama* he says: "life and damned time dispelled all my joy" (*Majama VII, 1*) or "I suffered for entire my life, I was tortured so that the others cannot even imagine such things" (*Candle and Ash, Introduction 12, 1- 2*).

Irrespective of such pessimistic attitude, Teimuraz I was deeply religious Christian and as a king of the country in the hostile encirclement of Moslem countries he was well aware that he had to resist Moslem aggression with Christian religion. Therefore the religious motifs are so strong in his poetry. This can be seen from his literary works of religious nature, abecedarian poems, where the biblical stories are versified, Christian dogmas are presented and various heresies known historically are condemned. His religious poem *The Book and Passion of Queen Ketevan* is dedicated to devotion to the faith. It describes dedication of Queen Ketevan, his mother, to Orthodox faith and her martyrdom by Shah Abbas's order. Teimuraz I, who followed anti-Persian political orientation, was fond of Persian literature at the same time and he was engaged in translation activities though, it should be emphasized that the introduction and epilogue of each translation contains reflections of deeply religious Christian. In the *Introduction of Leila and Majnun* he expresses his sorrow about indifference of his contemporary society to the religious books and spiritual themes. He says that the Fathers have written about all holy commandments but no one reads the books, they are kept without any use (*Introduction, 3, 3 - 4*), he repeats almost the same in the *Introduction to Praise of Spring and Autumn*: "no one desires to read even the Acts of the Apostles" (*Introduction 5, 1*) and in afterword to *Rose and Nightingale and Candle and Ash* he notes with sorrow, in relation to translation of the secular literary works: "I fear that vain talk can harm my soul" (*Rose and Nightingale, Afterword 95, 4*) and "Lord, do not be angry with me for my vain talks and loquacity" (*Candle and Ash, Afterword 68, 1*).

Pessimism and religious motif coexist in the works of Archil as well and he is influenced by the similar circumstances: difficult situation in the native country, tragic events in personal life, short periods of reign and final loss of the throne, departure from Georgia and life in the foreign country. His ecclesiastic ode *Iambiko* expresses deep religious feelings, his poem *Word on Baptism* deals with the religious themes and expresses the author's feelings.

For the Baroque authors one of the most attractive themes was endless metamorphoses of life and this can be clearly seen in the literature of that epoch. Baroque literary works are frequently based on the theme of uncertainty of life, its permanent changes from happiness to misfortune. This was opposition of the light and dark, virtue and evil has conditioned creation of white and black world of good and evil. Therefore, the picture of Baroque world is the result of this contradiction: in the world consisting of the light and dark an individual followed the way where short seconds of happiness changed with gloomy minutes of sorrow. Rest and static condition is inorganic for Baroque literature; person of that epoch is permanently uneasy, paying particular attention to incessant inconstancy of life, endless alteration of short periods of joy with hardships, i.e. as says the Man in Archil's *Dispute between Man and the World*: "if morning is joyful, in the noon sorrow is at our door" (*Dispute 142, 2*); "Your mood is not the same for even a mere second, you give us little good and eliminate it if it is too much", (*Dispute 312, 3*); "suddenly it gives something to you but takes it away next moment, this is the worst nature of the world" (*Dispute 313, 1*).

Life of David Guramishvili is marked with deep tragedy as well; his works combine misfortune of his native land and the twists and turns of his personal life. He laconically paints the picture of his native land tormented by the internal and external enemies even in one single strophe in *The Misfortune of Georgia*:

„The Turks, Ossetians, Lekis, Persians,
Cherkez, Ghlighvis, Didos and Kists
Were ever Georgia's enemies,
Assaulting her with blood-smeared fists.
But soon at home domestic broils,
Quarrels and feuds arose like mists.
Brothers with brothers grappled. Thus
Did trifles cause mighty contests.”⁹

David Guramishvili is overwhelmed by a dismal pessimistic mood which is mirrored in his poetry. In the poem *Guramishvili's Complaint of*

⁹ *Anthology of Georgian Poetry, translated by Venera Urshadze, Tbilisi 1958, p. 32.*

the Transient World he declares: “I don’t trust this transient world, it is unsteady and false!” and in *The Lamentation of David* the poet says: “My heart doth weep in sorrow deep, O fleeting world! O treacherous world!” but at the same time, his entire poetry is deeply religious.

Historical disasters and personal ill-luck impacted consciousness of Baroque authors; made them concerned and stimulated to find the answer to this misfortune on the one hand and find the solution to the situation on the other. Particular interest to the religious issues in Baroque epoch was caused by the hostile internal and external factors in the life while the Commandments of Christian religion provided the system of coordinates to which the Baroque person exhausted by the endless misfortunes compared himself and the events and that could explain the causes of misfortune. Some of the Baroque authors came to the conclusion that the reason of calamity was non-compliance with the Commandments while the solution was their observance.

Problem of the sin is one of the central issues in Christian religion and the biblical story about the original sin provides basis for discussion of the good and evil, life and death, human nature before and after the original sin, ramifications of the sin, general world and human. This depth of biblical story, possibility of discussing the eternal and topical issues attracted Archil and Giuramishvili when they selected this biblical theme for their works.

Here we should note that the structure of Archil’s and Guramishvili’s works fully correspond to the model established in Baroque literature. Significance of the general picture of the world in the Baroque epoch was so high that even where the subject of reflection was certain events in the life of a single person, it was included into narration, starting from the creation of the world. In a brief form it could be included before commencement of the main story.¹⁰

Similar to morality play, in the works by Archil and Guramishvili a man is generalization of the entire mankind, i.e. each individual “me”. In the picture of the world created by them imagination plays particular role and combine incompatible phenomena. This can be clearly seen in the dispute with personified “World”, where the authors’ fantasy presents the dispute between the “World”, the “Transient world”, and a “Man”. The authors intentionally applied this method: they desire to find the cause of causes that is entirely understood within the scopes of Christian tradition.

By the story of the first parents who could not resist seduction, Archil and Guramishvili attempted to explain their contemporary historical situation, consider it regarding the truth of Christian religion and find the answers to questions which disturbed the society of that time. Therefore, they

¹⁰ Л. А. Софронова, *Человек и картина мира в поэтике барокко и романтизма // Человек в контексте культуры. Славянский мир*, Москва 1995, pp. 87-88.

gave to the “Man” consciousness of their contemporary especially suffering from changing nature of the life. A “Man” is dissatisfied with life; in his opinion life is treacherous, deceitful, unreliable, and volatile as it gives to a man more troubles and woes than gratification and pleasure. Guramishvili describes the metamorphoses of life, switching from one extreme position to the other with the antithesis characteristic for Baroque: sometimes life is “dark as night” and sometimes – “light as day”, sometimes burns a man with heat and sometimes – freezes him with cold; while for a man of Archil the life is changing, cunning, merciless and vain.

Archil’s *Dispute between Man and the World*¹¹ (1684) is an expanded work preceded by the following epigraph:

“They said: “The grending wheel of the world’s treachery is
 eternally turning,
 It gives us delight, we have trouble equally, now help, now grief.
 Let no one pursue it, no-one can reach it, whether you have
 horse or boat.”
 It is said that nobody will remain to the end without resentment.”¹²

These four lines were written by certain David Japaridze. As Archil said, his *Dispute* was inspired by this single strophe. Indeed, this amazingly laconic verse expresses the worldview of a Baroque individual, his attitude to the permanently changing life. Archil’s *Dispute* consists of thirty three pairs of answers and attracts particular attention due to the fact that there the human is presented in three capacities: these are “Adam” (strophes 5-60), “Adam’s sons” (strophes 64-68) and the “men” (strophes 71-225), or the mankind in general. The time scopes in the work are very wide – from the Book of Genesis to the epoch of the author, thus providing picture of the world in some kind of dynamics. In Archil’s *Dispute* chronologically appear initially “Adam”, further “Adam’s sons” and finally – the “men”. Thus the author has emphasized his attitude towards the issue with respect of his contemporary world. Consequently, we obtain the following picture: 1. Adam in the Garden of Eden and the fall of Adam and Eve; 2. Adam and his ancestry after the sin; and 3. Mankind after the Atonement.

In the Baroque context, with respect of the original sin, it is notable for us that when a man blames the world that it is changing, treacherous and deceitful and from the birth to death the life develops in a wrong way, the “World” answers that “God created him in his own image and he had to be

¹¹ არჩილი, თბულებათა სრული კრებული. გეჟსტი გამოსაცემად მოამზადეს, ლექსიკონი და საბიებელი დაურთეს ი. ლოლაშვილმა, ლ. კეკელიძემ, ლ. ძოწენიძემ. გამოკლევარ. ბარამიძისა, Tbilisi 1999, pp. 34-84.

¹² Translation quoted from R a y f e l d Donald, *The Literature of Georgia. A history*. Gurzon Press: 2000, p. 107.

a ruler of the world while he had broken a Commandment and as a result he has lost the glory and became like an animal” (*Dispute*, 6). The “World” reminds initially Adam and further the man many times, in different contexts that he had a free will and was able to make a choice between good and evil as he was his own master: “having free will why you have followed the evil?” (*Dispute*, 39, 4), “you, yourself fulfill your will” (*Dispute*, 61,1). Guramishvili’s *Argument and Dispute between Man and Life and Reminding their Evil Deeds* is much shorter than Archil’s *Dispute between Man and the World*. It consists of only ten pairs of answers. In Guramishvili’s work, similar to Archil’s one, the life is unreliable, treacherous, deceitful and volatile but in addition, he specially emphasizes that death emerged because the first parents, Adam and Eve broke the Commandment and eat the forbidden fruit in the Garden of Eden. Similar to Archil, Guramishvili adds particular significance that initially “Lord gave the world to a man as a slave, as a servant but further it became his enemy” (*Argument and Dispute*, 8, 1–3) and this happened because a man failed to rule properly while Lord has created the world to serve the humans, real master is the life and a human is a slave as the he is not able to show required intelligence and prudence to consume in moderation what is given to him by the world and live as required by the predestination of human. World tells a man: ‘but you are not able to rule properly’ (*Argument and Dispute*, 9, 2). People are not able to distinguish between good and evil and it is their fault that they have to be responsible for the debts of their first parents. Therefore, Archil’s and Guramishvili’s works based on the story of Adam and Eve are discussing reasons of the world falsity, inconstancy, instability and animosity and link human misfortunes to the original sin.

In the Baroque epoch, generally very religious, among the biblical themes the story of Adam was particularly popular: Andreani’s *Adamo*, Vondel’s *Lucifer* and *Adam in Exile*, Milton’s *Paradise Lost*¹³ deal with this issue. Generally, the issue of the original sin was one of the key ones in Baroque literature that presented it in different aspects and stated different goals to it;¹⁴ George Herbert’s poem *Easter Wings* deals with the same issue as well. Here the Almighty God created man and gave heaven to him, but he foolishly lost it. Men continuously decayed until the first coming of Christ, and the decay and the subsequent suffering of mankind were the effect of the original sin.¹⁵

¹³ Warner P. Freidrich, *Outline of Comparative Literature from Dante Alighieri to Eugene O’Neil*. Chapel Hill: University of North Carolina Press: 1954, p. 135.

¹⁴ А. А. Морозов, Симеон Полоцкий и проблемы восточно-славянского барокко // *Барокко в славянских культурах*, Москва 1982, p. 177.

¹⁵ https://www.researchgate.net/publication/237457859_Peculiarities_of_English_Baroque_in_Its_Literary_Expression.

An artistic system of the Baroque represents the crisis of Renaissance ideas as in the human nature ceased to exist the harmony, upon which was based Humanist and Renaissance conception of the man. Political and social crisis and cataclysms put on the agenda complicated relationship between the human being and the universe, destroyed the Renaissance harmony between the mind and feelings and caused internal splitting of the human being. That is why the Baroque is marked with tragic and pessimistic emotional experience of the human being left face to face with the life.

According to the main idea of Renaissance, a human, with its nature, is good, born for great deeds. The apogee of humanist thinking is teaching about human. Italian philosopher of Renaissance epoch, Pico Della Mirandola (1463-1494) in his *Oration on the Dignity of Man*, called the “Manifesto of Renaissance”, wrote: “We have given you, O Adam, no visage proper to yourself, nor endowment properly you own, in order that whatever place, whatever from, whatever gifts you may, with premediation, select, these same you may have and possess through your own judgement and decision. The nature of all other creatures is defined and restricted with the laws which We have laid down; you, by contrast, impeded by no such restrictions, may, by you own free will, to whose custody We have assigned you, trace for yourself the lineaments of your own nature. I have placed you at the very center of the world, so that from that vantage point you may with greater ease glance round about you on all that the world contains. We have made you a creature neither of heaven nor of earth, neither mortal nor immortal, in order that you may, as the free and proud shaper of you own being, fashion yourself in the form you may prefer. It will be in your power to descend to the lower, brutish forms of life; you will be able, through your own decision, to rise again to the superior orders whose life is divine”.¹⁶

Late Humanism questioned the doctrine offered by the Renaissance representatives about good nature and unlimited capacities of humans. Artists of Baroque have deepened the critical reflection of reality characteristic for Renaissance and demonstrated it with its entire tragic contradictions. In their works idealization of the reality, Renaissance idea of harmonic development of the society and nature was substituted by pessimistic world perception of Baroque epoch caused by disharmony of the existing reality. Renaissance idea of almightiness of humans was replaced by the idea of human inability to defeat the evil that existing in the world and corrupting people. Hence, the world seen by the Baroque authors lacks the stability and harmony that the Renaissance representatives strived to discover. This commenced destruction of the worldview: therefore, in the works of

¹⁶ Giovanni Pico della Mirandola, *Oration on the Dignity of Man. (De hominis dignitate)*. https://ebooks.adelaide.edu.au/p/pico_della_mirandola/giovanni/dignity/complete.html.

Baroque authors the motifs of pessimism, skepticism, volatility of transient world gradually became stronger. Returning to the religious themes became dominant. While the substance of Renaissance was restoration of the antique ideals and the artists saw the life full of joy, some of Baroque authors started to seek the causes of his misfortunes and found them in the original sin and discovered that this was the cause of such inconstancy and mercilessness of life. This was the changing life, its endless inconstancy that made him lose the hope to find stable landmark. This approach to life of Baroque individual clearly demonstrates his drastic difference from the Renaissance individual. According to the Renaissance ideas, man is the crown of the universe while literature of Baroque period is characterized by the world perception that, as Freidrich noted, the man was no longer demi-god but a reed in the wind, a miserably wailing sinner.¹⁷

Some thinkers of Baroque epoch regarded that the man was unable to defeat the evil and wickedness widespread in the world and harming his personality. Therefore, some authors, rejecting the humanists' thesis about good nature of the humans, introduced the idea of original, ontological sinfulness of human nature, seeing the cause of this in fall as a result of the original sin and regarding that only means of salvation was compliance with commandments as they associated ills of the existing reality with forgetting of Christian religion.¹⁸

Such approach and declaration of such attitude is very significant with respect of literary criticism as here opposing of the key principles of Renaissance and Baroque show up: man of Renaissance is almighty, he is the ruler of the world while the Baroque man is scared and terrified; he is unable to make anything better. Archil's *Dispute between Man and the World* and David Guramishvili's *Argument and Dispute between Man and Life and Reminding their Evil Deeds* clearly state the most significant idea: from the ruler of the world that is Renaissance conception of man, he has turned into the slave of the world that is Baroque conception of the man. Hence, Archil and David Guramishvili, with their worldview, world perception, selection of topic and attaching importance to its significance are the complete parallel of the European Baroque system of thinking.

¹⁷ Warner P. Freidrich, *Outline of Comparative Literature from Dante Alighieri to Eugene O'Neil*. Chapel Hill: University of North Carolina Press: 1954, pp. 103.

¹⁸ *История зарубежной литературы XVII века*, Москва 1987, pp. 10-11.

Theme of the Original Sin in Georgian Baroque Literature

Researches carried out from the 70th of 20th century and onward show that Georgian literature of the 16th-18th centuries, which bears the title 'so called Revival Epoch', elaborated themes and topics relevant to the European Baroque literature. Feelings of Baroque authors towards the Old and New Testament are very deep. In this paper is discussed the issue of the original sin in the works created by Archil II (*Dispute between Man and the World* (1684)) and David Guramishvili (*Argument and Dispute between Man and Life and Reminding their Evil Deeds* (1774)). In the Baroque literature the story of the original sin was particularly popular (Andreani's *Adamo*, Vondel's *Lucifer and Adam in Exile*, Milton's *Paradise Lost*, George Herbert's poem *Easter Wings*).

Baroque literature is generally characterized with crisis, tragic perception of the world that was fed by strained social and political situation and tragic events in personal life. For the Georgian literature of this period is typical pessimism and the issue of transient world which coexist with deep religious feelings. Archil's and Guramishvili's works based on the story of Adam and Eve are discussing reasons of the world falsity, inconstancy, instability and animosity and link human misfortunes to the original sin. According to the Renaissance ideas, man is the crown of the universe while literature of Baroque period is characterized by the world perception that the man was no longer demi-god but a miserable sinner. With regard to literary criticism Archil's and David Guramishvili's works dedicated to the issue of the original sin clearly state the most significant idea: from the ruler of the world that is Renaissance conception of the man, he has turned into the slave of the world that is Baroque conception of the man. Hence, Archil and David Guramishvili, with their worldview and selection of topic are the complete parallel of the European Baroque system of thinking.

ON THE HISTORY OF CREATING THE FIRST BASILICA IN THE PLACE OF THE MONASTERY OF THE CROSS IN JERUSALEM

by Besik Khurtsilava
Georgian National Youth Palace, Tbilisi

The history of establishing Holy Cross Monastery (The Monastery of the Cross) in Jerusalem is still vague. The scientific and popular literature abound in various opinions. Due to the scarcity of written evidence the scholars have to substantiate their opinions with oral traditions. However, the oral tradition is also scanty and includes only Georgia and Greek stories. The written sources of the Byzantine period do not mention the Monastery of the Cross. The experts have no doubts, however, that a Christian monks' abode existed there in that period.¹ The archeological excavations conducted in Holy Cross Monastery in the 1960s-1970s revealed the fact that there was quite a large basilica here at the beginning of the Byzantine period. If the basilica was connected to the place where the True Cross tree grew and also named "Valley of the Cross", the fact that it was not mentioned in the written sources seems strange and has to be explained.

The scholars assume that the Monastery of the Cross built in the Byzantine period did not survive the Persian invasion (614 A.D.) and the Arab invasion (637-640 A.D.) of Palestine. Some also point out the persecution of the Christians under the fanatic Egyptian Caliph Al-Hakim bi-Amr Allah (996-1021), destruction of more than 30,000

¹ A. Economopoulos, *Fresh Data Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross at Jerusalem: A Preliminary Report*. "Actes Du Xe Congres International D'Archeologie Chretienne". Thessalonique 28 Septembre – 4 Octobre 1980. Thessalonique, 1984, 377-390; D. Pringle, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: Volume 3, The City of Jerusalem: A Corpus*, Cambridge 2007, 33; R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Bizantine to Islamic Rule: A Historical and Archeological Study*, Princeton, N.J., 1995, 341; V. Tzafiris, *The monastery of the Holy Cross in Jerusalem*. Jerusalem, 1987, 7-13; A. Ovdiah, C. Gomez de Silva, *Supplement to the Corpus of the Bizantine Churches in the Holy Land*. Part I, "Levant: Journal of the British School of Archeology in Jerusalem and the British Institute at Amman for Archeology and History", XIV, 1982, 137 etc.

Christian churches in Egypt and Syria-Palestine and seizure of their property. However, no archaeological evidence supports the assumption that Holy Cross Monastery was demolished by the Persians or the Arabs. The destruction of old churches and monasteries in Palestine was often caused by natural disasters (e.g. earthquakes) and abandonment.

We will discuss the Georgian and Greek traditions regarding the establishment of Holy Cross Monastery below and historic facts reflected in these traditions. We will also review the findings of the archaeological excavations. All of these materials will allow us to thoroughly explore this issue and draw the conclusions.

The Georgian tradition is older than the Greek. The former is also different from the latter. According to the Georgian tradition Holy Cross Monastery was established during the reign of Mirian, the first Christian king of Iberia (first half of the 4th century). There are two versions of this story: one says that Mirian bought this place and the other says that Emperor Constantine the Great gifted this place to Mirian as the fellow Christian. According to the tradition, the pious King Vakhtang Gorgasali (442-502) then built the Monastery of the Cross.²

Although the Georgian tradition is older than the Greek one, it is noteworthy that the Georgian story was documented in writing quite late. This can be explained by the fact that the Georgians owned the monastery for a long time without any other Christian community laying claims to it in the 11th-14th centuries. All the pilgrims and travelers of that period mentioning Holy Cross Monastery recognized its ownership by the Georgians. The echoes of this tradition can be heard in the 18th - 20th centuries when the Georgians lost the ownership of the Monastery. The tradition is still alive among the residents of the Old City in Jerusalem. The Georgians felt the need to document the historic tradition regarding the ownership of the monastery only when their ownership rights were threatened. Later the owners of the Monastery also faced this threat and needed to create the alternative Greek version of the Monastery establishment. This version is based on the assumption that the Monastery was founded by the Byzantine Greeks.

The Georgian tradition attributes the establishment of the Monastery to King Vakhtang Gorgasali. The information on Vakhtang Gorgasali building churches and monasteries (including the Monastery of

² Timote Gabashvili, *მიმოსვლა (Travels)*, „ქართული პროზა“, Tbilisi 1983, pp. 538-539.

the Cross) in the Holy Land appeared in the late middle centuries. It is hard to specify now exactly when this connection appeared. One of the earliest references to Vakhtang Gorgasali as the founder of Holy Cross Monastery was found in the Monastery itself. The Georgian inscription on one of the marble slabs inserted in the floor left of the alter mentioned Vakhtang Gorgasali as the founder of the Monastery. The text of the inscription which was already damaged then can be found in the works of Alexandre Tsagareli and Tedo Zhordania.³ Unfortunately, this inscription was almost completely erased by the 1960s when the Georgian scholars and documentary film makers saw it. Therefore the paleographic aspect of the inscription is unclear. Alexandre Tsagareli dated the inscription to the 11th-16th centuries. i.e. to the period when the Georgians owned the Monastery.

The inscription above the portrait of Vakhtang Gorgasali on western wall of the main church of Holy Cross Monastery also mentions Vakhtang Gorgasali as the Founder of the Monastery.⁴ Gorgasali's mural was placed beside the portraits of the Georgian kings Mirian and Bagrat IV. These murals and inscriptions can no longer be found in the Monastery now. We only have the copies made by Timote Gabashvili in 1758. The historic sources mention that the main church was restored and repainted several times. The church was painted in the 11th century. At the beginning of the next century the Russian hegumen and travel-writer Daniel of Kiev saw the painted church.⁵ According to the Monastery chronicles the wall paintings were renewed in the 14th century when they were seen by the Arab writer Al-'Umari.⁶ The last renewal of the paintings under the guidance of Nicholas Cholokashvili (Nikiphores Irbachi), the father superior of the Monastery was carried out in 1643-1644. Therefore, we can argue that the story of Vakhtang Gorgasali being the Founder of the monastery was alive in the 1640s and probably in the 11th-16th centuries. The Vita of Saint Prokhore the Georgian does not

³ А. Цагарели, *Памятники грузинской старины в Святой Земле и на Синае*// Православный Палестинский сборник. Выпуск 10. (Т. 4. Вып. 1.), Санкт-Петербург, 1888, p. 246; T. Zhordania, *The Chronicles and other materials of history and writing of Georgia*, Book 2 – from 1213 to 1700, ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წიგნი მეორე – 1213 წლიდან 1700 წლამდე, Tbilisi 1897, p. 522.

⁴ А. Цагарели, *Памятники грузинской старины в Святой Земле и на Синае*// Православный Палестинский сборник. Выпуск 10. (Т. 4. Вып. 1.), Санкт-Петербург 1888, p. 245.

⁵ P. Ingogva, *თხზულებათა კრებული (The Collection of works)*, Volume 1, Tbilisi 1963, pp. 789-790.

⁶ Житие и хождение Даниила, *Русской земли игумена. Путешествия в Святую Землю: Записки русских паломников и путешественников XII-XX вв.*, Москва 1995, p. 32.

mention this story. The story of Vakhtang Gorgasali visiting Jerusalem existed three centuries before Prokhore in Georgia. Juansher Juansheriani (the 8th century chronicler) says that during this visit Vakhtang prayed in the Church of the Resurrection and other holy sites in Jerusalem and made lavish donations to them.⁷ This tradition continued in the following centuries and acquired the new strata over the time.

Timote Gabashvili (1758) provided the most detailed story. According to him the sultan of Egypt asked Vakhtang Gorgasali to free Jerusalem from the Crusaders (“French”). Vakhtang Gorgasali did his bidding, ousted the Crusaders from the Holy City and then built numerous monasteries in Jerusalem and Palestine.⁸ He also says that Gorgasali “invaded” Jerusalem and Palestine.⁹ It seems that the story of Juansher gave the idea of Gorgasali invading Jerusalem to Timote Gabashvili. According to Juansher Vakhtang Gorgasali raiding Sindh says that by participating in this campaign he saved Jerusalem from danger.¹⁰ The mentioning of Vakhtang Gorgasali, the Sultan of Egypt and Crusaders (“French”) in Gabashvili’s story is an obvious anachronism. Gabashvili argues that he read this information in the written sources. The events of various time periods are clearly mixed up here. The written sources inform us that the namesake of Vakhtang Gorgasali, King Vakhtang III (1299, 1302-1308) canonized by the Georgian Church, raided Jerusalem with the Mongols in 1299/1300. His attempt to free Holy Cross Monastery from the Muslims (1273-1305) is reflected in the Monastery chronicles. The anonymous Georgian chronicler of the 14th century tells the story of Vakhtang III participating in the military campaign with Ghazan Khan in Syria and Palestine and the army of the Georgians and Mongols reached Jerusalem and Gaza.¹¹ It should be mentioned that Timote Gabashvili’s contemporaries often emphasized the similarity between the spiritual endeavors of the aforementioned namesakes.¹²

The materials described above clearly show that Timote Gabashvili confused the chronology of the past events. However, the Georgian tra-

⁷ Al-‘Umari, Ibn Fadl Alah, *Masalik al-Absar fi Mamalik al-Amsar*, ed. By ‘Abdalah b. Yahya al-Surayhi, Abu Dhaby 2003, pp. 426-428.

⁸ Djuansher Djuansheriani, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა (*The Lives of Vakhtang Gorgasali*), „ქართული პროზა“, Tbilisi 1982, p. 567.

⁹ Timote Gabashvili, მიმოსვლა (*Travels*), Tbilisi 1983, p. 539.

¹⁰ *Ibid.*, 543.

¹¹ Djuansher Djuansheriani, ცხოვრება ვახტანგ გორგასალისა (*The Lives of Vakhtang Gorgasali*), pp. 571-572.

¹² Zhamtaaghmtsereli, ასწლოვანი მაგაიანე (*The Chronicle of One hundred years*), Tbilisi 1987, pp. 209-210.

dition regarding the connection of Vakhtang Gorgasali to Jerusalem was obviously strong as evidenced by the Patriarch of Jerusalem Dositheos II Notara's (1641-1707) letter in which he talks about an old manuscript written by Vakhtang Gorgasali which he saw on Golgotha.¹³ The Georgian tradition also credits Vakhtang Gorgasali for the establishment of the Georgian settlement in Malha near the Monastery of the Cross. The inhabitants of Malha still keep memory of the Georgian ancestors.¹⁴

Whether the Georgian tradition names the founder of Holy Cross Monastery (Vakhtang Gorgasali) correctly or not, we should emphasize that the Georgian tradition asserts that the Monastery existed in the Byzantine period (much earlier than the period of Prokhore the Georgian) and it was established by the Georgians and belonged to them. This memory had been alive among the Georgian residents of the Monastery long before they lost the Monastery and the other claimants to the site appeared.

The revival of Jvari Monastery in the 1030s is associated with the Georgians (King Bagrat IV, Prokhore the Georgian). Since that period the Georgians possessed the Monastery until 1685. Unfortunately, the written sources do not mention the condition of the buildings which existed in Holy Cross Monastery site in the period of the Founder Prokhore the Georgian (†1066). One of the Georgian manuscripts contains Prokhore's will saying that he became worthy of building Holy Cross Monastery.¹⁵ The inscription on one of the manuscripts copied in Kalipos Monastery in Antioch in 1040 mentioning that this book was donated to Holy Cross Monastery built by Prokhore the Georgian near Jerusalem during the reign of Michael IV the Paphlagonian (1034-1041) in Byzantine and Bagrat IV (1027-2071) in Georgia.¹⁶ Vita of St. Prokhore the Georgian written by an anonymous author in the 1060s says that Prokhore built and furnished Holy Cross Monastery west of Jerusa-

¹³ Vakhushthi Batonishvili, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (*Description of the Kingdom of Georgia*), „ქართლის ცხოვრება“, Volume 4, Tbilisi 1973.

¹⁴ *Послания Иерусалимского патриарха Досифея (в 1680 г.) в Грузию*. „Духовный вестник“ за Май 1866 г./Изд.: П. Иоселиани, пер. С греческого еп. Порфирий (Успенский), Тифлис 1866.

¹⁵ B. Khurtsilava, მალხელი გურჯების ნაკვალევზე (*The Sentries of Jvari: On the footsteps of the Malbian Gourjs*), „ჯვარის გუმბანი“, Part 1, 5(65) Part 2, 6(66), „სტორიანი“, Part 1, Tbilisi 2016, pp. 36-42; Part 2, „სტორიანი“, Tbilisi 2016, pp. 46-53.

¹⁶ R. Janin, *Les Géorgiens à Jérusalem*, „Echos d'Orient“, 16, 1913, pp. 32-38; A. Цагарели, *Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае*, Православный Палестинский сборник, 4, вып. I (46), Санкт-Петербург, 1888, pp. 42-44; L. Menabde, *The Old Georgian liter-*

lem.¹⁷ We can conclude that Prokhore in fact constructed new buildings and structures on the site of the old ones. Therefore, the source does not mention the renovation or restoration of the old monastery. As the construction took quite a long time (about 20 years) it can be concluded that Prokhore was a builder of the new monastery and not the restorer of the old destroyed or badly damaged one. However, in legal terms this construction must have been the restoration of the old monastery as in that period Muslim rulers in the Holy Land only allowed the Christians to restore the destroyed and badly damaged churches and monasteries. The Christians were strictly forbidden to build new structures.¹⁸ For this reason some scholars argue that Holy Cross Monastery was built on the ruins of the old one in the 11th century. By the same logic, the ruins in the site either had no owner or had belonged to the Georgians.¹⁹

As it was mentioned above, the Georgians did not hide the fact that there was an older monastery on the site where Prokhore the Georgian built a new one. The Georgians' position was transparent. The site and the ruins belonged to their ancestors and they had a legal right to build here. Later the archaeological excavations in the vicinity of Jerusalem (Bir el Qutt, Umm Lisan, Beit Safafa) revealed the remains of the other Georgian monasteries. All of them were built in the Byzantine period and were later destroyed. The site of Holy Cross Monastery suffered the same fate. We have every right to say that the Georgians chose the site for a good reason. As the written sources of that period do not provide any direct information we can only suppose that the Georgians in the 11th century knew about their ancestors' right to that land since the 4th century.

As regards the aforementioned inscription mentioning Prokhore the Georgian, it also shows the sanctity of the site. A tree grew there from which the cross was made for Jesus Christ.²⁰ No Christian nation would

ary hubs, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, Tbilisi 1980, 69-139; T. Mgaloblishvili. *The monastery of Jvari, ჯვრის მონასტერი*. "Academia", Volume 5/A, Tbilisi 2003, p. 21; Idem. *The monastery of the Holy Cross in Jerusalem: Legends and Reality. Georgians in the Holy Land. The Rediscovery of a Long-Lost Christian Legacy*, London 2014, pp. 32-33.

17 А. Цагарели, *Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае*. Православный Палестинский сборник, 4, вып. I (46), Санкт-Петербург 1888, p. 185.

18 პროხოორეს ცხოვრება (*The Life of Prokhore*), „ქართული პროზა“ 3, Tbilisi 1982, pp. 19-20.

19 A. S. Tritton, *Caliphs and their non-Muslim subjects: a critical study of the covenant of Umar*, London 1970, p. 37; G. Japaridze, ქართველთა საგანგებო და სამონასტრო თემი წმინდა მიწაზე XI-XVIII საუკუნეებში. არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით (*The Georgian monasteries and monastic community the Holy Land in the 11th-18th centuries. According to the Arabic Narratives and Documentary Sources*), Tbilisi 2018, pp. 45-49.

20 G. Japaridze, ქართველთა საგანგებო და სამონასტრო თემი წმინდა მიწაზე XI-XVIII საუკუნეებში. არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, pp. 49, 52.

abandon a monastery built on such a holy site unless it was completely destroyed. Even then the owners would not give up such a place. Therefore, the story that Holy Cross Monastery and its site belonged to the Georgians in the 4th-5th centuries seems credible. The absence of any information on the purchase of the monastery site in the Georgian sources also confirms the aforementioned.

As it was mentioned earlier the Greek tradition on the establishment of Holy Cross Monastery is different from the Georgian one. The current owners (since the 18th century the Monastery has belonged to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem) believe that the Monastery was founded either by Queen Helena (†330) or her son Emperor Constantine the Great (306-337) in the early Byzantine period and later the Monastery was renewed by Emperor Justinian I (527-565) or Heraclius I (610-641). This tradition argues that none other but the Byzantine Greeks were the founders of the Monastery.

The Greek tradition on the establishment of Holy Cross Monastery appeared much later than the Georgian one after the loss of the Monastery by the Georgians (1685). It does not appear in the written sources before. At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century this version was promoted by a number of Holy Cross Monastery scholars (1853-1908) (Nikodemos Constantinidis, Chrysostomos Papadopoulos, Kyrillos Anastasiadis, Beniamin Ioannidis, etc.). After the archaeological excavations of 1969-1971, this version also appears in the works of Greek historians (A. Economopoulos, V. Tzaferis).

When Holy Cross Monastery became the property of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, the new owners naturally wanted to explore its past. As there was no other historic tradition regarding the Monastery but the Georgian one, at first the Greek scholars used it as well. This way the Greek readers were introduced to Mirian, Vakhtang Gorgasali, Bagrat, Prokhore and other Georgian historical figures connected to Holy Cross Monastery. The interest in the past of the monastery grew in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. The representatives of the theological school established in Holy Cross Monastery in 1853 played an important role in the process. The Greek scholars still based their history of Holy Cross Monastery on the Georgian tradition. However, this history also acquired some new

E. Mamistvalishvili, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია. ქართული პერიოდი, *(The history of the Monastery of the Cross in Jerusalem. The Georgian period)*, Gori 2002, p. 9.

aspects and details. The works of the Greek authors of that period contain some serious blunders which can only be explained by the absence of the Greek tradition. Even the brief review of the data presented in the aforementioned works shows this. One of the most absurd statements is that „in 1177, Vakhtang Gorgasali, King of Iberia and the ally of the Sultan of Egypt” seized the monasteries in Jerusalem, including Holy Cross Monastery.²¹ These authors placed Vakhtang Gorgasali in the 12th century and name Tatian (Tatianos) to be the Georgian king in the 5th century. They also argue that Tatian built Holy Cross Monastery on the land gifted to him by Emperor Constantine the Great, the Monastery was then damaged in 614 during the Persian invasion and restored by Emperor Heraclius I. Some of the authors refer to the manuscript of the later date which they believe was kept in the library of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and listed Holy Cross Monastery among the monasteries outside the wall of Jerusalem in the 6th-7th centuries.²² It should be mentioned that the aforesaid document has been published for public review and some scholars doubt its authenticity.²³ This manuscript was first mentioned by Palmer in Appendix D to his book. He pointed out that the materials presented in his book (the list of cities where metropolitan bishops, archbishops and bishops were based) was extracted from the “canonical and holy list” prepared by Georgius Cyprius under Patriarch Photius I of Constantinople (858-867, 877-886) in the year of Adam 6391 from the beginning of times (=883 AC) and kept in the Big Library of the Patriarchate of Jerusalem.²⁴ The Monastery of the Cross built on the site of the Holy Cross tree is men-

²¹ T. Mgaloblishvili, ჯვრის მონასტერი (*The Monastery of the Cross*), pp. 22-25; idem. იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერი. ლეგენდები და სინამდვილე (*The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem: Legends and Reality*). „ქრისტიანობის 20 საუკუნე“, Tbilisi 2004, pp. 176-192.

²² Β. Ιωαννίδης, Προσκυνητάριον της Αγίας Γης. Η Αγία Βηθλεέμ και τα περιχώρα αυτής, Ιεροσολήμ 1867, pp. 87-89/ 1877, pp. 295-296; Κ. Αθανασιάδης, Αρχιμανδριτης. Το Καταμόναξ: Ἴτοι σύντομος περιγραφή τοπογραφική του Μονυδρίου Καταμόναξ /σπὸ Κυρίλλου Αθανασιάδου αρχιμανδριτου, εκδίδεται κελεύσει του μακαριωτάτου των Ιεροσολύμων Ιεροθέου. Εν Ιεροσολύμοις: Εκ του Τυπογραφείου του Π. Τάφου, 1881, p. 5.

²³ E. H. Palmer, *The Desert of the Exodus: Journeys on Foot in the Wilderness of the Forty Years' Wanderings; Undertaken in Connection with the Ordnance Survey of Sinai and the Palestine Exploration Fund*, Cambridge 1872, p. 452; V. Tzafiris, *The Monastery of the Cross in Jerusalem. Ancient Churches Revealed*, Edited by Tsafirir Yoram, Jerusalem 1993, p. 100; I. David, *The Georgian Palestinianiana. The writings* (ქართული პალესტინიანა. ნაწერები), Volume 1, Tel Aviv-Jerusalem 1976, 261-262; E. Mamistvalishvili, ქართველები და ბიბლიური სამყარო, Tbilisi 1998, p. 78; idem. იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერი, Tbilisi 2014, p. 69.

²⁴ G. Japaridze, ქართველთა საფანეხი და სამონასტრო თემი წმინდა მიწაზე XI-XVIII საუკუნეებში. არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, pp. 53-54 n. 52.

tioned in connection with the of Helenupolis archbishopric as one of the monasteries outside Jerusalem. Unfortunately, we are not familiar with the source mentioned by E. Palmer. Even if its authenticity is proved, this document only confirms the existence of Holy Cross Monastery in the 6th-7th centuries and not its establishment in that period as some scholars believe.²⁵ We can also mention the opinion of some scholars that the total destruction of Holy Cross Monastery was the result of the fanatic Fatimid Caliph al-Hakim's (996-1021) repressions.²⁶ However, as it was mentioned above, the manuscript has never been published before and we cannot make far-reaching conclusions.

The authors mentioned above do not have any strong arguments in favor of naming Emperor Heraclius I as the founder of Holy Cross Monastery. No such arguments can be found in the written sources or the oral tradition. The biased opinion of V. Tzaferis, the archaeologist is especially strange. The people interested in the past of Holy Cross Monastery often refer to this work. Therefore, we need to attract the readers' attention to some of the conclusions made in this work.

Discussing the tradition regarding the Monastery of the Cross V. Tzaferis rightly notes in his work that „the data of modern historical science cannot prove the authenticity of the tradition regarding the establishment of Holy Cross Monastery”. Then the author becomes apparently biased when he says, „the presence of Iberian monks, nuns and pilgrims, especially of the royal family, in Palestine in the 4th-5th centuries is a historic fact. However, no evidence of that period was found on the existence of the Iberian Monastery of the Holy Cross near Jerusalem. There is no historic proof that the Iberian kings Tatian and Mirian visited the Holy Land. Besides, the very existence of the Iberian King named Tatian is doubtful. Unlike them, the names of the byzantine emperors Justinian and Heraclius are closely connected with the Christian shrines and establishment of churches and monasteries in the Holy Land. Therefore their names in the aforementioned tradition is historically justified”.²⁷

²⁵ E. H. P a l m e r, *The Desert of the Exodus: Journeys on Foot in the Wilderness of the Forty Years' Wanderings; Undertaken in Connection with the Ordnance Survey of Sinai and the Palestine Exploration Fund*, Cambridge 1872, pp. 449-450.

²⁶ Χρ. Π α π α δ ό π ο υ λ ο ς, *Ιστορία της εκκλησίας Ιεροσολύμων*. Ιεροσολύμοις-Αλεξάνδρεια 1910, 366; V. T z a f e r i s, *The Monastery of the Holy Cross in Jeusalem. Ancient churches Revealed*. Adited by Tsafirir, Yoram. Jerusalem 1993, p. 100.

²⁷ V. T z a f e r i s, *The Monastery of the Holy Cross in Jeusalem. Ancient churches Revealed*. Adited by Tsafirir, Yoram. Jerusalem 1993, 143-146; D. P r i n g l e, *The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem: Volume 3, The City of Jerusalem: A Corpus*, Cambridge 2007, p. 33.

We already discussed the contents of the so called “Greek tradition”. Therefore, historical justification is out of the question here. Moreover, Procopius of Caesarea, the contemporary chronicler of Justinian does not mention Holy Cross Monastery when he lists the churches and monasteries built by this emperor. Written sources do not mention the establishment of this Monastery by Emperor Heraclius the Great. Based on the archaeological evidence we can only assume that the Monastery was probably renewed under this emperor. Regarding V. Tzaferis’ skepticism about Iberian King Tatian, researcher makes it sound as if the Georgian sources mentioned the 5th century King of Georgia named Tatian not the Greek ones. In fact, the Greek authors of the 19th- 20th centuries name Tatian as the King of Iberia instead of Vakhtang Gorgasali. We will try to explain the source and reason for this confusion. The new owners of Holy Cross Monastery along with the Greek inscriptions found the Georgian ones. Two of these inscriptions mention Levan Dadiani, the ruler of the Principality of Mingrelia. With his financial assistance the Georgians restored the Monastery of the Cross in 1643-1644. One of the Greek inscriptions calls him Leon Tatian and other – Tatian. Some Greek authors mention Tatian both in the 5th century and in 1644.²⁸ This date is indicated in the Greek version of the inscription commissioned by Nikoloz Cholokashvili. The date in the Georgian version is different. It is 1643. All these blunders show that until the 18th century apart from the Georgian tradition the Greek side had no other sources about the past of Holy Cross Monastery. Surprisingly, V. Tzaferis who witnessed the archaeological excavation in Holy Cross Monastery does not mention the conclusions made by his colleague A. Economopoulos based on the archaeological evidence. According to these conclusions the first church on the site of Holy Cross Monastery existed long before the 6th-7th century.

The only issue on which the Greek and Georgian traditions agree is the legend of the True Cross tree which grew on the site of the Monastery. According to the legend the Monastery was built on the site where biblical Lot planted three trees to redeem his sins. One these trees was then used to make a cross for Jesus Christ. The first written evidence of this legend is the aforementioned inscription of Prokhore the Georgian.²⁹ The legend is mentioned by Scandinavian pilgrim Zeewolf

²⁸ V. Tzaferis, *The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. Ancient churches Revealed*, 100.

²⁹ Β. Ιωαννίδης, Προσκυνητάριον της Αγίας Γης. Η Αγία Βηθλεέμ και τα περίχωρα αυτής, Ιερουσαλήμ 1867, pp. 87-89.

(1102-1103), Daniel the Traveller from Russia (1107), Joannes Phokas from Crete (1177), in a Serbian manuscript of 1662, Timote Gabashvili (1758), Teimuraz Bagrationi (the 18th century), Giorgi Avalishvili (the 19th century), Petre Konchoshvili (the 20th century), etc.

The archaeological evidence discovered in the excavations of 1969-1973 is crucial for exploring the past of Holy Cross Monastery. The excavations were guided by the archaeologist Atanasios Economopoulos. The results of the excavations were very interesting but neither the Georgians nor the Greeks gave it the attention they deserved. The reason is that the excavation results were not in line with the existing tradition.

During the restoration the stone floor slabs of the alter and the adjacent areas were completely removed and the remnants of the Byzantine mosaics were revealed. Based on the mosaics discovered in the other churches in the Holy Land A. Economopoulos dated some of the mosaics to the late 4th century and some – to the 6th-7th centuries.³⁰ It became clear that there was a basilica on this site in the Byzantine period. According on the Greek archaeologist the size of the basilica was about the same as that of the Monastery. The Byzantine mosaics did not shed light on the origin of the monastery. All the Christian monasteries in the Holy Land had such mosaics, including the Georgian monasteries (Bir el-Qutt, Umm Leisun, Beit Safafa, YMCA).

The aforementioned excavations also revealed other interesting materials. When the upper layer of the floor was removed, the ancient tombstones were found on both sides of the alter. 1.76m tall elderly man was buried in the right tomb which A. Economopoulos considered to be the first father superior or the ktetor of the monastery. A bronze coin of the emperor brothers Arcadius and Honorius (395-408) period was found in the grave and terminus ante of the grave was determined as 395. The archaeologist determined the time of constructing the first basilica on Holy Cross Monastery site as the last quarter of the 4th century and the early 5th century.³¹ The coin was placed in the grave during the funeral. Therefore, the lower chrono-

³⁰ T. Mgaloblishvili, ჯვრის მონასტერი (*The Monastery of the Cross*), pp. 22-25; idem. იერუსალიმის წმ. ჯვრის მონასტერი. ლეგენდები და სინამდვილე (*The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem: Legends and Reality*), pp. 176-192.

³¹ A. Economopoulos, *Fresh Data Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross at Jerusalem: A Preliminary Report*. "Actes Du Xe Congres International D'Archeologie Chretienne. Thessalonique 28 Septembre – 4 Octobre 1980. Thessalonique 1984, pp. 388-390.

logical limit is 395. It is also evident that the deceased was buried when the alter was already built (no matter he prepared the grave during his lifetime or the grave was dug by the monastery inhabitants after his death). It means that the monastery and the first church were built shortly before 395. A. Economopoulos also used the details of the alter to prove that the church was built around that time. However, he did not give answer the question about the founders of the Monastery. Instead, he asked a rhetoric question: "If the Georgians are to be considered as the possible founders of the monastery, the question arises whether Georgian monks had founded any churches in Palestine before the arrival of Peter of Iberia (430-1.12.487 AD)".³²

At that time there was no evidence of the Georgian church building in the Holy Land before Peter the Iberian. Therefore the scholar's question was an answer to itself. However, he failed to name the persons who could initiate the construction of a basilica on this site in the late 4th century.

A. Economopoulos only made a general conclusion that the archaeological evidence supported the opinion that the establishment of Holy Cross Monastery was associated with Emperor Constantine the Great.³³ Actually, the time of the first church construction (the end of the 4th century) was different from the time mentioned in the Greek tradition and different than the period of Peter the Iberians and Vakh-tang Gorgasali.

Compared to the Greek tradition, the Georgian tradition seems more trustworthy. It does not state that King Mirian built the Monastery but points out that Mirian got the land where the Monastery was built later. This part of the tradition does not contradict the conclusion made on the basis of the archaeological excavations. The legend about Emperor Constantine or Queen Helena establishing the Monastery is contested by the archaeological evidence as V. Tzaferis pointed out. However, the biographers of Vakhtang Gorgasali and Peter the Iberian do not mention that they established Monastery of the Cross. No Byzantine written sources mention the monastery and the archaeological evidence shows that the Monastery was founded no earlier than the last quarter of the 4th century. This is the most important conclusion made on the basis of the archaeological findings. We have no reason to question this conclusion.

³² *Ibid*, pp. 381-382, 388.

³³ *Ibid*, p. 389.

The question who could be the initiator and donator of establishing a monastery in the late 4th century is not answered in A. Economopoulos' report. He believes that the most appropriate candidate for the donator is Constantine the Great (306-337) and does not mention the Georgian candidate at all. He only asks a rhetoric question whether the Georgians built anything in Palestine before Peter the Iberian. As it was mentioned above, the question is an answer to itself. The written sources do not say anything about the Georgian church building in Palestine and no scholars (except Giorgi Tsereteli, Shalva Nutsbidze) supported this opinion. The archaeological excavations left two crucial questions unanswered: 1) Who initiated and financed the construction of the first basilica on the monastery site? 2) Was it called Holy Cross Monastery from the beginning?

A. Economopoulos believes that the Monastery was originally named after the Holy Cross. In support of his view he pointed out the surviving image of the cross on the cross-shaped encaenion of the first basilica. The Georgian tradition also names the monastery built by Vakh-tang Gorgasali (i.e. in the Byzantine period) as the predecessor of the Monastery constructed in the 11th century and its only name is „Jvari” (Cross). The valley where the Monastery was built also has no other name but „Cross”. However, facts are stubborn things. The Byzantine written sources do not mention the Monastery under such name. Nonetheless, the same tradition mentions the church of the holy Cross from the 380s. Pilgrim Etheria (Egeria) was the first to mention the church of the Holy Cross in her „Itinerarium” (381-384). She describes it as the church located on Golgotha and names it along with the churches of the Resurrection (Anastasis) and Martyrium.³⁴ The Christian tradition ascribes the discovery of the Holy Cross to Queen Helena. According to the scholars, the veneration of the Holy Cross started in the middle of the 4th century. The written source „Itinerarium Burdigalense” created in 333 does not mention it, but Cyril of Jerusalem (350-386) already knows about it.³⁵ In view of the above, the Christian tradition regarding the Holy Cross did not exist before the aforementioned period.

³⁴ A. Economopoulos, *Fresh Data Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross at Jerusalem: A Preliminary Report*. “Actes Du Xe Congres International D’Archeologie Chretienne. Thessalonique 28 Septembre – 4 Octobre 1980. Thessalonique 1984, p. 388.

³⁵ Etheria, *The pilgrimage*, M. L. McClure and C. L. Feltz, ed. and trans. London 1919, pp. 53, 60, 65, 76, 80.

The church of the Holy Cross was situated on Golgotha near Christ's tomb. The Holy Cross was erected on the site of Christ's crucifixion with the large basilica of Martyrium (Martyrion) built by Constantine the Great behind it. The crypt of the basilica comprised the site where the Holy Cross was discovered. John Rufus, the biographer of Peter the Iberian mentioned the church of the Holy Cross most clearly. According to him, as Peter and his companion, John the Laz were approaching Jerusalem they saw from a top of a hill "the high roof of the holy and worshipful churches, that of the saving and worshipful Cross, of the holy Anastasis, and again of the worshipful Ascension, which is on the mountain opposite it".³⁶

Then they walked until they reached the wall of the city and "hugged the pedestal of the venerable Cross (I am speaking of the holy Golgotha) and the foundation of the church of holy Anastasis".³⁷

It is noteworthy that Rufus gives a clarification that the revered Cross means Golgotha. This clarification may point to the fact that in that period (Peter and John first came to Jerusalem in 437/438) there was another place of worship with the same name. As the Byzantine authors called the church on Golgotha the church of the Holy Cross this could be the reason why Holy Cross Monastery is not mentioned in the Byzantine sources of that period. The church at one of the great Christian holy sites probably outshone a modest monastery built in the place of the holy cross tree. It is noteworthy that Joannes Phokas³⁸ and other writers of the later period also called it "the Iberian Monastery". We can conclude that it was one of the alternative names of Holy Cross Monastery.

The Georgian tradition insisting that Vakhtang Gorgasali was the founder of Holy Cross Monastery can be explained with the following: Juansher mentions that Vakhtang made lavish donations to the holy sites. The story of Vakhtang building the Monastery of the Cross was probably based on this fact. The monastery was a complex of including a church, lodgings, economic and fortification structures. The Georgian tradition says that Vakhtang ensured the safety of the Monastery. This may imply the construction of the wall. The events of the last quarter of the 4th century and the beginning of the 5th century are not properly

³⁶ S. Heid, *Der Ursprung der Helenalegende im Pilgerbetrieb Jerusalems*, JbAC, 32, 1989, 41-71.

³⁷ John Rufus, ცხოვრება პეტრე იბერიისა, (*The Life of Peter the Iberian*), Tbilisi 1988, pp. 100-101.

³⁸ Иоанн Фока, *Сказание о святых местах Палестины конца XII века*, „Православный палестинский сборник”, Выпуск 23 (т. 8, Вып. 2), Санкт-Петербург 1889, p. 53.

reflected in the Georgian chronicles. Based on the information that Holy Cross Monastery was built in the Byzantine period, the authors of the Georgian tradition did not have much choice in selecting the founder of the Monastery. Vakhtang Gorgasali was in fact the only choice for them as the Georgian sources did not mention any other Georgian king's visit to Jerusalem in the aforementioned period.

The knowledge about the donator of the church built at the end of the 4th century was probably lost quite soon. However, we can give a positive answer to the rhetoric question asked by V. Tzaferis if the Georgians established any monasteries in Palestine before Peter the Iberian. One such monastery was built by the Georgians in the 380s-390s between Jerusalem and Bethlehem in Bir el-Qutt.³⁹ We also know that its donator was Peter's famous grandfather Bakur (Bacurius) the Iberian. The art historian Leonid Matsulevich pointed out the similarity of the mosaics in St. Theodore Monastery of B'ir el-Qutt and Holy Cross Monastery of Jerusalem (as well as Pitsunda church).⁴⁰ Historian Mose Janashvili (1855-1934) questioned the story that King Mirian founded Holy Cross Monastery and assumed that this story could be connected to Bakur the Iberian.⁴¹ The presence of Bakur in the Holy Land in 382-394 is confirmed by the reliable written sources. According to the archaeological data, St. Theodore Monastery of Bir el-Qutt and Holy Cross Monastery of Jerusalem were constructed at about the same time (the last quarter of the 4th century). In the given period Bakur the Iberian was in the Holy Land as the Dux Palestine.

The written sources does not contain direct indication that Bakur initiated the construction of the first basilica of Holy Cross. However as Dux Palaestine Bakur certainly had the power and resources and more importantly commitment to build a monastery. During Bakur's presence in the Holy Land the first Latin monasteries appeared there (on the Mount of Olives in Jerusalem in 379 and in Bethlehem in 385). According to Rufinus, while living in Jerusalem Bakur had close relationship with the monks of the Roman monastery and cared about faith (religionis) and truth (veritatis).⁴² Bakur told Rufinus and Gelasius of Caesarea about the

³⁹ B. K h u r t s i l a v a, *The inscriptions of the Georgian Monastery in Bi'r el-Qutt and their chronology*. "Journal Christianity in the Middle East", №1, Moscow 2017, pp. 129-151.

⁴⁰ Л. М а ц у л е в и ч, *Мозаика Бир-аль-Кута и Пищуны*. "Византийский временник", т. 19 (44), Москва 1961, pp. 138-143.

⁴¹ М. Д ж а н а ш в и л и, *История грузинской церкви*. Книга I. *Обращение Картвельцев*, Тифлис 1898, p. 60.

⁴² R u f i n u s, *სუფობესი „გეორგიკა“*, Volume 1, Tbilisi 1961, p. 207.

conversion of Iberia, which then became known in the Christian world. It is noteworthy that the information about Bakur is mostly provided by the foreign (Greek-Roman, Armenian) sources. Among the Georgian chronicles only the chronicle “Mok’ tsevey Kartlisay” (The Conversion of Georgia) mentions Bakur.⁴³ The scarce information available to us shows that after the return to his homeland Bakur carried out large-scale construction projects building churches, monasteries, asylums and castles. Peter the Iberian’s biographer John Rufus tells us that Bakur lead an ascetic life and followed the example of monks.⁴⁴

Therefore we believe that Bakur the Iberian was the founder of Holy Cross Monastery. It is reasonable to assume that a church was built on the site obtained during king Mirian’s reign much earlier than indicated in the Georgian tradition. Unlike Vakhtang Gorgasali, Bakur was a close descendant of Mirian. When the Georgian Prince came to the Holy Land (accompanied by a train and armed guards) he established two churches - one dedicated to St. Theodore Tyron, a popular saint among warriors at that time near Bethlehem (present-day B’ir el-Qutt) and another dedicated to the Holy Cross near Jerusalem. It seems to be logical as these two places are the beginning and the end of Christ’s life on earth and the most venerated sites for the Christians. Later Bakur’s grandson Peter the Iberian expanded the network of the Georgian monasteries in the Holy Land reaching the city of Jerusalem.

⁴³ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, 1, Tbilisi 1963, p. 17.

⁴⁴ John Rufus, ცხოვრება პეტრე იბერისა, (*The Life of Peter the Iberian*), p. 82.

On the History of Creating the First Basilica in the Place of the Monastery of the Cross in Jerusalem

There are Georgian and Greek traditions regarding the establishment (early history) of Holy Cross Monastery and they differ vastly from each other. Therefore, the establishment of the monastery is still vague and has not been clarified yet.

The research showed that the Greek tradition emerged only after the Greeks became owners of the monastery in 1685. This made-up tradition changed several times in the period between the 18th-20th centuries and was finalized as the biased story acceptable to the Greek party.

The archaeological excavations (1969-1973) did not help to clarify this issue. The conclusion that Holy Cross Monastery was established in the last quarter of the 4th century is not in line with either of the traditions. The article shows that Vakhtang Gorgasali (the 5th century), Emperors Justinian I and Heraclius I (the 6th-7th centuries) cannot be founders of this Monastery. The author believes that the donator of Holy Cross Monastery was Peter the Iberian's grandfather Bakur (Bacurius) who was Dux Palestine in the 380s.

The author thinks that the Monastery was known as Holy Cross Monastery from the beginning. The Monastery of the Cross is not mentioned in the Byzantine sources of that period because the church on Golgotha was also called the church of the Holy Cross and it probably outshone a modest Iberian monastery built in the place of the holy cross tree.

MATERIALS, DOCUMENTS, MEMOIRES

UWIEŻNIENIE SZEFA MISJI SPECJALNEJ RP DO REPUBLIK KAUKAZU POŁUDNIOWEGO TYTUSA FILIPOWICZA (W ŚWIETLE SZCZĄTKOWEJ DOKUMENTACJI)

Wojciech Materski
Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk
Warszawa

Schyłek 1919 r. oraz pierwsza połowa 1920 r., miesiące wyjątkowo istotne dla dalszych losów odrodzonej Rzeczypospolitej, upływały pod znakiem działań wojskowo-dyplomatycznych, które zdominowały zwyczajową dyplomację resortową. Polskie misje wojskowe, koordynowane nie tyle przez resort spraw zagranicznych, co Adiutanturę Generalną Naczelnego Wodza, działały niemal na całym newralgicznym dla bezpieczeństwa państwa obszarze wschodnim. Jedną z nich była Misja Specjalna Rzeczypospolitej do państw Kaukazu Południowego. Na jej czele, w randze ministra pełnomocnego III klasy, stał zaufany człowiek marszałka Józefa Piłsudskiego, towarzysz z okresu wspólnej działalności w kierownictwie Polskiej Partii Socjalistycznej, Tytus Filipowicz¹

¹ Tytus Filipowicz (1873-1953), absolwent Szkoły Sztugarów w Dąbrowie Górniczej (1895), sztygar w kopalni „Flora” (Dąbrowa Górnicza), działacz polityczny, publicysta, wydawca, dyplomata, wolnomularz, jeden z przywódców wczesnego okresu Polskiej Partii Socjalistycznej, redaktor pisma socjalistycznego „Górnik” (1897), zecer w londyńskiej drukarni „Przedświt” (1898), absolwent London School of Economics, negocjator pomocy japońskiej dla akcji bojowej PPS (Wiedeń, Paryż, Londyn), współtowarzysz misji politycznej Piłsudskiego do Japonii (1905), więzień Pawiaka i X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej (1905-1906), skazany na 5 lat zsyłki, uciekinier z zesłania (1906), działacz PPS – Frakcja Rewolucyjna (1907-1914), członek Centralnego Komitetu Robotniczego Komisji Tymczasowej Związków Zawodowych (1907-1914), delegat na Kongres II Międzynarodówki w Kopenhadze (1910), sekretarz Wydziału Zagranicznego PPS (1910-1912), żołnierz I. Brygady Legionów Polskich, nieformalny przedstawiciel w Warszawie Naczelnego Komitetu Narodowego (1915-1916), główny autor tzw. Deklaracji Stu w kwestii utworzenia państwa polskiego na ziemiach b. zaboru rosyjskiego (luty 1916), referent prawno-historyczny w Departamencie Stanu Tymczasowej Rady Stanu (styczeń-maj 1917), członek Stronnictwa Niezawisłości Narodowej (1917), kierownik Biura Informacyjnego Naczelnego Komitetu Narodowego w Wiedniu (czerwiec-grudzień 1917), zastępca przedstawiciela Rady Regencyjnej w Austro-Węgrzech (styczeń-listopad 1918), kierownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP (listopad 1918), p.o. wiceministra spraw zagranicznych RP w rządzie premiera Jędrzeja Moraczewskiego (listopad-grudzień 1918).

Głównym terenem działalności misji specjalnych były kresy północno-wschodnie. Od przełomu listopada i grudnia 1919 r. działała w Rydze misja wojskowo-dyplomatyczna RP w składzie rtm. Stanisław Radziwiłł i kpt. Walery Sławek, przygotowująca zasady współdziałania wojskowego z Łotwą². Zbliżone cele miała misja specjalna kierowana przez Bronisława Bouffała, która działała od października 1919 do kwietnia 1920 r. w Estonii³. Zdecydowanie pozarządowe były kontakty specjalnych przedstawicieli Naczelnika Państwa, chorążego Władysława Raczkiewicza i por. Sylwestra Wojewódzkiego, z władzami Białoruskiej Republiki Ludowej, mające na celu przygotowanie gruntu na wypadek powodzenia federacyjnej koncepcji rozwiązania kwestii granic wschodnich państwa⁴. Podobny charakter miały kontakty dyplomatyczno-wojskowe, poprzedzające zawarcie sojuszu z Ukrainąską Republiką Ludową – tzw. Umowy Piłsudski-Petlura⁵.

Najbardziej znanym przejawem polskiej „dyplomacji wojskowej” była wielomiesięczna misja specjalna pod kierownictwem gen. Aleksandra Karnickiego do Sił Zbrojnych Południa Rosji gen. Antona Denikina (od 4 kwietnia 1920 r. – gen. Piotra Wrangla), funkcjonująca od października 1919 do Wprawy Kijowskiej (kwiecień 1920 r.)⁶.

Działanie poprzez misje wojskowo-dyplomatyczne było konsekwencją specyficznego układu wewnętrznych sił politycznych. Na czele rządów stali premierzy bliscy endecji – Ignacy Jan Paderewski (styczeń-listopad 1919), Leopold Skulski (grudzień 1919 – czerwiec 1920), Władysław Grabski (czerwiec-lipiec 1920) – nie przekonani do federacyjnej koncepcji obozu belwederskiego, upatrujący w decyzjach paryskiej konferencji pokojowej, a następnie Rady Ambasadorów podstawy rozwiązania problemów bezpieczeństwa i granic wschodnich państwa. Natomiast na treści i dynamice wydarzeń wschodnich bardziej ważyła pozycja marszałka Józefa Piłsudskiego, jego dążność do działań autonomicznych, przedkładania akcji wojskowych i bilateralnych prób porozumienia nad arbitraż mocarstw

² W szczególności polsko-łotewską operację wojskową „Zima”, dzięki której odrzucono bolszewików z Łatgalii. Por. A. Skrzypek, *Stosunki polsko-łotewskie 1918-1939*, Gdańsk 1997, s. 24-26.

³ Charakteru bardziej dyplomatycznego, niż misja na Łotwie. Por. P. Łosowski, *Stosunki polsko-estońskie 1918-1939*, Gdańsk 1992, s. 14-16.

⁴ Por. D. Michaluk, *Białoruska Republika Ludowa 1918-1920. U podstaw białoruskiej państwowości*, Toruń 2010, s. 483-485.

⁵ Por. J. Legieć, *Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r.*, Toruń 2002, s. 31 nn.

⁶ Szerzej: A. Juzwenko, *Polska a „biała” Rosja (od listopada 1918 do kwietnia 1920 r.)*, Wrocław 1973; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2015.

Ententy. W tej logice mieści się Misja Specjalna RP do republik Kaukazu Południowego, mająca – mimo ich relatywnie niewielkiego potencjału wojskowego – istotne znaczenie w koncepcji Marszałka zorganizowania skoordynowanej, aktywnej obrony zachodnich i południowo-zachodnich sąsiadów Rosji przeciwko zagrożeniu z jej strony dla ich nieokrzesłej jeszcze państwowości. Główne w niej miejsce zajmował niewątpliwie sojusz z Ukraińską Republiką Ludową, finalizowany równoległe z negocjacjami Misji Filipowicza w Tbilisi.

Propozycja podjęcia polsko-gruzińskich rokowań dotyczących nawiązania (sformalizowania) współpracy wojskowej wypłynęła ze strony polskiej w marcu 1920 r., a więc na miesiąc przed ofensywą polsko-ukraińską na Kijów. Obok dominującego aspektu wojskowego, jej celem politycznym było przygotowanie gruntu do ustanowienia polsko-gruzińskich stosunków dyplomatycznych de facto – szczególnie ważnych dla Republiki Gruzińskiej, borykającej się z nieufnością ze strony mocarstw Ententy⁷.

Misja Specjalna RP przybyła do Tbilisi pod koniec marca 1920 r. W trakcie uroczystego jej powitania (31 marca) Tytusa Filipowicza potraktowano w sposób bardzo prestiżowy, przypominający akredytowanie przedstawiciela dyplomatycznego. W bardzo dobrej atmosferze toczyły się też właściwe rokowania, w których wyniku uzgodniono zakres współdziałania wojskowego armii obu państw, nadając mu formę projektu sojuszu. Zredagowano plan współpracy operacyjnej oraz sprecyzowano zasady pomocy strony polskiej w ekwipowaniu armii gruzińskiej w broń i amunicję. Uzyskane porozumienie, choć nie ważyło na generalnej sytuacji strategicznej Rzeczypospolitej (walki na Ukrainie), ani potencjale obronnym Gruzji, było niewątpliwie ważnym dla obu państw faktem politycznym.

Po pomyślnym sfinalizowaniu gruzińskiego etapu⁸, 24 kwietnia Misja Specjalna RP udała się do stolicy Republiki Azerbejdżan celem przeprowadzenia podobnej rundy rokowań, rozbudowy sojuszu polsko-gruzińskiego o kolejny segment. Tam w trzecim dniu pobytu, 28 kwietnia zaskoczyła ją ofensywa 11. Armii RKKK (*Rabocze-kriestjanskaja Kra-snaja Armija*). Minister Filipowicz i towarzyszące mu osoby trafiły do bolszewickiego więzienia.

⁷ Szerzej: M. Mądziak, *Próby nawiązania stosunków politycznych między Polską a Gruzją w latach 1918-1921*, „Rocznik Lubelski”, nr 29-30, 1987-1988, s. 77-87.

⁸ W. Materski, *Misja Tytusa Filipowicza w Tbilisi (kwiecień 1920 r.)*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko-polskich” 1991, nr 1, s. 26-29.

Bezwzględność działań bolszewików, ich nieliczenie się ze zwyczajami prowadzenia wojen, skodyfikowanymi w konwencjach haskich⁹, budziły ogromne zaniepokojenie o życie członków Misji RP. Z trudem i ogromnym opóźnieniem docierały strzępy informacji na temat ich losów, w których jak leitmotiv przewijał się wątek więzień-katowni sowieckiej policji politycznej, CzeKi (*Wsierossijskaja czriezwyczajnaja komissija po bor'bie s kontrrewolucyjej i sabotażom*) – czy to w Baku, czy to w Moskwie. Zweryfikowanie tych wieści było w ówczesnych warunkach praktycznie niemożliwe.

Zaczęła się szeroka kampania mająca na celu wpierw ustalenie losu członków Misji Specjalnej RP, a następnie ich uwolnienie. Wiemy o niej, podobnie jak o działaniach Misji w Tbilisi i Baku, bardzo niewiele. Niniejsza dokumentacja jest niejako próbą zewidencjonowania tych nielicznych materiałów, którymi dysponujemy. Ma na celu stworzenie informacyjnego punktu wyjścia do dalszych kwerend, niezbędnych dla pogłębienia naszej wiedzy o tym mało znanym, a wartym utrwalenia w pamięci historycznej, epizodzie polskiej polityki wschodniej, współtworzącym genezę późniejszej polityki prometejskiej.

⁹ *Prawo międzynarodowe i historia dyplomatyka. Wybór dokumentów*, oprac. L. G e l b e r g, t. I, Warszawa 1954, dok. 108-122, s. 234-292.

¹⁰ Niestety zaginęły materiały źródłowe dotyczące Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy, które do końca lat 80. XX w. były przechowywane w Bibliotece Szkoły Głównej Planowania i Statystyki w Warszawie, zewidencjonowane jako: Pudło LXV, teczka 3. Korzystał z nich Marek Mądzik w wyżej przywoływanym artykule (przyp. 7). W zarchiwizowanej w Zbiorach Specjalnych obecnej Biblioteki Szkoły Głównej Handlowej kolekcji „Materiały po Tytusie Filipowiczu” (teczki 104-145) materiałów tych nie odnaleziono [kwerenda kwiecień-czerwiec 2018 r.].

DOKUMENTY

1.

1920 marzec 24, Warszawa – Depesza ministra spraw zagranicznych RP Stanisława Patka¹ do ministra spraw zagranicznych Republiki Gruzji Eugeniego Gegeczkori² z informacją o wyznaczeniu Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Mam honor zakomunikować Panu, iż Rząd Polski gotów jest uznać Rząd Gruzji jako niezależną organizację *de facto* wcześniej, nim konferencja pokojowa przyzna Gruzji status zgodny z wolą jej narodu. Rząd Polski wyraża zdecydowaną nadzieję, że wspólne interesy narodów obu państw, jak i wzajemna sympatia sprzyjać będą ustanowieniu w bliskiej przyszłości pomiędzy Gruzją a Polską więzów przyjaznej współpracy. W tym celu rząd Polski byłby rad przyjąć w Warszawie przedstawiciela Gruzji. Dla zadokumentowania swej sympatii Rząd Polski wyznaczył misję specjalną, pod przewodnictwem pana ministra Tytusa Filipowicza, która w celu nawiązania bezpośrednich przyjaznych stosunków winna w najbliższym czasie wyjechać do Tyflisu.

Druk

„Kurier Poranny”, nr 38, 9 II 1920.

¹ Stanisław Patek (1866-1944), minister spraw zagranicznych w rządzie Leopolda Skulskiego (grudzień 1919 – czerwiec 1920).

² Eugeni Gegeczkori (1881-1954), minister spraw zagranicznych w rządzie Noe Żordanii (czerwiec 1918 – luty 1921).

2.

1920 marzec 30, Warszawa – Informacja Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP o ruchu służbowym.

Do Tyflisu przybyła polska misja pod przewodnictwem T. Filipowicza.

Druk

„Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych”, 1920, nr 1, 30 III 1920.

3.

1920 marzec 31, Poczta Polowa – Oddział II Sztabu Generalnego Naczelnego Dowództwa WP do Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza w kwestii uzupełnienia Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Ew/I, 13347/II

Przesyła się do wiadomości z prośbą o wyrażenie zgody z punktu widzenia interesów skarbowych.

p.o. Szefa Sztabu Gen[eralnego]
[Stanisław] Haller¹ Generał porucznik m.p.

Załącznik.

Otrzymują: Ministerstwo Skarbu, MSWojsk. Oddział IV Sztabu,
Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza

Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego
Sztab Generalny Oddział II Ew./I, No 13347/II
Poczta pol. D 3. 31 marca 1920 r.

Do Ministerium Spraw Zagranicznych w Warszawie

Wobec zupełnego rozbicia armii Denikina² misja wojskowa Generała Karnickiego³, której redukcja została zarządzoną, zostaje ostatecznie zlikwidowana. Wojska bolszewickie dotrą wkrótce do granic nowopowstałych państw Kaukaskich i Nacz[elne] Dow[ództwo] W[ojska] P[olskiego] powraca wobec tego do uczynionych swego czasu propozycji, od których ze względów skarbowych odstąpiono i zamierza wysłać jednego oficera do misji specjalnej ministra Filipowicza na Kaukazie. Licząc się z sytuacją finansową państwa, zamierza się wysłać jednego tylko młodszego oficera i jako takiego proponuje Nacz[elne] Dow[ództwo] W[ojska] P[olskiego] porucznika Michalskiego⁴, dotychczas przydzielonego do misji generała Karnickiego i obeznanego ze stosunkami we wschodnich krajach rosyjskich. Por. Michalski wzięby ze sobą jednego z podoficerów z misji generała Karnickiego, względnie wybrał pewną siłę kancelaryjną na Kaukazie.

Uprasza się o możliwie rychle zaopiniowanie tej propozycji licząc, że Ministerstwo Skarbu tym razem, wobec odpadnięcia kosztów misji generała Karnickiego nie zechce stawiać dalszych trudności, a nadto i z tego względu, że należy por. Michalskiego wstrzymać w Konstantynopolu, aby niepotrzebnych kosztów przejazdu nie stwarzać.

Generał p.o. Szefa Sztabu Gen[eralnego]
[Stanisław] Haller Generał pporucznik m.p.

Odpisy uwierzytelnione, maszynopisy

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/22, k. 23-24.

¹ Stanisław Haller (1872-1940), p.o. szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (od lutego 1919). generał ppor. (od stycznia 1920).

² Rozpoczęta we wrześniu 1919 ofensywa Sił Zbrojnych Południa Rosji gen. Antona Denikina na Moskwę zakończyła się klęską; w kwietniu 1920 gen. Denikin zrzekł się dowództwa.

³ Aleksander Karnicki (1869-1942), gen. dywizji Wojska Polskiego, szef polskiej Misji Wojskowej przy Kwaterze Głównej dowódcy Sił Zbrojnych Południa Rosji gen. Denikina (lipiec 1919 – kwiecień 1920).

⁴ Władysław Michalski (1892-1940), awans na porucznika (1919), oficer operacyjny Dowództwa Frontu Litewsko-Białoruskiego.

4.

1920 maj 12, Warszawa – Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego do Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza w sprawie aresztowania członków Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Ew/5 No 19839/II
Bardzo pilne. Tajne

ADIUTANTURA GENERALNA

Przesyłam do wiadomości odpis radiodepeszy pełnomocnika wojskowego z Konstantynopola N. 395 z 9/V.20. w sprawie przyjazdu p. Filipowicza do Tyflisu i ostatnich wypadków politycznych na Kaukazie.

Szef Oddziału II Major Sztabu Generalnego Bodeskuł¹

[wpłynęło:]

Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich. Adiutantura Generalna. L.dz. 3289/2 dn. 22/V 1920

Załącznik:

Odpis, No. 395 z 9/V-20.

DEPESZA

Miasto Baku zostało przez bolszewików zajęte. Z Tyflisu donoszą, że od 29. kwietnia znajduje się tam nasz przedstawiciel Filipowicz z 3 członkami legacji, którzy dotychczas nie wrócili; prawdopodobnie ich zatrzymano.

Gruzja ogłosiła pobór trzech roczników. Za pośrednictwem Gruzji zostały zatrzymane potyczki między Azerbejdżanem a Armenią, wszczęte o Karabach.

Komunikacja z Kaukazem i Krymem bardzo trudna, nie ma prawie telegraficznego połączenia.

[Józef] Porzecki² – generał

Oryginał i odpis uwierzytelniony, maszynopisy

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/22, k. 343-344.

¹ Karol Alfred Bodeskuł (1877-1944), szef Sekcji Spraw Wojskowo-Politycznych, nast. Sekcji Spraw Zachodu w Oddziale VI Sztabu Generalnego WP (styczeń-kwiecień 1919), szef Oddziału II (kwiecień 1919 – maj 1920), pułkownik (kwiecień 1920).

² Józef Porzecki (1870-1941), płk w I. Korpusie Polskim w Rosji (1917-1918), zastępca Inspektora Artylerii WP (grudzień 1918 – wrzesień 1919), generał (marzec 1919), kierownik Misji Zakupów w Konstantynopolu (wrzesień 1919 – kwiecień 1921).

5.

1920 maj 22, Warszawa – List Wandy Filipowiczowej¹ do Komisarza Rządowego ds. PCK Władysława Tyszkiewicza² z prośbą o interwencję w sprawie męża.

Czcigodny Panie Komisarzu,

Dnia 25 kwietnia b.r. aresztowany został na Kaukazie mąż mój Tytus Filipowicz poseł Rzeczypospolitej Polskiej stojący na czele Misji Specjalnej Rzeczypospolitej Polskiej do Republik Kaukazu Południowego. Według nadesłanych i zupełnie pewnych informacji mąż mój wraz z innymi członkami Misji aresztowany został przez władze bolszewickie i wywieziony do Rosji. Nie mając żadnych możliwości robienia starań osobistych celem wydobycia z niewoli mego męża zwracam się niniejszym do Czcigodnego Pana Komisarza z gorącą prośbą o zajęcie się tą sprawą i użycie dróg jakimi rozporządza Czerwony Krzyż dla dopomożenia uwięzionym.

Z głębokim szacunkiem

Wanda Filipowicz

Odpis, maszynopis

Centralne Archiwum Wojskowe, Komisarz Rządowy ds. PCK, sygn. I.305.5.37, k. 1881.

¹ Wanda Kraheńska (1886-1968), I voto Dobrodzicka, II voto Filipowiczowa, działaczka PPS, członkini Organizacji Bojowej PPS, współzałożycielka Towarzystwa „Nasz Dom” (1921).

² Władysław Tyszkiewicz (1865-1936), hrabia, ziemianin, prawnik i działacz społeczny, dwukrotnie zsyłany za działalność narodową (1904, 1906), deputowany do I Dumy Państwowej z okręgu Warszawa, po wybuchu wojny światowej pracownik Czerwonego Krzyża na Kaukazie, Komisarz Rządowy ds. PCK (od lutego 1919).

6.

1920 maj 22, Warszawa – Pismo Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarza ds. Walki z Epidemiami prof. Emila Godlewskiego¹ do Komisarza Rządowego ds. PCK Władysława Tyszkiewicza w sprawie wymiany aresztowanych członków Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Nr 6168

Panie Komisarzu

Zwracam się do Pana Komisarza z następującą prośbą w sprawie Misji Specjalnej Rzeczypospolitej Polskiej do Republik Kaukazu Południowego, której jeden z członków był przydzielony Komisarjatu do spraw walki z epidemiami.

Sprawa przedstawia się w sposób następujący. W końcu marca b.r. wyjechała Misja wyżej wspomniana na polecenie i z ramienia Naczelnika Państwa i Ministerstwa Spraw Zagranicznych do Kaukazu. W skład Misji tej wchodzi jako naczelnik Misji Tytus Filipowicz poseł Rzeczypospolitej Polskiej, Radca legacyjny Prof. Smogorzewski², Sekretarz Władysław Bondy³, Konsul dla Kaukazu p. Białobrzeski⁴ i z ramienia Głównego Urzędu Reemigracji Dr Kolasiński⁵ i Dr Rappaport⁶. Według wiadomości, które nadeszły do Warszawy i które są zupełnie pewne aresztowano w czasie wybuchu rewolucji bolszewickiej na Kaukazie następujących członków Misji: Posła Tytusa Filipowicza, Radcę Smogorzewskiego, Dra Kolasińskiego i p. Bondy. Aresztowani według wyżej wymienionej wiadomości odesłani zostali do Moskwy.

Zwracam się do Pana Komisarza z prośbą, ażeby zechciał spowodować wszystkich możliwych środków jakimi Czerwony Krzyż dysponuje dla wymiany wyżej wspomnianych osób na zakładników, którzy są w rękach polskich, a o tę sprawę chodzi mi także z tego powodu, że jeden z członków tej Misji był lekarzem, który przydzielony do Komisarjatu został przeze mnie odstąpiony Misji Kaukaskiej. Poza tym jestem najgłębiej przekonany z uwagi na charakter Państwowej Misji reprezentującej nasz naród i nasze Państwo użyje wszelkich środków ażeby wydobyć tych ludzi z położenia w jakim się znajdują.

Prof. dr Emil Godlewski

Naczelnny Komisarz do Spraw Walki z Epidemiami

Pułkownik Lekarz

Oryginal, maszynopis

Centralne Archiwum Wojskowe, Komisarz Rządowy ds. PCK, sygn. I.305.5.37, k. 1819-1820.

¹ Emil Godlewski młodszy (1875-1944), dr wszechnauk lekarskich i woskowy, lekarz w szpitalu wojskowym w Krakowie (1914-1916), organizator i dowódca kolumny sanitarno-epidemiologicznych (1916-1918), dziekan Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego (1917-1919), członek Polskiej Akademii Umiejętności (od 1918), Nadzwyczajny Naczelny Komisarz ds. Walki z Epidemiami (1920), senator RP (1922-1927).

² Zygmunt Smogorzewski (1884-1931), arabista i orientalista, dyplomata, rosyjski wicekonsul w Algierze (od 1912), szef Referatu ds. Kaukazu Ambasady Rosji w Paryżu (1919), doradca szefa Misji Specjalnej, profesor Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie.

³ Władysław de Bondy (ur. 1880), pisarz i poeta, urzędnik państwowy, sekretarz Misji Specjalnej RP do republik Kaukazu Południowego.

⁴ Wiktor Białobrzezski, członek Misji Specjalnej na Kaukaz Południowy, p.o. konsula w Tbilisi (od kwietnia 1920).

⁵ Prawdopodobnie: kpt. Kazimierz Rawicz-Kolasiński, dr nauk medycznych.

⁶ Emil Stanisław Rappaport (1877-1965), prawnik, sędzia Sądu Obywatelskiego (od 1915), referent prawa karnego w Departamencie Sprawiedliwości Tymczasowej Rady Stanu (1917), sędzia Sądu Apelacyjnego (od 1917), habilitacja na Uniwersytecie Lwowskim (1917), sędzia Sądu Najwyższego (od 1919), ochotnik w Wojsku Polskim (1920). [W cytowanym art. M. Mądziaka: „Edmund Rappaport”].

7.

1920 maj 25, Warszawa – Pismo Naczelnego Nadzwyczajnego Komisarza ds. Walki z Epidemiami prof. Emila Godlewskiego do Zarządu PCK w sprawie aresztowanych członków Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Nr 6035

Uprzejmie proszę o nadanie z Czerwonego Krzyża następującej depechy radiotelegraficznej:

„Dowiedzieliśmy się o aresztowaniu w Baku przez władze sowieckie Polskiego posła Filipowicza i 3 innych członków Misji Specjalnej Rzeczypospolitej Polskiej do Republik Kaukazu Południowego (Kolosińskiego¹, Szurgoszewskiego² i Bondego) i wywiezieniu aresztowanych do Rosji. Prosimy Czerwony Krzyż o wskazanie nam miejsca ich pobytu i wzięcia ich w opiekę”.

Naczelny Komisarz do Spraw Walki z Epidemiami
Płk. lekarz [Emil] Godlewski

Kopia, maszynopis

Centralne Archiwum Wojskowe, Komisarz Rządowy ds. PCK, sygn. I.305.5.37, k. 1881.

¹ Tak w dokumencie; winno być „Kolasińskiego”.

² Tak w dokumencie; winno być „Smogorzewskiego”.

8.

1920 maj 25, Warszawa. – Pismo Komisarza Rządowego ds. PCK Władysława Tyszkiewicza w sprawie aresztowanych członków Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Do Komisji Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża
do Spraw Wymiany Jeńców Cywilnych i Zakładników

Przesyłam przy niniejszym (na odwrocie) pismo Nacz[elnego] Nadzwyczajnego Komisariatu do Spraw Walki z Epidemiami z dnia 22-go maja b.r. Nr 6168 w sprawie aresztowanych członków Misji Specjalnej Rzeczypospolitej Polskiej do Republik Kaukazu Południowego¹, z prośbą o przychylnie załatwienie.

Komisarz Rządowy Władysław Tyszkiewicz
Szeł Biura Henryk Potocki²

Oryginał, maszynopis

Centralne Archiwum Wojskowe, Komisarz Rządowy ds. PCK, sygn. I.305.5.37, k. 2152.

¹ Zob. dok. 6.

² Henryk Potocki (1868-1958), ziemianin, konserwatywny polityk i działacz społeczny, członek Stronnictwa Polityki Realnej (prezes od października 1917), deputowany do II Dumy Państwowej z Guberni Kieleckiej, członek Rady Stanu (od kwietnia 1918), członek Zarządu Głównego Stronnictwa Prawicy Narodowej (od lutego 1920), aktywista PCK.

9.

1920 maj 27, Warszawa – Pismo Komisarza Rządowego ds. PCK Władysława Tyszkiewicza w sprawie aresztowanych członków Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy.

Do Komisji Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża
do Spraw Zakładników i Jeńców Cywilnych

Przesyłam przy niniejszym pismo Naczelnego Komisarza do Spraw Walki z Epidemiami z dnia 25/V b.r. Nr 6035 w sprawie podania radiodepeszy do Sowieckiego Czerwonego Krzyża wraz z załączonym podaniem p. Wandy Filipowicz, wiedząc o niemożności załatwienia powyższej sprawy w drodze wskazanej przez Naczelnego Komisarza, proszę o zarządzenie w drodze uznanej za możliwą.

Komisarz Rządowy Władysław Tyszkiewicz
Szeł Biura Henryk Potocki

Oryginał, maszynopis

Centralne Archiwum Wojskowe, Komisarz Rządowy de PCK, sygn. I.305.5.37, k. 2193.

10.

1920 czerwiec 10, Warszawa – Projekt radiodepeszy do Rosyjskiego Czerwonego Krzyża o pomoc dla aresztowanych członków Misji Specjalnej RP na Kaukaz Południowy wraz z pismem kierującym go do wiadomości Komisarza Rządowego ds. PCK Władysława Tyszkiewicza .

Projekt radiodepeszy

Moskwa

Rosyjskie Towarzystwo Czerwonego Krzyża

Dziesiątego czerwca stop Uzupełniając radiodepeszę moją z dnia piętnastego i dziewiętnastego maja proszę włączyć do najbliższego transportu wywiezio-

nych z Kijowa zakładników [...] wywiezionych z Baku na Kaukazie w charakterze zakładników członków misji polskiej dwukropek Tytusa Filipowicza, Zygmunta Smogorzewskiego, Władysława de Bondy i lekarza Kazimierza Rawicz Kolasińskiego stop Ponieważ zakładnicy nie posiadają środków materialnych, przeto upraszamy Rosyjskie Towarzystwo Czerwonego Krzyża o wypłacenie im na pomoc doraźną w walucie sowieckiej drugą zapomogę po dziesięć tysięcy rubli na osobę na rachunek Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża, który to zaciągnięty na powyższy cel dług ureguluję przy pierwszej sposobności.

Przewodniczący Komisji Polskiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża
do spraw wykonania umów o zakładnikach i jeńcach cywilnych
Edward Zaleski¹

[verso:]

Polskie Towarzystwo Czerwonego Krzyża
Komisja ds. Zakładników i Jeńców Cywilnych
Nr 465

Do Pana Komisarza Rządowego do Spraw Czerwonego Krzyża
w miejscu, Mazowiecka 8

Powyższy projekt radiodepeszy w sprawach wymiany z Kijowa zakładników polskich przedłożony dziś Ministerstwu Spraw Zagranicznych

Przedstawiciel Komisji por. [T. Kamecki ?]

Oryginał, maszynopis

Centralne Archiwum Wojskowe, Komisarz Rządowy ds. PCK, sygn. I.305.5.37.

¹ Edward Antoni Zaleski, działacz społeczny, przedstawiciel PCK w tajnych rokowaniach z Julianem Marchlewskim w Białowieży i Mikaszewiczach (1919), członek władz PCK.

11.

1920 czerwiec 26, Praha – Depesza chargé d'affaires Poselstwa RP w Czechosłowacji Alfreda Wysockiego¹ do ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w sprawie aresztowania Tytusa Filipowicza.

Nr 37. Otrzymano dnia 29/6 1920 godz. 10

Odpis: Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich

Adiutantura Generalna Warszawa

TELEGRAM SZYFROWY

Konsul tutejszy gruziński² donosi, że rząd Azerbejdżanu przyjął warunki pokoju, postawione przez Gruzję i postanowił wypuścić Filipowicza i towarzyszy.

Kopia, maszynopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/25, k. 21.

¹ Alfred Wysocki (1873-1959), prawnik i dyplomata, dziennikarz „Gazety Lwowskiej”, w służbie dyplomatycznej Austro-Węgier (od 1900), chargé d'affaires Poselstwa RP w Pradze.

² Brak informacji.

12.

1920 lipiec 10, Konstantynopol – Depesza posła RP w Stambule Witolda Jodko-Narkiewicza¹ do Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w sprawie aresztowania Tytusa Filipowicza.

Nr 43. Otrzymano dn. 12/VII-30 godz. 17

Odpis: Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich Adiutantura Generalna Warszawa

TELEGRAM SZYFROWY

Przedstawiciele Gruzji² i Francji³ donieśli, że Filipowicz [jest] trzymany, ale nie w więzieniu, lecz willi Nobel⁴. Tekst oficjalnego żądania gruzińskiego otrzymałem.

Kopia, maszynopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/25, k. 381.

¹ Witold Jodko-Narkiewicz (1864-1924), publicysta, polityk i dyplomata, dyrektor Departamentu Politycznego Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP (1919-1920), poseł RP przy Wysokiej Porcie Osmańskiej w Stambule (1920-1921).

² Grigol Rtskhilladze (1876-1934), prawnik, publicysta i dyplomata.

³ Prawdopodobnie gen. Henri Joseph Eugène Gouraud (1867-1946), Wysoki Komisarz Francji ds. Lewantu.

⁴ Willa Petrolea, zbudowana w Baku przez braci Nobel w końcu XIX w. Rodzinna rezydencja Noblów do nacjonalizacji (1920). Współcześnie Muzeum Rodziny Nobel.

13.

1920 sierpień 21, Tbilisi – Wyciąg z raportu konsula RP w Tbilisi Wiktora Biało-brzeskiego na temat sytuacji w Rosji.

15/IX.20. MSZ

ROSJA

P. Filipowicz, de Bondy i Kolasiński na żądanie sowietów moskiewskich zostali wywiezieni do Moskwy, ograbieni z wszystkiego i z szyfru MSZ.

Oryginał, maszynopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/27, k. 307.

14.

1920 wrzesień 10, Warszawa – Depesza Stanisława Podgórskiego¹ do Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w sprawie polskiego przedstawiciela w Tbilisi.

S[ekcja] III, nr 1631

Za pośrednictwem Misji Gruzjińskiej, dnia 10 września

Otrzymane dnia 25 października 1920 Nr 66

TELEGRAM SZYFROWY

Telegram konsula Biało-brzeskiego. Przybył Ostrowski² i nie mając mandatu od Ministerstwa Spraw Zagranicznych twierdzi, że ma byćznaczony następcą Filipowicza. Rząd gruziński poufnie mię zapytał, w jakiej roli przyjechał

Ostrowski. O czym telegrafował do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Rząd Gruzji zakomunikował mi tajemnie, że nie zgodzi się na nominację Ostrowskiego wobec jego uprzedniej działalności, co polecił swemu przedstawicielowi Eristawi³ wyjeżdżającemu do Warszawy przedstawić Ministerstwu Spraw Zagranicznych. Znajduję najwłaściwszym nominację Podgórskiego używającego tu najlepszej opinii, zastępującym czasowo Filipowicza. Podpis Białobrzeski.

Potwierdzając opinię rządu gruzińskiego o Ostrowskim znajduję najodpowiedniejszym pełnienie w dalszym ciągu obowiązków zastępcy Filipowicza przez konsula Białobrzeskiego, na co on ma prawo z urzędu i na co swą działalnością najzupełniej zasłużył.

[wplynęło:]

Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich. Adiutantura Generalna. L.dz. 5494/2 dn. 10/XI 1920

Kopia, maszynopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/30, k. 276.

¹ Stanisław Podgórski – być może malarz Stanisław Podgórski (1882-1964), absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, w czasie wojny światowej deportowany za Ural.

² Wacław Ostrowski (1876-1928), członek Polskiej Rady Okręgowej na Kaukazie (1917-1919), mąż zaufania Rady Regencyjnej w Tbilisi (od sierpnia 1918), szef Przedstawicielstwa RP na Kaukazie (od października 1918).

³ Georgi Sidamon Eristawi (1865-1953), książę, prawnik i dyplomata, mecenas sztuki, prezes suchumskiego Sądu Okręgowego (1917-1918), przedstawiciel państw zakaukaskich w Warszawie (1918-1920), szef misji dyplomatycznej Republiki Gruzji w Warszawie (od marca 1920), członek Związku Adwokatów Rosyjskich we Francji (od 1921).

15.

1920 wrzesień 15, Konstantynopol – Depesza sekretarza Poselstwa RP w Konstantynopolu Zygmunta Kingslanda¹ do Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP w sprawie sytuacji w polskim przedstawicielstwie w Gruzji.

Nr 62. Otrzymano dn. 16/IX – 20 r. g. 9.

Odpis: Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich
Adiutantura Generalna Warszawa

TELEGRAM SZYFROWY

Ostrowski z Tyflisu telegrafuje: przybyłem 4 września do Gruzji. W sprawach naszej misji wielki nieporządek, wobec nieodpowiedniego kierowania takowej. Jest tu konsul Białobrzeski i dwaj urzędnicy biura. Ci ostatni absolutnie zbyteczni. Proszę o jak najszybsze telegraficzne przesłanie przez Konstantynopol mandatu z potwierdzeniem najbliższą pocztą^{x/} pieniędzy nie ma, mnie niezwłoczny awans niezbędny. Położenie obecne niezmierniej wagi, musi być szybko wyzyskane.

x/ dwóch grup słów brak.

[wplynęło:]

Naczelne Dowództwo Wojsk Polskich. Adiutantura Generalna. L.dz. 5049/2 dn. 20/IX 1920

Kopia, maszynopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/28, k. 344.

¹ Zygmunt Kingsland, sekretarz II klasy Poselstwa RP w Konstantynopolu (w odpisie przekrecone nazwisko polskiego dyplomaty: Klingeland).

16.

1920 listopad 3, [b.m.w.] – List Wandy Krahelskiej do Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego w sprawie męża Tytusa Filipowicza

Czcigodny panie!

W kwietniu b.r. aresztowany został przez bolszewików, w Baku, mąż mój Tytus Filipowicz, wraz z trzema innymi członkami „Misji specjalnej Rzeczypospolitej Pol[skiej] do Republik Kaukazu południowego”. Przez długi czas, w skutek stanu wojennego z Rosją, nic nie można było zrobić celem wydobycia aresztowanych z niewoli.

Obecnie jednak sytuacja się zmieniła i sądzę, że przy odpowiednim nacisku ze strony naszego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, nastąpiłoby niezawodnie uwolnienie.

Pomimo jednak wielokrotnych moich próśb, pomimo wielokrotnej interwencji przez Daszyńskiego¹, Ministerstwo zdobywa się co najwyżej na przesłaniu w tej sprawie jakiegoś polecenia z Wydziału do Wydziału, we własnym gmachu, lub na projekt jakiejś interwencji, którego się nie wykończyste.

Wystarczy powiedzieć, że gdy „Czerwony Krzyż” układał pierwsze listy jeńców dla wymiany², Min[isterstwo] Spr[aw] zagr[anicznych] nie zgłosiło nazwisk Filipowicza i pozostałych członków Misji, a po mojej interwencji, pomieściło tych ludzi na 18 miejscu swej listy. Wówczas interweniowałam po raz drugi. Prośbę Tytusa, który pisał prosząc by ich przydzielono w jakiegokolwiek roli do delegacji pokojowej, gdyż to jest najpewniejsza droga uwolnienia, uznano na Miodowej³ za niewykonalną i t.d.

W tej sytuacji, po głębokim i długim namyśle, zdecydowałam się zwrócić do Czcigodnego pana. Wiem ile dziś jest spraw ważniejszych, jak ta jest błaha. Jestem jednak wobec MSZ bezradną i wyczerpałam wszelkie inne drogi ratunku. Czuję zaś, że wobec warunków w Moskwie idzie o życie tych ludzi i dlatego mimo przykrości zajmowania tym czasu, proszę gorąco o pomoc⁴.

Ze czcią. Wanda Krahelska

Oryginał, rękopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/1/32, k. 50-52.

Kopia, rękopis

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, zesp. „Józef Piłsudski”, t. 709/1/8, s. 55-57.

¹ Ignacy Daszyński (1866-1936), działacz PPS, premier Tymczasowego Rządu Ludowego RP w Lublinie, wicepremier w Rządzie Obrony Narodowej (1920-1921).

² Szerzej na temat wymiany zob. *Wymiana więźniów politycznych pomiędzy II Rzeczpospolitą a Sowietami w okresie międzywojennym. Dokumenty i materiały*, oprac. W. Materski, Warszawa 2000.

³ Ówczesna siedziba Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP (pałac Kronenberga) – do przeniesienia w 1922 r. na ul. Wierzbową (pałac Brühla).

⁴ Z prośbą w tej sprawie zwróciła się Wanda Kraheńska także do Lenina, którego znała z okresu jego pobytu w Galicji. Zob. L. Dubacki, *Kontakty Lenina z Polakami*, „Dzieje Najnowsze”, 1970, nr 2.

17.

1920 listopad 25, Warszawa – Fragment noty ministra spraw zagranicznych RP Eustachego Sapiehy¹ do rządu RSFRR w sprawie przebiegu rokowań pokojowych w Rydze.

Od chwili ponownego nawiązania rokowań pokojowych² w Rydze delegacja rządu sowieckiego stosuje taktykę, która pomyślny przebieg rokowań poważnie utrudnia [...] Nie mogę nie wyrazić głębokiego zdumienia z powodu stanowiska zajętego przez delegację rządu sowieckiego w sprawie zwrotu zakładników i wymiany jeńców, które przeczy wszelkim powszechnie uznanym zasadom humanitarnym. Rząd polski protestuje szczególnie przeciwko jaskrawo bezprawnemu zatrzymywaniu członków misji p. Filipowicza.

Druk

„Monitor Polski”, nr 269, 26 XI 1920.

¹ Eustachy Sapiecha (1881-1963), minister spraw zagranicznych w rządach Władysława Grabskiego i Wincentego Witosa (czerwiec 1920 – maj 1921).

² Pierwsza faza rokowań toczyła się w Mińsku w sierpniu 1920 r.

18.

1920 grudzień 11, Ryga – Fragment raportu nr 9 przewodniczącego rosyjsko-ukraińskiej delegacji na rokowania pokojowe z Polską Adolfa Ioffe¹ o następstwach uwolnienia Tytusa Filipowicza.

Komisarz ludowy spraw zagranicznych G.W. Cziczerin²

Przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych W.I. Lenin³

Przewodniczący Rewolucyjnej Rady Wojskowej L.D. Trocki⁴

KC RKP.N. Kriestinski⁵

Przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Ukrainy Ch.G. Rakowski⁶

Szanowni Towarzysze,

Bardzo jestem wdzięczny za zwolnienie Filipowicza, jako że z przyczyn, o których już informowałem w swoich telegramach i raportach, jestem przekonany, że to bardzo dobry krok, który mieć będzie nader pozytywne następstwa.

Niestety, i tym razem nie obeszło się bez zwyczajnych dla nas, a całkowicie niepotrzebnych nieporozumień. O wyjeździe Filipowicza [z Moskwy] poinformowano nas telegramem, w którym wymieniono ogólnie wszystkich jadących do Rygi, tak że my wątpiliśmy nawet, czy to ten Filipowicz, pod-

czas gdy należało poinformować o nim oddzielnie, nadając temu zwolnieniu określony sens polityczny. Na moje pytanie, o jakim Filipowiczu jest mowa, odpowiedziano, że jedzie ten sam, o którego upominałem się, ale ani słowem nie napomknięto, że powinniśmy za niego otrzymać dwóch naszych towarzyszy z Polski. Po tym, jak ja – całkowicie zgodnie z moim planem, który Wam wcześniej sygnalizowałem – oświadczyłem Dąbskiemu⁷, że Filipowicz jest na wolności i napomknąłem, że to nastąpiło w charakterze osobistej dlań przysługi, przychodzi telegram od Jakubowicza⁸, że za Filipowicza należy domagać się dwóch komunistów polskich. Początkowo jeszcze można to było zrobić, ale po wyżej wspomnianym moim liście do Dąbskiego, oczywiście stało się to niemożliwe. Nie wspominam już o tym, że jak Filipowicz już jest w Rydze, to my w ogóle niczego nie możemy się zań domagać. Na dworcu też miała miejsce niezręczność; Polacy witali Filipowicza, a kurier, który go przywiózł oświadczył, że on go nie wyda, jako że otrzymał w NKID⁹ polecenie dostarczyć go do dyspozycji towarzysza Ioffe. Czyżby w Narkominotdziele byli jeszcze pracownicy, którzy nie wiedzą, że Ryga przestała wchodzić w skład Rosji, i nie rozumieją, że każdy świadek tej sceny mógłby zaważać posterunkowego z prośbą o aresztowanie obywatela rosyjskiego, który pozwala sobie ograniczać na terytorium Łotwy swobodę innej osoby. W dodatku nie będącej obywatelem rosyjskim.

Jak by to nie było, w każdym razie zwolnienie Filipowicza jeszcze wzmacnia naszą pozycję.

Oryginal, maszynopis

Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii, f. 5, op. 1, d. 2003, l. 28-29; opublikowano: *Polsko-sowiecka wojna 1919-1920. (Ranije nie opublikowannyje dokumenty i materialy)*, sost. I.I. Kostiuszko, cz. II, Moskwa 1994, dok. 215, s. 148-149.

¹ Adolf Ioffe (1883-1927), dyplomata, przewodniczący delegacji rosyjsko-ukraińskiej na ryskie rokowania pokojowe.

² Georgij Cziczewin (1872-1936), komisarz ludowy spraw zagranicznych RSFRR (maj 1918 – lipiec 1930).

³ Władimir Lenin (1870-1924), przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych RSFRR (listopad 1917 – styczeń 1924).

⁴ Lew Trocki (1879-1940), przewodniczący Rewolucyjnej Rady Wojskowej (wrzesień 1918 – styczeń 1925).

⁵ Nikołaj Kriestinski (1883-1938), członek Biura Politycznego KC RKP(b) (marzec 1919 – marzec 1921).

⁶ Christian Rakowski (1873-1941), przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SRR (luty 1920 – lipiec 1923).

⁷ Jan Dąbski (1880-1931), wiceminister spraw zagranicznych (marzec 1920 – maj 1921), przewodniczący delegacji RP na ryskie rokowania pokojowe,

⁸ Ignatij Jakubowicz (ur. 1881), naczelnik Wydziału Europy Środkowej Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych RSFRR (1918-1922).

⁹ NKID (Narodnyj Komissariat Inostrannyh Dieł; Narkomindiel, Narkominotdieł) – Komisariat Ludowy Spraw Zagranicznych RSFRR.

19.

1921 luty 18/21, Warszawa – Oddział II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego do Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza w sprawie Tytusa Filipowicza.

Naczelne Dowództwo WP (Sztab Generalny)

Oddział II Informacyjny Ew/Ref. 7335/II

Poczta Polowa 21 luty 1921

ADIUTANTURA GENERALNA

Przesyła się do wiadomości odpis szyfrowej radio-depeszy eksperta wojskowego na Konf[erencję] Pok[ojową] w Rydze Nr. 622 z dn. 18/II.21 r. w sprawie zwolnienia reszty misji Filipowicza z niewoli bolszewickiej.

W/z Szefa Oddziału II mjr szt. gen. Przeździecki¹

Załącznik:

Tajne. Otrzymują: 1. Adj. Gen; 2. MSWojsk. Oddz. II; 3. MSZagr.

RADIO-DEPESZA

z Rygi do Warszawy do Naczelnego Dowództwa W.P.

Dąbski w rozmowie z Joffem obiecał przepuścić do Włoch misję Worowskiego². Za aprobatą eksperta wojskowego ppłk Habicht³ zaproponował Dąbskiemu zażądanie uprzedniego zwolnienia reszty misji Filipowicza. Dąbski odmówił stworzenia *iunctim*, wobec tego ppłk Habicht za wiedzą Dąbskiego zakomunikował sekretarzowi Delegacji Rosyjskiej Lorencowi⁴, że przyzwoitość nakazuje Rosji wypuszczenie reszty misji Filipowicza, chociaż przewodniczący Polskiej Delegacji nie postawił tego za warunek przepuszczenia misji Worowskiego. Sprawa w toku.

Matuszewski⁵ Nr. 622 z 18/II-21 r.

Odpisy uwierzytelnione, maszynopisy

Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Ameryce, zesp. 2: Adiutantura Generalna Naczelnego Wodza, t. 701/2/35, k. 70-71.

¹ Alojzy Przeździecki, zastępca szefa polskiej misji wojskowej gen. Aleksandra Karnickiego do gen. Antona Denikina (wrzesień-październik 1919), szef Sekcji w I Oddziale Naczelnego Dowództwa WP.

² Wacław Worowski (1871-1923), dyplomata, pełnomocny przedstawiciel RSFRR w Szwecji (1918-1919) i we Włoszech (1921).

³ Kazimierz Marian Habicht (1868-1943), oficer służby medycznej, członek Komisji Rozjemczej w Mińsku (od listopada 1920) i delegacji RP na ryskie rokowania pokojowe.

⁴ Iwan Lorenz (1890-1941), prawnik i dyplomata, sekretarz delegacji sowieckich na rozmowy pokojowe z Litwą, Łotwą, Finlandią i Polską.

⁵ Ignacy Matuszewski (1891-1946), wojskowy, polityk i dyplomata, szef Oddziału II Naczelnego Dowództwa WP (od lipca 1920).

20.

1921 kwiecień 14, Ryga – Pismo Poselstwa RP na Łotwie do sowieckiego przedstawiciela pełnomocnego w Rydze Jakuba Haneckiego¹ w sprawie wymiany Tytusa Filipowicza.

Potwierdzam otrzymanie Waszej noty z 13 b.m. w sprawie uwolnienia i wysyłki do Rosji p.p. Szostaka i Radkiewicza².

Wraz z tym przypominając rozmowę z p. Posłem 12 b.m. pokornie proszę o poinformowanie Poselstwa RP w Rydze kiedy będą wysłani do Polski biskup Łoziński³, a także członkowie misji Filipowicza i Zielińskiego⁴, uwolnienie których, zgodnie z oświadczeniem Pana Posła, nie może natykać się na żadne przeszkody ze strony władz sowieckich⁵.

W imieniu Posła RP w Rydze I. Waliński⁶

Oryginał, maszynopis

Archiwum wniezionej polityki Rossijskiej Fiedieracyi, f. 0122, op. 4, por. 6, p. 6, l. 9.

¹ Jakub Hanecki właśc. Fürstenberg (1879-1937), wiceprzewodniczący Polrewkomu (1920), członek delegacji sowieckiej na rokowania pokojowe z Polską w Rydze.

² Anna Szostak i Stanisław Radkiewicz – aktywiści Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Por. *Wymiana więźniów politycznych*, dok. 27, s. 47.

³ Zygmunt Łoziński (1870-1932), duchowny rzymsko-katolicki, członek Rady Polskiej Ziemi Mińskiej (1920), biskup Diecezji Mińskiej (1917-1925).

⁴ Prawdopodobnie Józef Zieliński, ostatecznie wydany Polsce drogą wymiany personalnej jesienią 1923 r. – por. *Wymiana więźniów politycznych*, dok. 71, s. 136 (Wykaz, poz. 314).

⁵ Członkowie polskiej Misji Wojskowej zostali umieszczeni na liście „29” wymiany personalnej, przedstawionej stronie sowieckiej w lutym 1921 r. Por. W. Materski, s. 95-96

⁶ Brak informacji.

21.

[po: 1921 grudzień 13], Warszawa – Fragment listu członka Komitetu Centralnego KPRP Henryka Lauera¹ do przedstawiciela KPRP przy Kominternie Edwarda Próchniaka² w sprawie wymiany więźniów.

Wymiana ma mieć charakter polityczny (między władzami politycznymi), a nie charakter prywatnego handlu między defensywą³ i czerezwyczajką⁴ [...] Żądamy kategorycznie, abyście u właściwej władzy wywarli maksymalnego nacisku dla przyspieszenia wymiany [...] Mam nadzieję, że Vera⁵ się tymi rzeczami zajmie w tym duchu właśnie. Nie przez ustępstwa, przez wypuszczanie Filipowiczów i Czumów⁶ możemy coś osiągnąć.

Oryginał, rękopis

Archiwum Akt Nowych, Komunistyczna Partia Polski, mikr. 1174, k. 102-104 (2-4).

¹ Henryk Gustaw Lauer (1890-1937), matematyk, członek Komitetu Centralnego KPRP (1920-1922), delegat na III Kongres Kominternu.

² Edward Próchniak (1888-1937), członek Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski (1920), nast. w Moskwie.

³ Polski kontrwywiad.

⁴ Nadzwyczajna Komisja do Walki z Kонтrewolucją i Sabotażem (CzeKa) – sowiecka policja polityczna.

⁵ Maria Koszutska ps. Vera (1876-1939), współzałożycielka KPRP, przedstawicielka partii przy Komitecie Wykonawczym Kominternu w Moskwie.

⁶ Walerian Czuma (1890-1962), płk, dowódca V Dywizji Strzelców Polskich na Syberii, więziony przez władze sowieckie (od stycznia 1920).

22.

1921 grudzień 23-28, Moskwa – Fragment rocznego sprawozdania Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych RSFRR dla IX Ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad dotyczący wymiany przedstawicieli dyplomatycznych z Polską.

Narkomindiel¹ w telegramie z 25 maja zwrócił się do ministra spraw zagranicznych Sapiiehy z prośbą o wydanie niezbędnych poleceń w celu przyjęcia w Warszawie t. Karachana², wyznaczonego przez nas jako przedstawiciel pełnomocny, i zawiadomił o jego zamiarze przyjazdu do Warszawy w początkach lipca. Ze swej strony rząd rosyjski zaakceptował proponowaną kandydaturę przedstawiciela polskiego p. Darowskiego³; jednakże 4 czerwca p. Dąbski w telegramie do Narkomindielu odpowiedział, że wznowienie stosunków dyplomatycznych i wymiana poselstwami może mieć miejsce dopiero za kilka tygodni. 6 czerwca przedstawiciel polski w Rydze⁴ oświadczył, że p. Darowski nie pojedzie do Moskwy, jako że został mianowany ministrem pracy. 10 czerwca tenże oświadczył, że rząd polski chciałby jako przedstawiciela w Rosji wyznaczyć p. Tytusa Filipowicza. 14 czerwca rząd rosyjski zakomunikował poprzez Rygę o swojej zgodzie przyjęcia kandydatury p. Filipowicza. Jednakże minęło jeszcze półtora miesiąca zanim nastąpiło wznowienie stosunków.

Druk

Godowyj otczot NKID IX Sjezdu Sowietow. (1920-1921), Moskwa 1921; *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, t. IV, Aneks dok. 5, s. 697-698.

¹ Komisariat Ludowy Spraw Zagranicznych RSFRR (Narodnyj Komissariat po inostrannym dielam).

² Lew Karachan właśc. Lewon Karachanian (1889-1937), prawnik i dyplomata, pełnomocny przedstawiciel RSFRR w Warszawie (wrzesień 1921 – listopad 1922).

³ Ludwik Darowski (1881-1948), polityk i działacz państwowy, minister pracy i opieki społecznej (maj 1921 – wrzesień 1923).

⁴ Bronisław Bouffał (1867-1949, prawnik i dyplomata, delegat Misji RP w Rydze (wrzesień 1919 – sierpień 1920).

23.

1922 październik 9, Warszawa – Fragment Aide mémoire referenta Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP Władysława de Bondy w kwestii Tatarów Krymskich.

Generał Sulkiewicz¹ był w Azerbejdżanie jednym z tych, którzy najbardziej popierali ideę sojuszu młodych muzułmańskich republik z Polską. On to, w imieniu rządu azerbejdżańskiego, spotkał Misję Polską na Dworcu w Baku serdeczną przemową powitalną w języku polskim. On był nierozłącznym towarzyszem Misji Polskiej przez 3 lata² jej pobytu w Baku do chwili uwięzienia jej, a i w więzieniu nie bał się nikogo i niczego i jako człowiek znany ze swej prawości i mocnych zasad, stale starał się być razem i przez swe muzułmańskie związkiz miastem okazywać jej wszelką, jaka tylko mógł, pomoc. Należy przypomnieć, że przy pierwszej wizycie Misji Polskiej u Prezydenta Republiki Azerbejdżanu³, Ministra Spraw Zagranicznych⁴ i Ministra Spraw Wojskowych⁵ zwrócili się oni wszyscy trzej do p. Filipowicza z prośbą o jak

najszybsze wysłanie z Polski oficerów-instruktorów do Azerbejdżanu „dla włania weń” – jak mówili – „bohaterskiego ducha wielkiej, walecznej Armii Polskiej”

Oryginał, maszynopis

Archiwum Akt Nowych, Attachatés wojskowi 1918-1939, sygn. A-II/33; opublikowano: *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, oprac. P. Libera, seria „Wojskowe Teki Archiwalne”, t. 4, Warszawa 2013, s. 89.

¹ Maciej (Matwiej) Sulejman Sulkiewicz (1865-1920), Tatar litewski, premier rządu Krymskiej Republiki Ludowej (czerwiec-listopad 1918), szef sztabu armii Demokratycznej Republiki Azerbejdżan (grudzień 1918 – kwiecień 1920).

² Winno być „trzy dni” (25-28 kwietnia).

³ Alimardan Topczubaszow (1863-1934), deputowany do 1 Dumi Państwowej, przedstawiciel dyplomatyczny Demokratycznej Republiki Azerbejdżan w Armenii, Gruzji i Turcji (maj-grudzień 1918), przewodniczący parlamentu (prezydent) DRA (grudzień 1918 – kwiecień 1920).

⁴ Fatali Chan Chojski (1875-1920), prawnik, liberalny polityk, premier (maj 1918 – kwiecień 1919), minister spraw wewnętrznych (maj-czerwiec 1918), minister wojny (listopad-grudzień 1918), minister spraw zagranicznych (grudzień 1918 – marzec 1919; grudzień 1919 – kwiecień 1920).

⁵ Samad bej Mehmandarow (1856-1931), wojskowy, bohater obrony bazy morskiej Port Artur (1905), generał artylerii (1915), minister wojny (grudzień 1918 – kwiecień 1920).

24.

1938, Warszawa – Fragment elaboratu Ekspozytury 2. Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego dla generalnego inspektora Sił Zbrojnych marszałka Edwarda Rydza-Śmigłego¹ na temat ruchu prometejskiego.

W lutym 1920 roku została wyznaczona do państw Kaukazu Południowego specjalna misja polityczna polska z Tytusem Filipowiczem na czele do państw Kaukazu Południowego, tj. do Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii. Celem jej było nawiązanie najściślejszej współpracy politycznej z tymi państwami. Wkrótce po przyjeździe misji do Tyflisu w kwietniu 1920 roku opracowany został projekt sojuszu wojskowego z Gruzją. Przewidziana była pomoc ze strony Polski w dostarczeniu broni i amunicji oraz plan współdziałania operacyjnego. Gruzja podjąć się miała rozszerzenia tej akcji i na Kaukaz Północny. Te same zamierzenia miała misja w stosunku do pozostałych państw Południowego Kaukazu i w tym celu min. Filipowicz wyjechał do stolicy Azerbejdżanu Baku, lecz tam wkrótce, 18 IV 1920 roku², wtargnęli bolszewicy i aresztowani członków misji. Ten fakt przerwał pracę misji na Kaukazie.

Oryginał, maszynopis

Rossijskij Gosudarstwennyj Wojennyj Archiw, sygn. 461; opublikowano: *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, s. 479.

¹ Edward Rydz-Śmigły (1886-1941), Generalny Inspektor Sił Zbrojnych (1935-1939).

² Winno być: 28 IV 1920 r. W wersji wstępnej elaboratu, opublikowanej przez Stanisława Wrońskiego, data prawidłowa. Por. „Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i materiały”, t. III, Warszawa 1968, s. 266.

Imprisonment of Tytus Filipowicz, the Head of the Polish
Mission to the Southern Caucasus.
In the Light of the Scarce Available Information

At the turn of 1919 and 1920, the Polish Eastern policy was largely created not by the Ministry of Foreign Affairs, but by special military-diplomatic missions. One of them was the Special Mission of the Republic of Poland to the countries of the Southern Caucasus. It was headed by a man Marshal Józef Piłsudski trusted. This man was his former associate from the Polish Socialist Party, Tytus Filipowicz.

The Special Mission of the Republic of Poland to the republics of the South Caucasus had a significant place in the Marshal Piłsudski's attempts to organize a coordinated defense of Poland and its eastern neighbors against the Bolshevik threat. The talks which took place in the capital of Georgia in April 1920 were successful - the military alliance act was signed. However, similar talks with the government of Azerbaijan which were conducted in Baku were interrupted by the aggression of the Red Army. Filipowicz and the members of the Mission found themselves in a Bolshevik prison - initially in Baku and then in Moscow.

The ruthlessness of the Bolsheviks, and their disregard for the matters of diplomacy aroused great concern about the fate of the arrested diplomats. A great crusade started: first, to determine what had happened to the members of the mission and then to release them. We know very little about the campaign, as well as about the activities of the Mission in Tbilisi and Baku. The following documentation is an attempt to gather the scarce information we do have. This text aims to initiate some wider research and to prompt further queries. This little-known episode of Polish Eastern policy is definitely worth remembering is it might be considered the genesis of the future Promethean policy.

W PRZEDEDNIU NIEPODLEGŁOŚCI REPUBLIK
POŁUDNIOWOKAUKASKICH.
RELACJE GRUZIŃSKO – ORMIAŃSKO – AZERBEJDŹAŃSKIE
OD MARCA 1917 R. DO MAJA 1918 R.

Paweł Olszewski
Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach
Filia w Piotrkowie Trybunalskim

Rewolucja lutowa w Piotrogradzie zainicjowała ważne zmiany polityczne w całej Rosji, które po przewrocie bolszewickim doprowadziły do powstania państw narodowych na kresach dawnego Imperium Romanowych. Taka sytuacja zaistniała także na Kaukazie Południowym (Zakaukaziu), gdzie od schyłku maja 1918 r. do przełomu 1920 r. i 1921 r. istniały trzy niepodległe państwa: Azerbejdżan, Armenia i Gruzja. Z kolei na ich powstanie wpłynęły przeobrażenia o charakterze politycznym, militarnym, gospodarczym i społecznym, które miały miejsce na Kaukazie Południowym między wybuchem rewolucji lutowej w marcu 1917 r. a rozwiązaniem Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej 26 maja 1918 r. W znacznym stopniu zmiany te były zdeterminowane poprzez relacje w tym okresie między Gruzinami, Azerbejdżanami i Ormianami – trzema najliczniejszymi narodami Kaukazu Południowego. Dlatego analiza stosunków gruzińsko – ormiańsko – azerbejdżańskich w okresie od marca 1917 r. do schyłku maja 1918 r. jest zasadniczym tematem artykułu.

Aby lepiej zrozumieć sytuację na Zakaukaziu po rewolucji lutowej należy przedstawić położenie regionu od początku I wojny światowej. Przystąpienie Turcji do wojny po stronie Państw Centralnych i powstanie frontu turecko – rosyjskiego na południe od Zakaukazia (tzw. „frontu kaukaskiego”) miało duży wpływ na sytuację wewnętrzną regionu, który stał się bezpośrednim zapleczem tego frontu. Rozpoczęcie w grudniu 1914 r. ofensywy przeciwko Rosji przez wojska tureckie pod dowództwem Envera Paszy wynikało z dążenia Turków do zajęcia Kau-

kazu Południowego. Było to związane z ogromną rolą geostrategiczną Kaukazu jako pomostu lądowego między Europą i Azją oraz znaczenia dla gospodarki światowej jego południowej części, kiedy w drugiej połowie XIX w. odkryto duże zasoby ropy naftowej w Azerbejdżanie oraz rudy manganu w Gruzji¹.

Przystąpienie Turcji do wojny z Rosją wynikało także z motywów ideologicznych formułowanych przez przywódców młodotureckich, którzy wskazywali na możliwość realizacji w ten sposób postulatów ideologii panturkizmu. Ideologia ta głosiła potrzebę zjednoczenia pod władzą Turków i Turcji narodów należących do tureckiej grupy etnicznej, zaliczając do niej także Azerbejdżan, zamieszkujących na Kaukazie Południowym².

Po krótkim okresie sukcesów ofensywy wojsk tureckich na froncie kaukaskim na przełomie 1914 r. i 1915 r. od 5 stycznia 1915 r. oddziały carskie przeszły do kontrofensywy, zajmując do września 1916 r. znaczną część tureckiej Anatolii wschodniej³. Sukcesy wojsk rosyjskich w walkach z Turkami, a także masowe deportacje Ormian w Anatolii przez władze osmańskie w latach 1915 - 1916, które spowodowały olbrzymie straty ludnościowe, przyczyniły się do wzrostu antagonizmów między ludnością ormiańską i azerbejdżańską (oraz szerzej muzułmańską) na Kaukazie Południowym⁴. Pochodziły one jeszcze z okresu rewolucji 1905 - 1907 r. w Rosji, gdy na Kaukazie Południowym wybuchł azerbejdżańsko - ormiański konflikt etniczny, który spowodował wiele ofiar wśród Azerbejdżan i Ormian⁵.

¹ National Archives, Washington DC (College Park MD) (NA W), General Records of the Department of State. Record Group 59 (RG 59), Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Russia and Soviet Union, 1910 - 1929 M316 (M316), Roll 137, dok. 861.6363/4: From Embassy London to Secretary of State nr 9789 Annex: Memorandum D. G a m b a s h i d z e, *The Caucasian Petroleum Industry And Its Importance for Eastern Europe and Asia (Memorandum D. G a m b a s h i d z e)*, 28.08.1918 London, s. 8-10; *National Republic of Georgia, Hearings before the Committee on Foreign Affairs House of Representatives*, Washington 1926, s. 68, s. 145-148; M. M a d z i k, *Działalność społeczno - kulturalna i polityczna Polaków w Gruzji na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 1987, s.16; W. M a t e r s k i, *Georgia Rediviva. Republika Gruzińska w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*, Warszawa 1994, s. 13-18; P. O l s z e w s k i, *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918 - 1921*, Piotrków Trybunalski 2001, s. 11-14.

² T. Ś w i ę t o c h o w s k i, *Azerbejdżan i Rosja. Kolonializm, islam i narodowość w podzielonym kraju*, Warszawa 1998, s. 65-66.

³ *Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914 - 1918). Recueil de Documents, édité par A. Beylerian*, Paris 1983, s. 6-7; T. W i t u c h, *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878 - 1923*, Warszawa 1980, s. 226-232.

⁴ R. G. S u n y, *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington and Indianapolis 1993, s. 109- 115; D. K o ł o d z i e j c z y k, *Turcja*, Warszawa 2000, s. 73-77; M. B. O r e n, *Power, faith, and fantasy: America in the Middle East, 1776 to the present*, New York, 2008, s. 329-338.

⁵ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris (MAE P), Correspondance Politique et Commerciale 1897 - 1918 (CPC). Nouvelle Série, Sous - Série Russe (Russe), vol. 7, de Claine au Ministère

Protureckie postawy wśród znacznej części ludności azerbejdżańskiej wynikały z podobieństw językowych, religijnych i kulturowych między Azerbejdżanami i Turkami, którzy należeli do tej samej grupy językowej. Ponadto były spowodowane bliskimi związkami zawiązanymi jeszcze u schyłku XIX w. między muzułmańską (azerbejdżańską) elitą intelektualną rosyjskiego Azerbejdżanu i działaczami tureckimi, zarówno młodoturkami, jak i działaczami liberalnymi. Pewna część działaczy azerbejdżańskich przez swoją działalność polityczną, ideologiczną i publicystyczną zarówno w Rosji, jak i w Turcji, przyczyniła się do stworzenia podstaw programowych i organizacyjnych ruchu młodotureckiego, który doprowadził do zmian demokratycznych i rewolucji młodotureckiej w 1908 r. w Turcji⁶.

Wrogość, a co najmniej niechęć części społeczności muzułmańskiej Azerbejdżanu rosyjskiego wobec władz carskich w trakcie rewolucji 1905 - 1907 r. pogłębiło także przyjęcie proormiańskiej postawy przez władze rosyjskie po 1907 r. Była ona szczególnie widoczna w działalności Namiestnika (Wicekróla) Kaukazu księcia Hilariona Woroncowa – Daszkowa. Proormiańska postawa władz carskich uległa pogłębieniu w przededniu wybuchu I wojny światowej, gdy próbowano pozyskać Ormian rosyjskich i tureckich do carskich planów wprowadzenia autonomii dla Ormian tureckich w Anatolii wschodniej (w tzw. „Armenii tureckiej”). W ten sposób rząd rosyjski chciał uzyskać możliwość ingerencji w wewnętrzne sprawy Turcji pod pretekstem ochrony interesów Ormian tureckich⁷.

Proormiańska polityka Petersburga spowodowała, że Ormianie na Zakaukaziu wspierali ofensywę wojsk carskich w Anatolii wschodniej w latach 1915 - 1916, tworząc oddziały ochotnicze, składające się także z Ormian – obywateli Turcji, które walczyły po stronie sił rosyjskich. Tureccy Ormianie na terenach Anatolii zajmowanych przez wojska carskie byli także nastawieni prorosyjsko⁸. Proormiańska polityka władz

des Affaires Étrangères nr 16, 16.09.1905 Baku, s. 207, ibidem, vol. 7, de l'Ambassadeur de France au Ministre des Affaires Étrangères nr 63, 13.06.1905 Petersburg, s. 157-174; T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 47-51; P. Olszewski, *Przeobrażenia polityczne na południowym Kaukazie w latach 1905 – 1907*, [w:] *Kompromis czy konfrontacja. Studia z dziejów parlamentaryzmu rosyjskiego na początku XX*, pod red. D. Tarasiuka, K. Latawca i M. Korzeniowskiego, Lublin 2009, s. 137-140.

⁶ T. Świętochowski, *Russian Azerbaijan 1905 – 1920. The Shaping of National Identity in Muslim Community*, Cambridge 1985, s. 23-36; s. 70-71; B. Patlewicz, *Azerbejdżańska droga do pierwszej niepodległości*, Szczecin 2016, s. 59-62.

⁷ T. Wituch, *Sprawa autonomii Armenii tureckiej w latach 1912 – 1914*, „Kwartalnik Historyczny” 1983, nr 1, s. 73-78.

⁸ R. G. Suny, *Looking ...*, s. 109; A. Adamczewski, *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu*, Warszawa 2012, s. 74-76.

rosyjskich przed wybuchem I wojny światowej powodowała, że z kolei Azerbejdżanie byli nastawieni wrogo wobec Rosji i przychylnie wobec Turcji.

Postawy antyrosyjskie wśród Azerbejdżan pogłębiły także prześladowania ludności muzułmańskiej w Adżarii i Lazystanie wiosną 1915 r. przez oddziały armii rosyjskiej, które były odpowiedzią na protureckie postawy ludności muzułmańskiej tych regionów. Antymuzułmańskie działania władz rosyjskich spotkały się z protestami ze strony polityków azerbejdżańskich⁹. Pacyfikacja ludności Adżarii i Lazystanu przez władze rosyjskie była także ostrzeżeniem dla innych narodów Kaukazu przed podejmowaniem działań o charakterze antyrosyjskim¹⁰.

Natomiast wybuch I wojny światowej sprawił, że wśród przywódców politycznych ludności gruzińskiej pojawiły się różne postawy polityczne. Odgrywający największą rolę polityczną w Gruzji socjaldemokraci i nacjonałiści różnili się postawą wobec toczącej się wojny. Większość działaczy socjaldemokratycznych prezentowała neutralny stosunek wobec wojny, nie wspierając, poza pewnym wyjątkami, orientacji prorosyjskiej. Z kolei mała grupa gruzińskich nacjonałistów, przebywających za granicą, opowiadała się za orientacją proniemiecką, wskazując, że sojusz z Niemcami umożliwi Gruzinom stworzenie niepodległego państwa. Pomimo proniemieckich nastrojów, także wśród pewnej części ludności gruzińskiej, orientacja ta nie miała jeszcze w pierwszych latach wojny światowej zbyt dużo zwolenników pośród socjaldemokratów (mienszewików) posiadających największe wpływy polityczne w społeczeństwie gruzińskim¹¹.

Wroga wobec Rosji postawa liderów ludności azerbejdżańskiej uległa zmianie w drugiej połowie 1915 r., kiedy oprócz sukcesów wojsk carskich na froncie kaukaskim, doszło również do zmiany polityki Petersburga wobec ludności muzułmańskiej Kaukazu. Nastąpiło to w wyniku przejścia we wrześniu 1915 r. kierownictwa administracją carską w tym regionie przez wielkiego księcia Nikołaja Nikołajewicza Romanowa, który zastąpił wrogiego muzułmanom H. Woroncowa – Dasz-

⁹ NA W, RG 59, M316, roll 7, dok. 861.00/257: From F. W. Smith to Secretary of State, 02.09.1915 Tiflis, s. 2; A. L. Altstadt, *The Azerbaijan Turks. Power and Identity under Russian Rule*, Stanford 1992, s. 76-77.

¹⁰ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 81.

¹¹ R. G. Suny, *Looking ...*, s. 179; W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2000, s. 52; P. Libera, *Zarys historii ruchu prometejskiego*, [w:] *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, redakcja naukowa, wstęp, wybór i opracowanie P. Libera, „Wojskowe Teki Archiwalne” Tom 4, Warszawa 2013, s. 36.

kowa. Nowy namiestnik Kaukazu wyraził m.in. zgodę na wydawanie w języku azerbejdżańskimi gazety „Achiq Söz” („Otwarty Świat”) oraz nawiązał kontakty z liderami społeczności azerbejdżańskiej. Te działania, a także klęski militarne Turków na froncie kaukaskim, spowodowały, że część polityków azerbejdżańskich opowiedziała się za współpracą z Rosją carską¹². Prorosyjskiej postawie zamożniejszych warstw społeczeństwa azerbejdżańskiego, szczególnie właścicieli firm naftowych, sprzyjał także wzrost cen ropy naftowej. Zwiększyły się one czterokrotnie od stycznia 1915 r. do lutego 1917 r. z powodu szybko rosnącego zapotrzebowania rosyjskiej gospodarki i armii na ten surowiec mineralny¹³.

Prorosyjska postawa liderów politycznych społeczności azerbejdżańskiej i ormiańskiej Kaukazu Południowego wydawała się sprzyjać współpracy między Azerbejdżanami i Ormianami. Jednak taka sytuacja nie miała miejsca z powodu pogarszającego się położenia ekonomicznego, szczególnie uboższych grup ludności Zakaukazia w związku z przestawieniem gospodarki rosyjskiej na potrzeby prowadzonej wojny. Jednym z negatywnych skutków tej sytuacji – podobnie jak w innych państwach, biorących udział w wojnie – było pogorszenie się warunków bytowych ludności w związku ze wzrostem kosztów utrzymania. Odczuwano szczególnie wzrost cen żywności i artykułów codziennego użytku. Na przykład od września 1914 r. do stycznia 1917 r. cena chleba wzrosła o 100%, natomiast innych artykułów żywnościowych od 50% (cena cukru) do blisko 300% (cena jaj). Jednocześnie w tym samym czasie nie rosły proporcjonalnie pensje pracowników przemysłu naftowego, pomimo wzrostu cen ropy naftowej¹⁴.

Na skutek pogarszających się warunków bytowych doszło do wystąpień ludności na tle ekonomicznym połączonych z hasłami antywojennymi, które w lipcu 1916 r. rozpoczęły się w Tyflisie (Tbilisi), a następnie objęły inne, najważniejsze ośrodki miejskie Kaukazu Południowego i Północnego¹⁵. Wystąpienia te zostały spacyfikowane przez władze

¹² T. Świętochowski, *Azerbejdżan i Rosja ...*, s. 77.

¹³ MAE P, CPC, *Russie*, vol. 87, côte: Industrie 1912 – 1917, La situation de l'industrie petrolifienne à Baku et au Caucase; 16.02.1918, s. 1, NA W, RG59, M316, Roll 137, dok. 861.6363/4: *Memorandum D. Gambashidze*, s. 10-11; A. L. Altstadt, *op.cit.*, s. 75-76.

¹⁴ A. L. Altstadt, *op.cit.*, s. 76.

¹⁵ NA W, RG59, M316, Roll 7, dok. 861.00/264: From W. Smith to Secretary of State nr 34, 14.08.1916 Tiflis, s. 1; R. G. Suny, *Nationalism and social class in the Russian revolution: The cases of Baku and Tiflis*, [w:] *Transcaucasia. Nationalism and social changes. Essays in the history of Armenia, Azerbaijan and Georgia*, ed. by R. G. Suny, Michigan 1983, s. 245-246.

carskie jednak stan napięcia wewnętrznego nadal istniał i sprawiał, że przede wszystkim wielkie miast Zakaukazia były potencjalnymi ogniskami niepokojów społecznych, które mogły rozprzestrzenić się na cały region i zamienić się w walki o charakterze etnicznym. Cechą charakterystyczną wielkich miast Kaukazu Południowego była ich wieloetniczność, co powodowało, że antyrządowe wystąpienia ich mieszkańców na tle ekonomicznym bardzo łatwo mogły się zamienić w zaburzenia o charakterze etnicznym i społecznym. Przykładem takiego miasta był Tyflis – administracyjna stolica regionu, gdzie oprócz Gruzinów dużą rolę odgrywali Ormianie. Ich reprezentant Aleksander Chatisjan pełnił funkcję burmistrza miasta¹⁶.

Wielonarodową metropolią było też Baku, gdzie, według danych demograficznych z 1913 r., miejscowa ludność azerbejdżańska stanowiła zaledwie 40% populacji miasta. Jednak wraz z napływową ludnością muzułmańską z Persji, której większość stanowili irańscy Azerbejdżanie, tworzyła populację, liczącą ponad 70 000 osób, obejmującą 1/3 mieszkańców 214 000 Baku. Ludność ta, zwłaszcza perscy Azerbejdżanie, stanowiła najmniej wykwalifikowaną i najsłabiej opłacaną grupę robotników przemysłu naftowego i dlatego szczególnie mocno odczuwała wzrost kosztów utrzymania w trakcie wojny¹⁷. Natomiast w Baku dużą rolę, głównie gospodarczą, odgrywali Ormianie, będący m.in. przedsiębiorcami naftowymi, którzy stanowili także liczący się odsetek ludności miasta – 20% populacji. Jeszcze większą rolę w Baku odgrywali Rosjanie, stanowiący 1/3 ludności według danych z 1913 r.¹⁸. Wybuch I wojny światowej oraz napływ żołnierzy i uchodźców spowodował, że skład etniczny Baku, Tyflisu i innych miast południowokaukaskich stał się jeszcze bardziej różnorodny etnicznie, niż w okresie wcześniejszym.

Pewien wpływ na sytuację w miastach regionu miał także front rosyjsko – turecki. Kaukaz Południowy pełnił funkcję jego najbliższego zaplecza, dlatego w wielkich miastach regionu znajdowały się liczne garnizony wojskowe oraz magazynowano znaczne zapasy sprzętu wojskowego¹⁹. Obecność dużych grup żołnierzy, których znaczny odsetek nie pochodził z Kaukazu Południowego, także miały znaczący wpływ na

¹⁶ R. G. Suny, *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington and Indianapolis 1994, s. 178.

¹⁷ NA W, RG59, M316, Roll 137, dok. 861.6363/4: *Memorandum D. Gambashidze*, s. 23; A. L. Altstadt, *op. cit.*, s. 37.

¹⁸ NA W, RG59, M316, Roll 137, dok. 861.6363/4: *Memorandum D. Gambashidze*, s. 23; A. L. Altstadt, *op. cit.*, s. 32, P. Olszewski, *Przeobrażenia ...*, s. 137-138.

¹⁹ W. Materski, *Georgia ...*, s. 21-22.

sytuację w miastach regionu. Podobnie na destabilizację sytuacji wpływały rzesze uchodźców z zajętych przez Państwa Centralne terytoriów Państwa Rosyjskiego, w tym Polacy z dawnego Królestwa Polskiego. Część spośród nich zamieszkiwała w miastach Kaukazu Południowego i znajdowała się w tak trudnej sytuacji materialnej, że musiała uzyskać wsparcie ze strony organizacji charytatywnych²⁰.

Kolejnym czynnikiem, który niewątpliwie negatywnie wpłynął na sytuację wewnętrzną na Kaukazie Południowym, był napływ do tego regionu w drugiej połowie 1915 r. około 200 000 uchodźców ormiańskich z obszarów wokół miasta Wan w Turcji. W sierpniu 1915 r. opuścili oni te ziemie wraz z wycofującymi się oddziałami armii carskiej i wspierającymi je ochotnikami ormiańskimi²¹. Większość tych uchodźców znalazła się w Armenii Rosyjskiej. Ich osobiste, negatywne doświadczenia związane z deportacjami Ormian w Turcji i wynikające z nich nastawienie antytureckie i generalnie antymuzułmańskie, a także trudne położenie materialne uchodźców na Zakaukaziu, sprawiało, że ich obecność w tym regionie była także czynnikiem destabilizującym sytuację na Kaukazie Południowym i wpływała na wrogość również Ormian rosyjskich wobec Azerbejdżan i szerzej wobec muzułmanów.

Wybuch rewolucji lutowej doprowadził także do szybkich zmian wewnętrznych na Kaukazie Południowym i zmusił liderów politycznych Gruzinów, Ormian i Azerbejdżan do próby współpracy w celu utrzymania stabilniejszej sytuacji wewnętrznej w tym regionie. Rząd Tymczasowy powołał 22 marca 1917 r. „Komitet Specjalny do Spraw Zakaukazia” (Osobyi Zakawkazskij Komitet - tzw. „Ozakom”), który miał przejąć nadzór nad lokalną administracją w imieniu nowych władz istniejących w Piotrogradzie. Ozakom mógłby być modelowym przykładem współdziałania przedstawicieli najliczniejszych narodów zamieszkujących Zakaukazie i reprezentujących najważniejsze partie polityczne regionu. W skład Ozakomu wchodził deputowani zasiadający w IV Dumie Państwowej. Przewodniczącym Ozakomu został mianowany reprezentant Partii Konstytucyjnych Demokratów Rosjanin - Wasilij A. Charłamow. Natomiast członkami zostali: Azerbejdżanin, bezpartyjny Muhammad

²⁰ M. Mądzik, *Oddziały Polskiego Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny na Kaukazie w latach I wojny światowej*, „Pro Georgia. Prace i materiały do dziejów stosunków gruzińsko – polskich” Tom 5, Warszawa 1996, s. 31-42; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tulaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin 2007, s. 34, s. 39-43; A. Furier, *Polacy w Gruzji*, Warszawa 2009, s. 347-349.

²¹ R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918*, Berkeley and Los Angeles 1967, s. 56; R. G. Suny, *Looking ...*, s. 120.

Dżafarow, członek Partii Konstytucyjnych Demokratów Ormianin Mikayel I. Papadjanian, a także dwaj przedstawiciele ludności gruzińskiej: socjalista federalista książę Kita Abaszydze oraz mienszewik Akaki Czchenkeli²².

Ozakom zaczął tworzyć komitety gubernialne i powiatowe, które miały przejmować władzę z rąk lokalnych organów dawnej administracji carskiej. Jednak, ponieważ Ozakom nie podjął żadnych realnych działań, szybko faktyczną władzę w regionie zaczęły przejmować Rady Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich. Pewną rolę odgrywały także Dumy Miejskie. W nowych organach władzy na Zakaukaziu przewagę uzyskali działacze partii lewicowych, szczególnie gruzińscy mienszewicy, ormiańscy dasznacy oraz azerbejdżańscy musawatyści, którzy byli najbardziej aktywni.

Najważniejszą rolę polityczną na Zakaukaziu odgrywały Rady Delegatów Robotniczych w Tyflisie i w Baku. Sytuacja w obydwu radach znacząco się różniła. Liderem tyfliskiej rady delegatów był Noe Żordania - jeden z przywódców gruzińskich mienszewików, którzy dominowali w tym organie władzy. Gruzini mienszewicy współpracowali w Radzie Delegatów z reprezentacją ludności ormiańskiej – przedstawicielami Partii Dasznakcutiun oraz Ormiańskiej Partii Ludowej, będącej ormiańskim odłamek Partii Konstytucyjnych Demokratów, ze względu na zbliżony program polityczny oraz wspólne poparcie dla polityki Rządu Tymczasowego²³.

Innym pretendentem do przejęcia władzy w Tyflisie była powstała w tym mieście po rewolucji lutowej Rada Delegatów Żołnierskich. Reprezentowała ona interesy przede wszystkim rosyjskich żołnierzy tyfliskiego garnizonu, składającego się w dużym stopniu z Rosjan. Początkowo po rewolucji lutowej byli oni zwolennikami radykalnych lewicowych socjalistów – rewolucjonistów, natomiast wiosną 1917 r. coraz większe wpływy uzyskiwali wśród nich bolszewicy.

Z inspiracji działaczy bolszewickich w dniu 25 czerwca 1917 r. w Tyflisie doszło do manifestacji około 10 000 żołnierzy protestujących przeciwko ofensywie rosyjskiej na froncie wschodnim i domagających się wprowadzenia do Rządu Tymczasowego przedstawicieli bolszewików²⁴. W lipcu 1917 r. Radzie Delegatów Robotniczych Tyflisu udało się spacyfikować napiętą sytuację polityczną w mieście, zakazując zra-

²² F. Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917 - 1921)*, New York 1951, s. 34-35; W. Materski, *op. cit.*, s. 24.

²³ R. G. Suny, *The Making ...*, s. 186-187; W. Materski, *Gruzja ...*, s. 57-58.

²⁴ R. G. Suny, *The Making ...*, s. 188-189.

dykalizowanym żołnierzom manifestacji na ulicach oraz tworząc oddziały wojskowe spośród zwolenników mienszewików²⁵.

Natomiast inna sytuacja miała miejsce w Radzie Delegatów Robotniczych Baku. Składała się ona z przedstawicieli: socjalistów – rewolucjonistów, socjaldemokratów, mienszewików, dasznaków oraz małej grupy bolszewików. Reprezentowali oni przede wszystkim ludność rosyjską i ormiańską Baku. Przewodniczącym bakijskiej Rady został znany ormiański bolszewik Stefanos (Stiepan) Szaumian. Do udziału w Radzie nie dopuszczono liderów partii politycznych, reprezentujących ludność azerbejdżańską miasta²⁶. Taka sytuacja spowodowała, że przywódcy różnych azerbejdżańskich organizacji społecznych i partii politycznych działających w Baku stworzyli „Radę Muzułmańską Stowarzyszeń Publicznych”. Na czele jej Komitetu Wykonawczego stanął Mammad Hasan Hadżinski - jeden z liderów partii „Musawat” w Baku²⁷. Jednak Rada Muzułmańska, pomimo poparcia ze strony muzułmańskiej ludności Baku, nie odgrywała dużej roli politycznej w tym mieście, natomiast realną władzę w Baku przejęła Rada Delegatów Robotniczych, która uzyskała poparcie ze strony coraz bardziej zradykalizowanych żołnierzy rosyjskich garnizonu bakijskiego. Rywalizacja o władzę w Baku toczyła się między reprezentującą przede wszystkim interesy Rosjan i Ormian Radą Delegatów Robotniczych i Radą Muzułmańskich Stowarzyszeń Publicznych przedstawicielką Azerbejdżan. W tej rywalizacji realna władza przechodziła coraz bardziej w ręce reprezentacji ormiańsko – rosyjskiej, a to powodowało, że stosunki ormiańsko – azerbejdżańskie w Baku były coraz bardziej napięte.

Natomiast inna sytuacja miała w drugim największym mieście wschodniej części Zakaukazia – Gandży (Jelizawietpol), gdzie władzę przejął lokalny „Komitet Wykonawczy Organizacji Społecznych”. Skupiał on przedstawicieli partii politycznych i organizacji społecznych działających w tym mieście. Na jego czele stał burmistrz Gandży Azerbejdżanin Halil Bey Khasmämammadov (Khasmemedli). W komitecie zasiadali przedstawiciele ludności azerbejdżańskiej i ormiańskiej. Dominowali w nim reprezentanci azerbejdżańskich i ormiańskich partii lewicowych: „Tureckiej Partii Federalistycznej” i ormiańskiej „Partii

²⁵ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 37-38; R. G. Suny, *The Making ...*, s. 189; W. Materski, *Gruzja...*, s. 59.

²⁶ A. L. Altstadt, *op. cit.*, s. 79.

²⁷ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 51-52; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 85; idem, *Azerbejdżan*, Warszawa 2005, s. 62. Г. Асанов, *На Пути к Первой Республке. Очерки истории Азербайджана с февраля 1917 года до май 1918 года*, Баку 2010, s. 32-34.

Dasznakcutiun”. Natomiast nie włączono do komitetu przedstawicieli ludności rosyjskiej oraz reprezentantów 15 000 garnizonu wojsk rosyjskich stacjonujących w Gandży²⁸.

Działalność Komitetu Wykonawczego Organizacji Społecznych w Gandży, który przejął także kontrolę nad dawną gubernią jelizawiet-polską, wskazywała, że jednak możliwa była przynajmniej czasowa współpraca azerbejdżańsko – ormiańska. Zarazem należy podkreślić, że rozpoczęła się ona z inicjatywy polityków azerbejdżańskich, którzy mieli decydujący głos w tym organie władzy. Przedstawienie sytuacji politycznej w Gandży było o tyle istotne, że po ogłoszeniu niepodległości Azerbejdżanu miasto stało się siedzibą rządu azerbejdżańskiego do czasu zajęcia Baku przez oddziały turecko – muzułmańskie we wrześniu 1918 r.²⁹.

W przeciwieństwie do Baku i Tyflisu, które były największymi ośrodkami urbanistycznymi Zakaukazia i dlatego zachodzące w nich zmiany polityczne miały największy wpływ na sytuację w całym regionie, Erywań w chwili wybuchu rewolucji lutowej nie odgrywał aż tak dużej roli. Przed wybuchem I wojny światowej liczył niecałe 35 000 mieszkańców, z których znaczny odsetek stanowiła ludność nieormiańska³⁰. Także w Erywanii powstała Rada Delegatów Robotniczych, w której początkowo dużą rolę odgrywali przedstawiciele ludności rosyjskiej – głównie pracownicy kolei. Natomiast stanowiąca największy odsetek populacji dawnej guberni erywańskiej ormiańska ludność chłopska nie wykazywała początkowo większej aktywności politycznej, chociaż, podobnie jak i w innych częściach Zakaukazia, także na terenie guberni erywańskiej powstawały lokalne Rady Delegatów Robotniczych, Chłopskich i Żołnierskich³¹. Natomiast najważniejsi liderzy polityczni Ormian w tym czasie działali przede wszystkim w centrach życia politycznego Zakaukazia: w Tyflisie i w Baku w których Ormianie stanowili istotną, zarówno z punktu widzenia liczebności, jak i roli gospodarczej, część populacji.

O próbach współpracy gruzińsko – ormiańsko – azerbejdżańskiej związanych z koniecznością stworzenia centralnego organu władzy na

²⁸ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan* ..., s. 86; A. L. Altstadt, *op. cit.*, s. 80.

²⁹ A. L. Altstadt, *op. cit.*, s. 80.

³⁰ R. G. Hovannisian, *Armenia* ..., s. 71, s. 90 – 92; *idem*, *The Republic of Armenia*, Vol. I: *The First Year, 1918 – 1919*, Berkeley 1971, s. 4; A. Ter Minassian, *La République d'Arménie 1918 - 1920*, Bruxelles 1989, s. 72-73.

³¹ R. G. Hovannisian, *Armenia* ..., s. 71, *idem*, *The Republic* ..., vol. 1, s. 4; A. Ter Minassian, *op. cit.*, s. 16.

Zakaukaziu, który rozwiązałby różnorodne kwestie o charakterze politycznym, gospodarczym i społecznym, pojawiające się w związku z następującymi zmianami sytuacji wewnętrznej w tym regionie, mogło świadczyć powołanie w połowie czerwca 1917 r. tzw. „Centrum Krajowego” w Tyflisie. Stało się ono nieformalnym, realnym organem władzy wykonawczej na Zakaukaziu, który przejął faktyczną władzę od Ozakomu. Centrum Krajowe powołano w trakcie „Pierwszego Zjazdu Rad Kaukazu Południowego w Tyflisie” w pierwszej połowie czerwca 1917 r. Centrum Krajowe było najwyższym organem wykonawczym Rad³². Władzy Centrum Krajowego podporządkowały się Rady Delegatów Robotniczych i Chłopskich działające na całym Kaukazie Południowym z wyjątkiem bakijskiej Rady, w której coraz większe wpływy uzyskiwali bolszewicy.

Przedstawiciele Centrum Krajowego wspólnie reprezentowali interesy Ormian, Gruzinów i Azerbejdżan oraz różnych mniejszości narodowych Kaukazu Południowego. Opowiadali się oni za współpracą z Rządem Tymczasowym oraz byli zwolennikami stopniowej demokratyzacji stosunków w Rosji i autonomii dla ludności nierosyjskiej dawnego Imperium carów³³.

Podobne stanowisko reprezentowali działacze azerbejdżańscy, którzy dominowali na „Muzułmańskim Kongresie Kaukazu” odbywającym się w dniach 15 – 20 kwietnia 1917 r. w Baku. W jego trakcie politycy azerbejdżańscy opowiedzieli się za stworzeniem w Rosji demokratycznej republiki. Zarazem jednak byli zwolennikami przyznania muzułmanom w Rosji pewnej autonomii narodowej, proponując m.in. stworzenie szkół narodowych w których nauka odbywałaby się w językach ludności muzułmańskiej. Szkoły te miały być wspierane przez państwo.

Postulat ten został rozwinięty w trakcie „Pierwszego Wszechrosyjskiego Muzułmańskiego Zjazdu” w Moskwie w dniach 1 – 11 maja 1917 r. Jego uczestnicy opowiedzieli się za przyznaniem autonomii terytorialnej dla ludności muzułmańskiej w Rosji na terenach, gdzie stanowili oni większość ludności. Wysłunięto także postulat stworzenia republiki w Rosji na podstawach narodowo – terytorialno - federacyjnych. Został on przyjęty z inicjatywy jednego z liderów azerbejdżańskiego „Musawatu” Mammada Amina Rasulzade³⁴.

³² W. Materski, *Georgia ...*, s. 25; A. Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Poznań 2000, s. 86.

³³ W. Materski, *Georgia ...*, s. 25-26.

³⁴ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 89-92; Г. Г а с а н о в, *op. cit.*, s. 41-51.

Pojawiający się wiosną 1917 r. wśród części liderów politycznych Azerbejdżanu, którzy wywodzili się z Partii „Musawat”, uważanej za najważniejszą reprezentację polityczną Azerbejdżanów w tamtym czasie, postulat autonomii terytorialnej dla ludności muzułmańskiej, w tym także azerbejdżańskiej, w Rosji był bardzo istotny. W sprzyjających warunkach politycznych mógł on zamienić się w program stworzenia niepodległego państwa przez Azerbejdżanów. Propozycje autonomii narodowej i terytorialnej wiosną 1917 r. formowali także liderzy dominujących wśród Ormian dasznaków³⁵.

Natomiast przeciwko tego rodzaju ideom występowali gruzińscy mienszewicy. Z kolei posiadający wśród ludności gruzińskiej o wiele mniejsze wpływy Gruzini Narodowi Demokraci także domagali się dla Gruzinów narodowej autonomii politycznej w obrębie Rosji³⁶.

Pojawienie się wśród części przywódców politycznych Azerbejdżanów i Ormian propozycji stworzenia odrębnych, autonomicznych, narodowych jednostek terytorialnych dla ludności azerbejdżańskiej i ormiańskiej na Zakaukaziu mogło stanowić pewną przeszkodę dla dalszej współpracy gruzińsko – ormiańsko – azerbejdżańskiej. Zwłaszcza, że projekty granic terytorialnych jednostek autonomicznych dla Azerbejdżanów i Ormian na pewnych obszarach Kaukazu Południowego wzajemnie się wykluczały. Wynikało to z występowania mieszanej populacji ormiańsko – azerbejdżańskiej w niektórych powiatach Kaukazu Południowego i braku możliwości jednoznacznego określenia dominacji przedstawicieli jednego z tych dwóch narodów w pewnych częściach Zakaukazia.

Zarazem jednak konieczność współpracy, również między politykami azerbejdżańskimi i ormiańskimi, pomimo narastających antagonizmów etniczno – religijnych między obydwoma narodami, wydawała się nadal istotna w związku z gwałtownie zmieniającą się sytuacją militarną na terenach tureckiej Anatolii wschodniej okupowanej przez wojska rosyjskie. Doszło tam do wzrostu nastrojów pacyfistycznych wśród żołnierzy armii rosyjskiej na froncie kaukaskim z których coraz większa grupa, także pod wpływem agitacji antywojennej bolszewików, opowiadała się za zakończeniem wojny i powrotem do domu³⁷. Sytu-

³⁵ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 73-74.

³⁶ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 71-72.

³⁷ MAE P, Série Guerre 1914 – 1918 (Guerre), Sous - Série: Turquie (Turquie), vol. 895, Arméniens du Caucase II, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Oceanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase, 26.04.1918 Paris, s. 297.

acja ta spowodowała, że dowództwo armii osmańskiej zdecydowało się na przeprowadzenie działań zaczepnych w Anatolii wschodniej. W ich wyniku do końca maja 1917 r. wojska tureckie odzyskały tereny wila-jetu (prowincji) Bitlis do miasta Muş. Wojska rosyjskie nie stawiały praktycznie żadnego oporu, natomiast żołnierze rosyjscy masowo porzucali swoje oddziały. Co prawda wojska tureckie przerwały działania ofensywne na początku czerwca 1917 r., ale jednak pojawiła się realna groźba, że nie tylko cała Anatolia wschodnia, ale także Zakaukazie mogło znaleźć się pod zwierzchnictwem Turcji³⁸.

Sukcesy militarne Turków i porażki Rosjan w Anatolii wschodniej wpłynęły na wzrost postaw protureckich wśród ludności muzułmańskiej Zakaukazia, w tym także wśród Azerbejdżan³⁹. Pogłębiało się negatywne nastawienie Azerbejdżan wobec Ormian, pomimo oficjalnej współpracy między liderami tych społeczności w Ozakomie i w Centrum Krajowym. O dużej wrogości między Azerbejdżanami i Ormianami wspominał już w sierpniu 1917 r. ppłk Pierre August Chardigny – szef Francuskiej Misji Wojskowej na Kaukazie Południowym, charakteryzując napiętą sytuację polityczną na Kaukazie Południowym⁴⁰.

Działacze ormiańscy podjęli także starania, aby uzyskać zgodę Rządu Tymczasowego na przeniesienie żołnierzy ormiańskich z frontu wschodniego na front kaukaski, po to aby stworzyć oddziały ormiańskie, które miały zastąpić na froncie kaukaskim zdemoralizowane formacje rosyjskie. Co prawda w przededniu rewolucji październikowej co najmniej 35 000 żołnierzy ormiańskich dostało rozkaz przeniesienia na front kaukaski, jednak, w związku z pogłębiającymi się trudnościami transportowymi w Rosji i na Zakaukaziu, nie zdołali oni dotrzeć na front rosyjsko – turecki w Anatolii wschodniej⁴¹. Z tego powodu do wybuchu rewolucji październikowej nie udało się stworzyć formacji ormiańskich na froncie kaukaskim.

Jednocześnie, wraz z wycofującymi się z Anatolii wschodniej na Zakaukazie oddziałami rosyjskimi do tego regionu zaczęły napływać

³⁸ *Les Grandes Puissances ...*, s. 325; P. Olszewski, *Polityka ...*, s. 22.

³⁹ MAE P, Guerre, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Oceanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase, 26.04.1918 Paris, s. 297.

⁴⁰ MAE P, Guerre, vol. 1027 Operations Turco - Russes 10.1914 - 11.1917, l't colonel Chardigny à general Janin nr 36, 18.08.1917 Tiflis, s. 276.

⁴¹ Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Nantes (MAE N), Petrograd, vol. 54, télégramme de S. Pichon à J. Noulens nr 2366, 16.12.1917 Paris; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 81; R. G. Suny, *Looking ...*, s. 121.

nowe masy uciekinierów ormiańskich z Anatolii wschodniej. Ich obecność, a także zrozumiała z punktu widzenia ich osobistych doświadczeń wrogość wobec muzułmanów południowokaukaskich, przyczyniła się do pogłębienia rosnącego napięcia polityczno – społecznego na Kaukazie Południowym. Zwłaszcza, że nadal pogorszała się sytuacja ekonomiczna w tym regionie.

Kolejnym wydarzeniem, które przyspieszyło przeobrażenia polityczno – społeczne na Kaukazie Południowym i wpłynęło w istotny sposób na relacje gruzińsko – ormiańsko - azerbejdzańskie był przewrót bolszewicki w Piotrogradzie. Decyzja rządu Włodzimierza Lenina o rozpoczęciu rokowań pokojowych z Państwami Centralnymi, a także narastające dezercje żołnierzy z armii rosyjskiej na froncie kaukaskim, którzy wraz z bronią powracali do swoich domów w Rosji poprzez Zakaukazie, przyczyniły się do pogorszenia sytuacji międzynarodowej i wewnętrznej regionu⁴². Masowe dezercje przyspieszył ogłoszony przez bolszewików „Dekret o ziemi” 8 listopada 1917 r., który został potraktowany przez chłopów jako zgoda nowych władz na podział między ludnością chłopską istniejących jeszcze majątków ziemskich. Proklamowanie tego dekretu stało się sygnałem dla części chłopów – żołnierzy, którzy stanowili większość oddziałów, do powrotu do miejsc zamieszkania, aby wziąć udział w parcelacji majątków⁴³.

Wykorzystując tę sytuację Turcy ponownie podjęli działania zaczepne w Anatolii wschodniej od połowy listopada 1917 r., nie napotykając oporu ze strony zdemoralizowanych oddziałów rosyjskich. Podpisanie rozejmu przez bolszewików z Państwami Centralnymi 15 grudnia 1917 r. zmusiło rosyjskiego dowódcę frontu kaukaskiego – gen. Michaiła Przewalskiego także do podpisania zawieszenia broni z dowódcą III armii tureckiej, operującej we wschodniej Anatolii, gen. Mehmedem Vehibem (Wehibem) Paszą 18 grudnia 1917 r. w Erzincan⁴⁴.

Groźba anarchizacji życia na Zakaukaziu skłoniła liderów lokalnych partii politycznych do stworzenia 27 listopada 1917 r. „Komisariatu Zakaukaskiego”, który przejął władzę z rąk Ozakomu i Centrum Krajowego. Również w nowym organie władzy dominowali gruzińscy mieniszewicy, ormiańscy dasznacy i azerbejdzańscy musawatyści i był on

⁴² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States 1918 Russia (FRUS 1918 Russia), vol. I, Washington 1931, s. 242-244, s. 260-262; J. P a j e w s k i, *Pierwsza wojna światowa 1914 - 1918*, Warszawa 1991, s. 428 – 431.

⁴³ R. P i p e s, *Rewolucja Rosyjska*, Warszawa 1994, s. 394-395; S. M c M e e k i n, *Ekspres Berlin – Bagdad. Kajzer; islam i imperium osmańskie 1898 – 1918*, Kraków 2012, s. 310.

⁴⁴ *Les Grandes Puissance ...*, s. 446; W. M a t e r s k i, *Georgia ...*, s. 35.

kolejną próbą współpracy gruzińsko – ormiańsko – azerbejdżańskiej. W Komisariacie, któremu przewodził wybitny gruziński mienszewik Eugeni Gegeczkori, zasiadało po trzech przedstawicieli Gruzinów, Ormian i Azerbejdżan oraz dwóch reprezentantów Rosjan. Komisariat Zakaukaski nadal uznawał władzę Rządu Tymczasowego obalonego przez bolszewików i stał na stanowisku utrzymania Kaukazu Południowego w ramach demokratycznej Rosji⁴⁵. Jednak destabilizacja sytuacji wewnętrznej na Zakaukaziu spowodowana przez grupy maruderów z dawnej armii carskiej sprawiła, iż powstały także lokalne ośrodki władzy – Rady Narodowe - w Tyflisie, Gandży i Erywaniu⁴⁶.

Zarazem nadal komplikowała się sytuacja w Baku, mająca negatywny wpływ szczególnie na relacje ormiańsko – azerbejdżańskie. W Bakijskiej Radzie Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, która uznała władzę zwierzchnią rządu W. Lenina, coraz większą rolę zaczęli odgrywać bolszewicy pod przewodnictwem S. Szaumiana. Współpracując z lewicującym odłamek socjal – rewolucjonistów bolszewicy zdominowali Komitet Wykonawczy Rady⁴⁷. Ich rosnące wpływy szczególnie wśród niemuzułmańskich mieszkańców Baku, zwłaszcza Ormian, wynikały z faktu, iż duża część działaczy bolszewickich w Baku na czele z ich liderem S. Szaumianem była pochodzenia ormiańskiego. Ich pochodzenie narodowe było w tym przypadku ważniejsze niż przynależność partyjna.

Do umocnienia pozycji bolszewików w Baku przyczynił się także fakt, że w mieście u schyłku 1917 r. stacjonował znaczny garnizon sił rosyjskich, liczący około 8 000 żołnierzy. Popierali oni bakijskich liderów rosyjskich lewicowych socjalistów – rewolucjonistów i pośrednio bolszewików. Bolszewikom udało się także uzyskać poparcie ze strony lokalnych działaczy dasznackich⁴⁸.

W grudniu 1917 r. doszło dodatkowo do pogorszenia się relacji między muzułmańską i niemuzułmańską częścią ludności Baku na tle

⁴⁵ Por. deklarację Komisariatu Zakaukaskiego do ludności Zakaukazia ogłoszoną 2 XII 1917 r. we wszystkich gazetach regionu – MAE P, G u e r r e, T u r q u i e, vol. 894, *Arménie du Caucase I, Consul de France à Tiflis à Ministère des Affaires Étrangères nr 126, 03.12.1917 Tiflis*, s. 32-33; i b i d e m, *Turquie*, vol. 895, *Arméniens du Caucase II, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Oceanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase*, 26.04.1918 Paris, s. 298; T. S w i e t o c h o w s k i, *Russian Azerbaijan ...*, s. 106-107; W. M a t e r s k i, *Gruzja...*, s. 60-61.

⁴⁶ F. K a z e m z a d e h, *op. cit.*, s. 58-59; W. M a t e r s k i, *Georgia ...*, s. 29; A. F u r i e r, *Droga ...*, s. 90.

⁴⁷ F. K a z e m z a d e h, *op. cit.*, s. 64-65; T. S w i e t o c h o w s k i, *Russian Azerbaijan ...*, s. 102.

⁴⁸ T. S w i e t o c h o w s k i, *Russian Azerbaijan ...*, s. 102; A. L. A l t s t a d, *op. cit.*, s. 83.

pogarszającej się sytuacji aprowizacyjnej w mieście. Antybolszewickie powstanie w Dagestanie u schyłku 1917 r. pozbawiło mieszkańców Baku dostaw zboża z tamtego regionu. Bakijscy Azerbejdżanie solidaryzowali się z muzułmańskimi powstańcami. Z kolei wrogość niemuzułmańskiej ludności Baku wobec dagestańskich muzułmańskich górali skierowała się także wobec muzułmańskiej ludności Baku i doprowadziła do wybuchu antymuzułmańskich zamieszek w Baku w pierwszej połowie grudnia 1917 r. Bakijska Rada Delegatów, sprawująca władzę w mieście opowiedziała się przeciwko muzułmanom⁴⁹. Co prawda wystąpienia antymuzułmańskie uległy wygaszeniu na początku 1918 r., jednak wrogość między Azerbejdżanami a Rosjanami i Ormianami pozostała. Miało to także pośredni, negatywny wpływ na relacje ormiańsko – azerbejdżańskie na innych obszarach Zakaukazia.

O wzmocnieniu pozycji bolszewików w Baku świadczyły także wyniki wyborów przeprowadzonych 25 listopada 1917 r. w tym mieście do Zgromadzenia Ustawodawczego Rosji w których bolszewicy odnieśli zwycięstwo. Natomiast na innych obszarach Kaukazu Południowego wyniki wyborów potwierdziły dominujące wśród lokalnej ludności poparcie dla gruzińskich mienszewików, ormiańskich dasznaków oraz azerbejdżańskich musawatystów⁵⁰.

Ze względu na napiętą sytuację wewnętrzną na Zakaukaziu zaczęto także tworzyć miejscowe oddziały zbrojne rekrutujące się z Ormian, Gruzinów i Azerbejdżan, których zadaniem miało być utrzymanie porządku. Początki ich organizacji datowały się jeszcze latem 1917 r., kiedy liderzy polityczni Azerbejdżan w Gandzy zaczęli tworzyć narodowe siły zbrojne. Mieli oni o tyle trudne zadanie, ponieważ do wybuchu wojny Azerbejdżanie, podobnie jak inni muzułmańscy obywatele carskiej Rosji, nie podlegali obowiązkowej służbie wojskowej. Dopiero w 1916 r. rząd w Petersburgu podjął decyzję o wcielaniu muzułmanów do batalionów gospodarczych armii rosyjskiej, natomiast nie rekrutowano ich do oddziałów liniowych. Jedyнным ustępstwem ze strony władz carskich było zaaprobowanie propozycji działaczy azerbejdżańskich, aby sformować sześć pułków kawalerii, składających się z azerbejdżańskich i muzułmańskich ochotników pod dowództwem azerbejdżańskich oficerów. Formacja ta określana mianem

⁴⁹ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 68-69; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 103.

⁵⁰ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 108-109; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 107-108; B. Patlewicz, *op. cit.*, s. 124-125.

„Dzikiej Dywizji” operowała na froncie wschodnim⁵¹. Żołnierze tej jednostki przerzuceni na Kaukaz Południowy stali się podstawą tworzonego u schyłku 1917 r. Muzułmańskiego Korpusu Narodowego – formacji zbrojnej Azerbejdżan⁵².

Także Ormianie zaczęli tworzyć w Baku i w Erywanii własne oddziały wojskowe. Z kolei Gruzini w grudniu 1917 r. w Tyflisie powołali oddziały gruzińskiej Gwardii Ludowej („Czerwonej Gwardii”)⁵³. Tworzenie niezależnych sił zbrojnych przez Ormian, Gruzinów i Azerbejdżan uwarunkowane narastającym poczuciem braku bezpieczeństwa na Zakaukaziu, które działały w interesie i obronie własnej ludności, utrudniało współpracę między tymi narodami. Zarazem jednak pogarszająca się sytuacja międzynarodowa Kaukazu Południowego powodowała, że pomimo narastających antagonizmów politycznych, wojskowych, gospodarczych, religijnych itp. między ludnością azerbejdżańską, ormiańską i gruzińską ich liderzy zasiadający w Komisariacie Zakaukaskim nadal musieli ze sobą współpracować, albo przynajmniej podejmować próby współpracy.

Obok lokalnych oddziałów porządkowych pojawiła się także konieczność powołania regularnych sił zbrojnych, które mogłyby zastąpić dezercerujących żołnierzy dawnej armii rosyjskiej na froncie rosyjsko – tureckim. Zwłaszcza, że nadal istniało niebezpieczeństwo wznowienia walk na tym froncie ze strony Turcji.

W grudniu 1917 r. stworzono, składający się z trzech dywizji „Korpus Ormiański” pod dowództwem gen. Tovmasa Nazerbekova. Liczył on w styczniu 1918 r. około 20 000 żołnierzy i objął linię frontu rosyjsko – tureckiego od Erzincan do Wan. Powstał także „Gruziński Korpus” dowodzony przez gen. Ilię Odiszelidze, liczący około 10 000 żołnierzy i obsadzających front od Wan do Trabzonu (Trapezuntu)⁵⁴. Natomiast wśród sił zakaukaskich na froncie turecko – rosyjskim nie było oddziałów azerbejdżańskich, pomimo, że również sformowano „Azerbejdżański Korpus Narodowy”. Oddziały azerbejdżańskie nie można było wy-

⁵¹ A. L. Alstad, *op. cit.*, s. 78, s. 80 – 81.

⁵² T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 112 – 113.

⁵³ MAE P, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Oceanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase, 26.04.1918 Paris, s. 296 – 297; W. Materski, *Georgia ...*, s. 29.

⁵⁴ MAE N, Petrograd, vol. 54, télégramme de S. Pichon à J. Noulens nr 2366, 16.12.1917 Paris; Ministère de la Defense, Service Historique de l’Armée de Terre, Château de Vincennes (AA), Série: 16N (16N), vol. 3184 nr 26 5bis, télégramme de gen. Lavergne Chef Mission Militaire Française en Russie à Premier nr 270, 29.03.1918 Moscou, s. 6; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 113-115; A. Ter Minassian, *op. cit.*, s. 49-51.

ślać na front kaukaski, ponieważ istniało realne niebezpieczeństwo, że żołnierze azerbejdżańscy przejdą na stronę turecką⁵⁵.

Niewielkie liczebnie oddziały ormiańsko – gruzińskie, liczące 30 000 żołnierzy, obsadziły linię frontu, o długości około 800 km (Erzincan – Wan – Trabzon), dlatego nie była zbyt duża liczba żołnierzy. Przeciwno nim znajdowało się około 50 000 żołnierzy oddziałów tureckich, którzy byli lepiej wyposażeni i posiadali lepsze morale⁵⁶. Ponadto istotne było także poparcie dla ich działań ze strony ludności muzułmańskiej zamieszkującej na obszarach, które te wojska później stopniowo zajmowały, szczególnie na terenach dawnych carskich prowincji Kars i Batumi.

Groźba wznowienia działań militarnych przez Turcję na froncie kaukaskim stała się realna, gdy przedstawiciele Komisariatu Zakaukaskiego odrzucili bolszewicką propozycję udziału w rokowaniach brzeskich między Rosją Radziecką i Państwami Centralnymi, ponieważ nadal uznawali się za część demokratycznej, antybolszewickiej Rosji⁵⁷. Taka postawa władz zakaukaskich spowodowała, że sytuacja geopolityczna regionu stawała się coraz bardziej skomplikowana.

Rosło znaczenie Turcji jako państwa dysponującego realną siłą militarną, które może sobie podporządkować Zakaukazie wobec braku jakiegokolwiek rzeczywistej alternatywy. Dlatego na początku 1918 r. ponownie pojawiła się opcja proturecka wśród działaczy azerbejdżańskich jako jedyna alternatywa dla zanarchizowanej Rosji w której nie było na początku 1918 r. żadnej realnej siły zdolnej wprowadzić stabilizację wewnętrzną w dawnym Imperium carów.

Z kolei wśród polityków gruzińskich coraz więcej zwolenników zaczęła uzyskiwać orientacja proniemiecka jako przeciwwaga dla Turków. Współpraca z Niemcami miała być odpowiedzią dla dążeń Turków do odzyskania Batumi i całej Adżarii utraconej przez Imperium Osmanów w XIX w. Obszar ten był ważny dla całej gospodarki południowokaukaskiej. Batumi było najważniejszym portem Zakaukazia połączonym linią kolejową i ropociągiem z Baku⁵⁸.

⁵⁵ Por. informację z 27 III 1918 r. konsula Francji w Tyflisie Nicolas – MAE P, Série: Levant 1918-1940, Caucase - Kurdistan (Caucase – Kurdistan), vol. 1, de Consulat de France à Tiflis au Ministre des Affaires Etrangères nr 31, 27.03.1918 Tiflis, s. 3 – 4; MAE P, Guerre 1914 – 1918, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, télégramme de gen. L. de la Panousse au President du Conseil nr 1437, Situation au Caucase, 26.03.1918 Londres, s. 172-173.

⁵⁶ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 121-122.

⁵⁷ З. А в а л о в ь, *Независимость Грузии в международной политике 1918-1921*, New York 1982, s. 31.

⁵⁸ MAE P. Caucase-Kuridistan, vol. 1, télégramme de Jules Cambon à S. Pichon nr 30, Londres 25.04.1918, Annex: Note de Georgian Information Bureau, s. 21 – 25; ibidem, Turquie, vol. 895, Ar-

Przeświadczenie, że również Niemcy byli zainteresowani surowcami Zakaukazia formułowali także wiosną wojskowi brytyjscy 1918 r. Podkreślając groźbę podporządkowania Baku Państwu Centralnym wskazywali nie na Turcję, jako na głównego pretendenta do złóż bakijskiej ropy, ale na Niemcy⁵⁹. Było to zrozumiałe zważywszy na fakt, iż gospodarka niemiecka była wyżej rozwinięta niż turecka, podobnie jak gospodarki państw Ententy, zależna w coraz większym stopniu od dostępu do złóż ropy naftowej. Reprezentanci rządów brytyjskiego i francuskiego zauważyli także już na przełomie 1917 r. i 1918 r. duże zainteresowanie Niemiec eksploatacją gruzińskiego manganu i podkreślali, że przed wojną blisko 40% wydobycia rudy manganu w Gruzji eksportowano do Niemiec⁶⁰. Dla uzyskującej coraz więcej zwolenników wśród polityków gruzińskiej orientacji proniemieckiej ważne były także kontakty czołowych działaczy socjaldemokratycznych Gruzji z przywódcami niemieckich socjaldemokratów datujące się jeszcze z okresu przed wybuchem I wojny światowej.

Wobec rosnącej dominacji wojskowej Turcji i pośrednio Niemiec na obszarach graniczących z Zakaukaziem na początku 1918 r. szczególnie zła wydawała się pozycja Ormian. Zwłaszcza, że Ormianie nie mogli jak Gruzini wybrać orientacji proniemieckiej z uwagi na sojusz tego mocarstwa z Turcją, a także dwuznaczną, a faktycznie proturecką postawę Niemiec w trakcie deportacji Ormian tureckich⁶¹.

Istotny wpływ na postawę liderów ormiańskich na Zakaukaziu miał ponowny napływ na Zakaukaziu u schyłku 1917 r. uciekinierów ormiańskich z Anatolii wschodniej. Jeszcze w 1916 r. część z nich zdołała ponownie wrócić do swoich domów w Anatolii Wschodniej, zajętej przez wojska rosyjskie, gdzie w maju 1917 r. zaczęto tworzyć administrację cywilną⁶². W 1917 r. ludność ta po raz kolejny musiała opuścić Anatolię Wschodnią wraz z wycofującymi się wojskami dawnej armii rosyjskiej. Według różnych, bardzo sprzecznych, szacunkowych danych uciekinierów ormiańskich z Turcji na Zakaukaziu mogło być

méniens du Caucase II, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Océanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase, 26.04.1918 Paris, s. 297 – 298; W. M a t e r s k i, *Georgia* ..., s. 31.

⁵⁹ MAE P, Caucase – Kurdistan, vol. 1, Note pour le Ministre de Ministère des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Paris 27.04.1918, s. 106-107.

⁶⁰ Por. anonimowy list z Ambasady Francji w Londynie z 25 XII 1917 r. – MAE Nantes, Londres Ambassade 1914-1920, Série B, vol. 48, Lettre anonyme, 25.12.1917 Londres, s. 9-10; ibidem, télégramme de Londres Amabassade à S. Pichon nr 19, 10.01.1918 Londres.

⁶¹ S. M c M e e k i n, *op. cit.*, s. 244-247.

⁶² R. G. H o v a n n i s i a n, *Armenia* ..., s. 64-67, s. 79-80.

około 300 000 osób⁶³. Znaczna ich część znajdowała się w złej sytuacji ekonomicznej, a szczególnie psychicznej, po traumatycznych przeżyciach w Turcji. Poza tym wielu uchodźców znajdowało się w najbliższej położonej wobec frontu kaukaskiego Armenii rosyjskiej. Ich obecność, a także wrogie wobec Turków nastawienie Ormian rosyjskich, utrudniało przywódcom politycznym Ormian na Zakaukaziu formułowanie projektów współpracy z Turcją.

Jednocześnie należy wskazać, że co prawda Ormianie mogli liczyć na olbrzymią sympatię ze strony opinii publicznej mocarstw Ententy, jednak w istniejącej na początku 1918 r. sytuacji militarnej państwa zachodnie nie mogły udzielić Ormianom żadnej realnej pomocy zbrojnej w walce przeciwko Turcji⁶⁴. Spośród oddziałów zbrojnych państw Ententy najbliższej regionu Zakaukazia znajdowała się formacja brytyjska gen. mjr Lionela Ch. Dunsterville'a, która w połowie lutego 1918 r. dotarła do portu Enzeli w północnej Persji. Jednak niewielka liczebność tego oddziału, obejmującego początkowo 53 oficerów i żołnierzy spowodowała, że nie odgrywał on żadnego realnego znaczenia militarnego. Ponadto, ponieważ Enzeli było czasowo zajęte przez bolszewików, siły L. Ch. Dunsterville'a wycofały się do Hamadan w Persji północnej⁶⁵.

12 lutego 1918 r. wojska tureckie zerwały rozejm na froncie kaukaskim i wznowiły działania wojenne. Pretekstem do ich rozpoczęcia była potrzeba udzielenia pomocy ludności muzułmańskiej atakowanej przez zbrojne formacje ormiańskie po dawnej rosyjskiej stronie frontu. Oddziały tureckie nie napotykały większego oporu ze strony niewielkich formacji ormiańskich i gruzińskich⁶⁶. Według oceny przedstawicieli Sztabu Generalnego Armii Francuskiej z 19 lutego 1918 r. front sojuszniczy na Kaukazie praktycznie nie istniał⁶⁷.

⁶³ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 67.

⁶⁴ MAE P, *Guerre 1914 – 1918*, vol. 1000, Conseil Supérieur de Guerre. Représentans Militaire, Note Collective nr 20, 08.04.1918 Versailles, s. 320 – 323.

⁶⁵ MAE P, *Guerre, Turquie*, vol. 895, Arméniens du Caucase II, de col. Fagalde à gen. Spiers, pour le Ministre des Affaires Étrangères (Direction Politique) nr 940, 23.02.1918, s. 46; ibidem, vol. 895, Arméniens du Caucase II, télégramme de P. Cambon à S. Pichon nr 280 Situation au Caucase, 20.04.1918 Londres, s. 273 – 274; ibidem, Caucase – Kurdistan, vol. 1, Note pour le Ministre des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Paris 27.04.1918, s. 111; *Les Grandes Puissances ...*, s. 502; G. A. Brinkley, *The Volunteer Army and Allied Intervention in a South Russia 1917 – 1921. A Study in Politics and Diplomacy of the Russian Civil War*, Notre Dame 1966, s. 61-62.

⁶⁶ FRUS 1918 Russia, vol. II, Washington 1932, s. 620; З. Аваловъ, *op. cit.*, s. 29-30; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 122.

⁶⁷ *Les Grandes Puissances ...*, s. 501; А. Б. Кадищев, *Интервенция и гражданская война в Закавказье*, Москва 1960, s. 41 – 45.

Komplikująca się sytuacja militarno – polityczna Kaukazu Południowego w obliczu rozwijającej się ofensywy tureckiej oraz potrzeba stworzenia bardziej stabilnej władzy w regionie, cieszącej się poparciem lokalnej ludności spowodowała, że przywódcy polityczni Gruzinów, Ormian i Azerbejdżan powołali Sejm Zakaukaski pod przewodnictwem gruzińskiego mienszewika Nikolaza Czcheidze. W jego skład weszli posłowie wybrani z Zakaukazia do Rosyjskiej Konstytuanty oraz reprezentanci partii politycznych odgrywających największą rolę w regionie. Sejm rozpoczął działalność 23 lutego 1918 r.⁶⁸. Było on obok Komisariatu Zakaukaskiego kolejną próbą współpracy ormiańsko – gruzińsko - azerbejdżańskiej. Tę współpracę utrudniała pojawiająca się wiosną 1918 r. wspomniana już opcja proturecka wśród części polityków azerbejdżańskich oraz postawa proniemiecka wśród niektórych polityków gruzińskich.

Już w trakcie pierwszych posiedzeń Sejmu Zakaukaskiego pojawiły się różne stanowiska dotyczące przyszłości regionu. Początkowo tylko przedstawiciele Partii Gruzkańskich Socjal - Federalistów byli jednoznacznie zwolennikami niepodległości Zakaukazia. Jednak pod wpływem zmieniającego się położenia międzynarodowego Kaukazu Południowego także gruzińscy mienszewicy pod przewodnictwem Noe Żordanii stali się zwolennikami podjęcia przez Sejm Zakaukaski działań prowadzących do stworzenia niepodległej zakaukaskiej republiki. Miała ona dzielić się na kantony odpowiadające podziałowi etniczemu regionu. Zbliżone stanowisko zaprezentował jeden z liderów musawatystów w Sejmie Zakaukaskim Hasan Bej Agajew⁶⁹.

Z kolei przywódca dasznaków Hovhannes Kachaznuni wystąpił przeciwko odłączeniu Zakaukazia od Rosji. Wskazywał także na konieczność podziału Zakaukazia na większe jednostki terytorialne – prowincje, których granice byłyby wyznaczone w oparciu o kryteria etniczne. Jednym z najważniejszych postulatów dasznaków było również podpisanie przez Sejm Zakaukaski porozumienia z Turcją, w którym zawarty byłby postulat autonomii dla Armenii Tureckiej, czyli terenów Anatolii Wschodniej w której przed wybuchem wojny przeważała lud-

⁶⁸ *Archiwum Akt Nowych, Komitet Narodowy Polski w Paryżu*, sygn. 24, k. 81; FRUS 1918 Russia, vol. II, s. 618; J. Kawtaradze, *Gruzja w zarysie historycznym*, Warszawa 1929, s. 140 – 141; W. Materski, *Georgia ...*, s. 38; A. Furiér, *Droga ...*, s. 91 – 92.

⁶⁹ *Закавказский Сеймъ. Стенографический отчетъ. Сессия первая (Закавказский Сеймъ). Засъдание третье. Тифлисъ, 15 – го февраля 1918 года*, b. m. r. w., s. 2-7, s. 10-12; R. G. Hovansian, *Armenia ...*, s. 127; W. Materski, *Georgia ...*, s. 39; A. Furiér, *op. cit.*, s. 90-91.

ność ormiańska. Według dasznaków podpisanie przez Zakaukazię pokoju z Turcją nie wykluczyłoby w przyszłości ponownego przyłączenia się tego regionu do demokratycznej Rosji⁷⁰.

Problem rozpoczęcia rokowań pokojowych przedstawiciele Kaukazu Południowego z Turcją wydawał się coraz bardziej konieczny w związku z sukcesami ofensywy wojsk osmańskich w Anatolii Wschodniej. Ostatecznie Sejm Zakaukaski postanowił rozpocząć rokowania z Turcją, zwłaszcza że w dniu inauguracji jego działalności 23 lutego 1918 r. dowódca wojsk tureckich na froncie kaukaskim gen. M. Vehib Pasza zgodził się na propozycję rokowań pokojowych wystosowaną przez Komisariat Zakaukaski⁷¹.

W trakcie spotkania przedstawiciele różnych frakcji Sejmu Zakaukaskiego zwołanego 1 marca 1917 r. i poświęconego m.in. kwestii relacji zakaukasko – tureckich reprezentant musawatystów Nesib Ussubekov wskazał, że muzułmanie nie będą walczyć przeciwko Turcji⁷². To stanowisko wynikające z przedstawionej już wyżej ponownie uzyskującej coraz więcej zwolenników wśród Azerbejdżan orientacji protureckiej spowodowało, że możliwość współpracy między Azerbejdżanami, Gruzinami i Ormianami w Sejmie Zakaukaskim stała się bardzo wątpliwa, szczególnie w kwestii wypracowania wspólnego stanowiska wobec Turcji. Obok stanowiska musawatystów, duży wpływ na decyzję o podjęciu przez Sejm Zakaukaski rozmów z Turkami, miała także wspomniana rozwijająca się ofensywa wojsk tureckich, a także dochodzące do Tyflisu informacje, że rząd bolszewicki przyjął warunki traktatu pokojowego narzuconego mu przez Państwa Centralne w trakcie rokowań w Brześciu. Pomimo podjęcia przez Sejm Zakaukaski decyzji o rozpoczęciu rokowań z Turcją parlament zakaukaski początkowo unikał wyraźnej deklaracji na temat oddzielenia Zakaukazia od Rosji⁷³.

⁷⁰ *Закавказский Сеймъ. Засѣданіе третье. Тифлисъ, 15 – го февраля 1918 года*, s. 15 – 17; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*; s. 126-127; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 111; W. Materski, *Georgia ...*, s. 37.

⁷¹ *Закавказский Сеймъ. Засѣданіе второе. Тифлисъ, 13 – го февраля 1918 года* s. 4-5; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 128; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 120.

⁷² *Закавказский Сеймъ. Засѣданіе четвертое. Тифлисъ, 16 – го февраля 1918 года*, s. 26 – 29; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 121.

⁷³ *Закавказский Сеймъ. Засѣданіе четвертое. Тифлисъ, 16 – го февраля 1918 года*, s. 35; MAE P, *Turquie*, vol. 895, *Arméniens du Caucase II*, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Oceanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase, 26.04.1918 Paris, s. 298 – 299; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 121; W. Materski, *Georgia ...*, s. 38.

Negocjacje turecko – południowokaukaskie rozpoczęły się 12 marca 1918 r. w Trabzonie. Przybywająca do tego miasta delegacja zakaukaska pod przewodnictwem gruzińskiego mienszewika Akaki Czchenkeli składała się z przedstawicieli różnych partii politycznych i narodowości reprezentowanych w Sejmie Zakaukaskim. Natomiast nie była ona zespołem zawodowych dyplomatów. Delegacja liczyła około 50 osób, obejmujących delegatów oraz doradców. Spośród nich 11 było oficjalnymi reprezentantami Zakaukazia (5 Azerbejdżan, 4 Gruzinów oraz 2 Ormian), posiadającymi jednakowy, pełnoprawny głos w trakcie rokowań z Turkami⁷⁴. Natomiast pozostałą część delegacji stanowili doradcy cywilni i eksperci wojskowi. Tak duża liczebność reprezentacji zakaukaskiej, utrudniająca przyjęcie wspólnego stanowiska w trakcie rokowań z Turkami, wynikała z braku zaufania między gruzińską, ormiańską i azerbejdżańską częścią delegacji⁷⁵. Natomiast w delegacji tureckiej liczącej 5 oficjalnych przedstawicieli na rokowania w Trabzonie, głos decydujący posiadał jej przewodniczący wiceadmirał Hüseyin Rauf Orbay Szef Sztabu Marynarki Wojennej Turcji⁷⁶.

W oparciu o instrukcje Sejmu Zakaukaskiego delegacja Zakaukazia domagała się utrzymania granicy turecko-rosyjskiej sprzed wybuchu wojny światowej oraz przyznania autonomii dla Ormian w Imperium Osmańskim. Jednak stanowisko delegacji tureckiej było odmienne. Opierając się na postanowieniach traktatu brzeskiego podpisanego 3 marca 1918 r. między Rosją bolszewicką i Państwami Centralnymi, Turcy domagali się rezygnacji przez delegację Sejmu Zakaukaskiego z okręgów: karskiego, batuskiego oraz ardahańskiego. Ponadto zgadzali się na zawarcie traktatu pokojowego tylko z reprezentantami niepodległego państwa zakaukaskiego⁷⁷.

Gruzini i ormiańscy członkowie delegacji odrzucili propozycję turecką, gdyż jej przyjęcie oznaczało prawdopodobne podporządkowanie w krótkim czasie całego Zakaukazia Turcji. Ponadto politycy ormiańscy byli przeciwni przekazaniu Turcji Karsu, gdyż oznaczało to groźbę podporządkowania Turcji Armenii rosyjskiej wraz z przebywającymi

⁷⁴ Закавказской Сеймъ. Засѣданіе пятое. Тифлисъ, 17 – го февраля 1918 года, s. 1-2.

⁷⁵ MAE P, *Guerre, Turquie*, vol. 895, Arméniens du Caucase II, télégramme de Attache à Ministre Guerre nr 1478, 19.03.1918 Londres, s. 158; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 133 – 134; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 121-122.

⁷⁶ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 134.

⁷⁷ MAE P, *Guerre, Turquie*, vol. 895, Arméniens du Caucase II, Note de l'Ambassade de Russie, 02.04.1918 Paris, s. 190; i b i d e m, Note anonyme: Les Turcs et la Crimée, 15.04.1918 Paris, s. 89 – 91; Закавказской Сеймъ. Засѣданіе двадцать второе. Тифлисъ, 9 – го апрѣля 1918 года, s. 57-64.

w niej tysiącami uchodźców ormiańskich z Turcji. Natomiast dyplomaci azerbejdzańscy proponowali przyjęcie propozycji tureckich⁷⁸.

Rozbieżności między stanowiskiem gruzińsko – ormiańskim a azerbejdzańskim w Trabzonie było analogiczne jak w przypadku stanowisk reprezentowanych przez przedstawicieli tych narodowości w obradującym w tym czasie Sejmie Zakaukaskim. Podczas gdy Gruzini i Ormianie domagali się odrzucenia żądań tureckich, liderzy polityczni Azerbejdżan proponowali przyjęcie osmańskich propozycji. Jednocześnie należy wskazać, że także część członków Partii Musawat była przez pewien czas przeciwna oddaniu Turcji Batumi, podkreślając jego znaczenie gospodarcze dla Zakaukazia i Azerbejdżanu⁷⁹.

Jednak w trakcie debaty w Sejmie Zakaukaskim 13 kwietnia 1918 r., gdy pod wpływem niemuzułmańskiej większości (głównie Gruzinów i Ormian) przegłosowano decyzje o wypowiedzeniu wojny Turcji, przedstawiciele musawatystów opowiedzieli się przeciwko tej decyzji, proponując swoje pośrednictwo w nawiązaniu ponownych negocjacji z Turcją⁸⁰. Ostatecznie Sejm Zakaukaski podjął decyzję o zerwaniu rokowań trabzońskich i wypowiedzeniu Turcji wojny. Stało się tak pod wpływem wzburzenia jego członków, spowodowanego informacją o ultimatum wystosowanym 12 kwietnia 1918 r. przez dowódcę armii osmańskiej na froncie kaukaskim gen. Vehiba Paszy do dowódcy gruzińskich oddziałów broniących Batumi gen. Aleksandra Gedewanowa (Gedewaniszwili), w którym domagał się oddania Turcji Batumi⁸¹.

Zarazem trzeba podkreślić, że wprawdzie Sejm Zakaukaski dopiero 13 kwietnia 1918 r. wypowiedział wojnę Turcji, jednak wojna ta faktycznie już trwała, gdyż jeszcze na początku konferencji w Trabzonie wojska osmańskie 12 marca 1918 r. zajęły Erzurum, w końcu marca 1918 r. przekroczyły dawną granicę rosyjsko – turecką, zajmując 5 kwietnia 1918 r. Sarykamysz, natomiast 14 kwietnia 1918 r. wojska tureckie zajęły Batumi⁸². Zajęcie Batumi przez Turków oraz dalsze

⁷⁸ MAE P, Guerre, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, télégramme de Attache à Ministre Guerre nr 1478, 19.03.1918 Londres, s. 158; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 135.

⁷⁹ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 122 - 123.

⁸⁰ MAE P, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, du Consul de France à Tiflis au Ministre des Affaires Étrangères, La Diète du Transcaucase à Tous les Peuples du Transcaucase, 13.04.1918 Tiflis, s. 258-259; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 123-124.

⁸¹ А. Б. Кадитцев, *op. cit.*, s. 49; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 123; P. Olszewski, *Polityka ...*, s. 31.

⁸² AA, 16N, vol. 3184 nr 26 5bis, télégramme de gen. Lavergne Chef Mission Militaire Française en Russie à Premier nr 270, 29.03.1918 Moscou, s. 6; ibidem, vol. 3184 nr 26 6bis, Rapport du L.Colonel Chevalet Relativement à la situation du Caucase, 11.04.1918, s.1-2; MAE P, Turquie, vol. 895,

działania wojsk osmańskich w okręgach Kars oraz Batumi spotkały się z poparciem lokalnej ludności muzułmańskiej⁸³. Było to zrozumiałe w świetle wspomnianej krwawej pacyfikacji ludności muzułmańskiej w Adżarii dokonanej przez wojska carskie w 1915 r.

Na niezbyt dobre relacje azerbejdżańsko – ormiańskie związane z różnymi stanowiskami liderów obydwu społeczności w kwestii przyszłości Zakaukazia miały także duży wpływ ormiańsko – azerbejdżańskie walki zbrojne w Baku w dniach 31 marca – 2 kwietnia 1918 r. Jedną z głównych przyczyn tych wydarzeń była podjęta 24 marca 1918 r. decyzja bolszewików, dominujących we władzach Baku, o rozbrojeniu 25 marca 1918 r. azerbejdżańskich oddziałów „Dzikiej Dywizji” przez oddziały bolszewickie. Spowodowała ona protesty ludności azerbejdżańskiej miasta, która chciała posiadać własne siły zbrojne. Protesty zamieniły się w walki zbrojne w których 10 000 oddziały azerbejdżańskie walczyły z liczącymi 6 000 żołnierzy siłami bolszewickimi⁸⁴.

Ormianie początkowo przyjęli pozycję neutralną wobec tego konfliktu. Jednak 31 marca 1918 r. oddziały ormiańskie, liczące około 4 000 żołnierzy przyłączyły się do bolszewickich sił „Czerwonej Gwardii”. 1 kwietnia 1918 r. doszło do zawieszenia broni i Azerbejdżanie zgodzili się na ultimatum bolszewików. Azerbejdżanie mieli uznać władzę zwierzchnią Rady Delegatów Baku oraz zgodzić się na wycofanie żołnierzy „Dzikiej Dywizji” i innych oddziałów muzułmańskich z miasta. Postanowiono również, że siły zbrojne Ormian wycofają się z Baku. Jednak wbrew przyjętym ustaleniom oddziały ormiańskie nie wycofały się z Baku, natomiast zaczęły plądrować muzułmańskie dzielnice miasta i zabijać ich mieszkańców. Spowodowało to protesty ludności azerbejdżańskiej, które zamieniły się w regularne ormiańsko – azerbejdżańskie walki zbrojne, które trwały do 2 kwietnia 1918 r. W ich wyniku śmierć poniosło około 3 000

Arméniens du Caucase II, de Lacombe à Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales, 13.04.1918 Teheran, s. 222; FRUS Russia 1918, vol. I, s. 496; З. А в а л о в ь, *op.cit.*, s. 32-33; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 137; P. Olszewski, *Polityka ...*, s. 31; D. Silakadze, *The Armaments of the Forces and People's Guards of the First Republic of Georgia*, Tbilisi 2017, s. 29-31.

⁸³ MAE P, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, note de Consul de France au Ministre de Affaires Étrangères nr 41, 25.04.1918 Tiflis, s. 283; *ibidem*, Caucase – Kurdistan, vol. I, Note pour le Ministre de Ministère des Affaires Étrangères, Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Paris 27.04.1918, s. 106-107; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 158.

⁸⁴ F. Kazemzadeh, *op.cit.*, s. 70-71; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 115-116; A. L. Altstadt, *op.cit.*, s. 86.

Azerbejdżan. Wydarzenia te określono w historiografii mianem tzw. „dni marcowych w Baku”⁸⁵.

Efektom zakończenia walk było przejście władzy w Baku przez bolszewików i stworzenie bakijskiej Rady Komisarzy Ludowych (tzw. „Komuny Bakijskiej”). Ponadto tysiące Azerbejdżan opuściło Baku, bakijscy liderzy różnych azerbejdżańskich partii politycznych schronili się w Tyflisie lub w Gandży⁸⁶.

Pod naciskiem polityków azerbejdżańskich Sejm Zakaukaski wysłał formacje gruzińsko – azerbejdżańskie z Tyflisu w kierunku Baku, aby obalić władzę bolszewików w tym mieście. Jednak siły te zostały odparte przez oddziały bolszewickie, które do końca kwietnia 1918 r. czasowo opanowały dużą część dawnej guberni bakijskiej, zajmując m.in. Kubę, Lenkoran, Szemachę. Ponieważ oddziały bolszewickie składały się w znacznym stopniu z Ormian, dlatego przy okazji zajmowania tych miast miały miejsce liczne represje ormiańskie przeciwko lokalnej ludności muzułmańskiej⁸⁷.

Należy podkreślić, że historycy proazerbejdżańscy winą za „dni marcowe w Baku” i ofiary wśród ludności azerbejdżańskiej, jednoznacznie obarczają ormiańskich bolszewików na czele ze S. Szaumianem. Wskazują, że na proormiańskie postawy bakijskich bolszewików o wiele istotniejszy wpływ miało ich ormiańskie pochodzenie narodowe, niż bolszewicka przynależność partyjna. Dlatego sprzyjali niewątpliwie interesom ormiańskiej ludności miasta, która dążyła do pacyfikacji muzułmańskich (azerbejdżańskich) sąsiadów w Baku.

Z kolei proormiańscy badacze opisanych wydarzeń w Baku bagatelizują znaczenie ormiańskiego pochodzenia S. Szaumiana i jego współpracowników, wskazując przede wszystkim na ich dążenie do wzmocnienia swojej pozycji politycznej poprzez osłabienie lub nawet spacyfikowanie pozycji polityków azerbejdżańskich w Baku. Wśród liderów Azerbejdżan w tym czasie opcja prorosyjska (podporządkowania się rządowi bolszewickiemu W. Lenina) zaczęła stopniowo słabnąć. Natomiast pojawiły dwa odmienne stanowiska: stworzenie

⁸⁵ MAE P, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, de Lacomte à Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales, 13.04.1918 Teheran, s. 222; R. G. Hovannisian, *Armenia* ..., s. 148; T. Swiętochowski, *Russian Azerbaijan* ..., s. 116-117; A. L. Altstadt, *op.cit.*, s. 86 – 87.

⁸⁶ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 73-77; R. G. Hovannisian, *Armenia* ..., s. 148 – 149; T. Świątochowski, *Azerbejdżan i Rosja* ..., s. 83-84; B. Pietkiewicz, *op. cit.*, s.128-131.

⁸⁷ T. Swiętochowski, *Russian Azerbaijan* ..., s.117-118; B. Patlewicz, *op. cit.*, s. 131-132; A. Adamczewski, *op. cit.*, s. 80-81.

niepodległego Zakaukazia lub dążenia do nawiązania współpracy z Turcją, które także nie wykluczało stworzenia niepodległej republiki, obejmującej obszar całego Kaukazu Południowym lub tylko Azerbejdżanu⁸⁸.

Paradoksalnie wydaje się, że zarówno ocena wydarzeń w Baku proazerbejdżańska, jak i proormiańska może być słuszna i nawzajem się uzupełniająca, gdyż niewątpliwe swoista mieszanka postaw bolszewickich i narodowych S. Szaumiana i współpracowników mogła skłonić ich do wykorzystania narastających antagonizmów między ludnością ormiańską i azerbejdżańską do swoich celów, czyli umocnienia własnej pozycji polityczno – militarnej w Baku, co udało im się osiągnąć, przynajmniej przez krótko okres od kwietnia do lipca 1918 r.

Z kolei ofiary wśród azerbejdżańskiej ludności Baku dodatkowo pogłębiły i tak już złe stosunki między Ormianami i Azerbejdżanami w mieście, pośrednio przyczyniły się także do fiaska współpracy ormiańsko – azerbejdżańskiej w trakcie obrad konferencji w Trabzonie, a potem w Baku oraz nieudanej próby współpracy w ramach republiki zakaukaskiej. Ponadto spowodowały prześladowania ludności ormiańskiej w Baku w przeddzień zajęcia miasta przez oddziały turecko – mużmańskie w połowie września 1918 r.

Zajęcie Batumi przez wojska osmańskie zmusiło polityków zakaukaskich do powrotu do rokowań z rządem w Stambule. 22 kwietnia 1918 r. propozycję wznowienia rokowań wysunęli Turcy, którzy po stosunkowo łatwym zajęciu Batumi natrafili na zacieklą obronę twierdzy Kars przez wojska ormiańskie⁸⁹. Propozycję turecką poparli przywódcy polityczni Azerbejdżan. Wcześniej należało jednak spełnić jedno z podstawowych żądań tureckiej delegacji, która domagała się negocjacji z niepodległym państwem zakaukaskim. Dlatego 22 kwietnia 1918 r. Sejm Zakaukaski proklamował powstanie Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej. Powołanie republiki nastąpiło przede wszystkim z inicjatywy gruzińskich mienszewików, których poparli posłowie azerbejdżańscy. Z kolei przedstawiciele ludności ormiańskiej w Sejmie Zakaukaskim zgodzili się to stano-

⁸⁸ AA, 16N, vol. 3184 nr 26 6bis, Rapport du l.colonel Chevalet relativement à la situation du Caucase, 11.04.1918, s. 3.

⁸⁹ MAE P, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, Ministère des Affaires Étrangères. Direction des Affaires Politiques et Commerciales Asie Oceanie. Note pour le Ministre Action allemande au Caucase, 26.04.1918 Paris, s. 299.

wisko, zdając sobie sprawę z faktu, że od współpracy z Gruzinami i Azerbejdżanami zależy przyszłość Ormian na Zakaukaziu⁹⁰.

26 kwietnia 1918 r. powołano rząd tymczasowy republiki pod przewodnictwem Akaki Czchenkeli. Był on uważany za zwolennika niepodległości Zakaukazia oraz sądził, że należy iść na maksymalne ustępstwa wobec Turcji, aby jak najszybciej zawrzeć z nią traktat pokojowy⁹¹. Wśród trzynastu stanowisk w rządzie pięć objęli przedstawiciele Azerbejdżan, natomiast po cztery reprezentanci Gruzinów i Ormian. Świadczyło to o rosnącym znaczeniu polityków azerbejdżańskich w nowej sytuacji geopolitycznej Zakaukazia⁹². Co prawda najważniejsze stanowiska: premiera, ministra spraw zagranicznych, ministra spraw wewnętrznych i ministra wojny zajęli politycy gruzińscy, jednak stanowiska przypadające Azerbejdżanom: ministra handlu, ministra przemysłu, ministra transportu, ministra edukacji i ministra kontroli państwowej również należy uważać za stosunkowo istotne w istniejącej wówczas sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej Zakaukazia⁹³. Natomiast, oprócz ważnego stanowiska ministra finansów, Ormianom przypadły mniej istotne stanowiska ministrów: zaopatrzenia, opieki społecznej i pracy⁹⁴.

Przed powstaniem rządu republiki zakaukaskiej 25 kwietnia 1918 r. oddziały tureckie zajęły ważną strategicznie twierdzę Kars. 28 kwietnia 1918 r. dowódca wojsk tureckich gen. M. Vehib Pasza poinformował władze w Tyflisie o uznaniu republiki zakaukaskiej przez Turcję oraz przyjął zakaukaską propozycję na temat wznowienia rokowań pokojowych.⁹⁵

Jednak turecko – zakaukaskie rozmowy pokojowe rozpoczęły się dopiero 11 maja 1918 r. w Batumi, ponieważ rząd turecki chciał umocnić swoją pozycję na okupowanych przez wojska osmańskie terenach Kaukazu Południowego. Podobnie jak w przypadku obrad konferencji w Trabzonie, także na konferencję batumską została wysłana licz-

⁹⁰ Закавказский Сеймъ. Засѣданіе двадцать второе. Тифлисъ, 9 – го апрѣля 1918 года, s. 4-56; J. Kawtaradze, *op.cit.*, s. 142; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 160-162; J. Kawtaradze, *op.cit.*, s. 142; P. Olszewski, *Polityka ...*, s. 31-32.

⁹¹ R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 158; W. Materski, *Gruzja ...*, s. 65.

⁹² MAE P, Turquie, vol. 895, Arméniens du Caucase II, note de Consul de France au Ministre de Affaires Étrangères nr 41, 25.04.1918 Tiflis, s. 282; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 125; A. Ter Minassian, *op. cit.*, s. 66.

⁹³ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 125

⁹⁴ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 107-108; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 125; A. Ter Minassian, *op. cit.*, s. 66; W. Materski, *Georgia ...*, s. 44 – 45.

⁹⁵ А. Б. Кадишев, *op. cit.*, s. 52-54; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 172; W. Materski, *Georgia ...*, s. 45.

na, obejmująca 25 członków, delegacja republiki zakaukaskiej. Wśród nich sześć osób było oficjalnymi delegatami. Gruzinów reprezentował: A. Czchenkeli i Niko Nikoladze, Azerbejdżan: Mahmed Hasan Hadżyński i Mammad Amin Rasulzade, natomiast przedstawicielami Ormian byli: Hovhannes Kachaznuni i Aleksander Chatisjan. Na czele delegacji stał A. Czchenkeli⁹⁶. Tak liczny skład delegacji, podobnie jak w trakcie konferencji trabzońskiej, utrudniał podejmowanie szybkich decyzji przez stronę zakaukaską w czasie batumskich negocjacji i również był spowodowany brakiem zaufania między przedstawicielami trzech zakaukaskich narodów.

Przystępując do obrad konferencji batumskiej delegacja zakaukaska chciała oprzeć negocjacje na żądaniach terytorialnych Turków z Trapezuntu. Jednak delegacja turecka pod przewodnictwem tureckiego ministra finansów Halil Beja wysunęła nowe żądania terytorialne wobec republiki południowokaukaskiej. Obok dawnych okręgów: Kars, Ardahan i Batumi zajętych już przez wojska osmańskie, Turcy domagali się przekazania pod ich władzę powiatów: achalkańskiego i achalcyskiego wchodzących w skład dawnej guberni tyfliskiej. Ponadto domagali się zachodniej części guberni erywańskiej, obejmującej powiaty: Surmal, Aleksandropol i Etchimadzyn, a także wyrażenia zgody na kontrolę przez wojska tureckie linii kolejowej Kars – Aleksandropol – Dzulfa na granicy z Persją. Ponadto Turcy żądali prawa do swobodnego transportu osmańskich wojsk i materiałów wojennych wszystkimi liniami kolejowymi Zakaukazia⁹⁷.

Spełnienie tych żądań oznaczało faktyczną kontrolę polityczną i militarną Turcji nad Kaukazem Południowym, zagrażało integralności terytorialnej Gruzji, oznaczało faktyczne podporządkowanie Armenii Stambułowi oraz umożliwiało Turkom uzyskanie połączeń z rosyjskim i perskim Azerbejdżanem. Członkowie ormiańskiej i gruzińskiej części delegacji zakaukaskiej próbowali przeciwstawić się żądaniom terytorialnym Turków⁹⁹.

Starano się także odwołać do pośrednictwa przedstawiciela Niemiec gen. mjr Ottona von Lossowa, który uczestniczył w konferencji batum-

⁹⁶ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 109 – 109; W. Materski, *Georgia ...*, s. 46.

⁹⁷ З. Аваловъ, *op. cit.*, 46; J. Kawtaradze, *op. cit.*, s. 143; F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 109-112; R. G. Hovannisian, *The Republic ...*, Vol. I, s. 28; W. Materski, *Georgia ...*, s. 47; P. Olszewski, *Polityka ...*, s. 32 - 33.

⁹⁸ MAE P, *Caucase – Kurdistan*, vol. 1, Bulletin de Renseignements nr 3, 28.05.1918 Londres, s. 68.

⁹⁹ AA, 16N vol.3184 26d nr 2, *Situation du Caucase rapport du colonel Chardigny (12.05-2.06.1918)*, s. 3-4; З. Аваловъ, *op. cit.*, s. 54; P. Olszewski, *Polityka ...*, s. 34.

skiej jako obserwator z ramienia rządu w Berlinie. Gen. mjr O. von Lossow 19 maja 1918 r. zaferował swoją mediację. Rząd niemiecki próbował ograniczyć nadmierne żądania terytorialne Turcji kosztem Zakaukazia, mając nadzieję na zapewnienie sobie możliwości udział w eksploatacji bogactw naturalnych regionu⁹⁹. Ponadto chciał, aby Turcja skupiła swój wysiłek militarny na innych frontach walki z mocarstwami Ententy (froncie: palestyńskim i mezopotamskim) oraz nie angażowała się militarnie aż w tak dużym zakresie jak do tej pory na Kaukazie Południowym. Dyplomaci i wojskowi niemieccy obawiali się również, że może dojść do konfliktu między Rosją bolszewicką a Turcją w przypadku zajęcia Baku przez oddziały osmańskie, co spowoduje konieczność zaangażowania Rzeszy w rozwiązanie tego konfliktu¹⁰⁰.

Jednak pośrednictwo niemieckie przyjęte przez gruzińską i ormiańską część delegacji zakaukaskiej w Batumi zostało odrzucone zarówno przez Turków, jak i azerbejdzańskich przedstawicieli republiki zakaukaskiej¹⁰¹. Politycy azerbejdzańscy domagali się przyjęcia żądań terytorialnych Turków. Taka postawa M. H. Hadżyńskiego i M. E. Rasulzade wynikała z faktu, że żądania terytorialne Turcji obejmowały przede wszystkim tereny zamieszkałe przez Ormian, natomiast nie dotyczyły azerbejdzańskiej, wschodniej części republiki zakaukaskiej. Ich przyłączenie do Imperium Osmanów zwiększało odsetek populacji w republice południowokaukaskiej. Taka postawa polityków azerbejdzańskich spowodowała, że gruzińscy i ormiańscy członkowie delegacji oskarżali Azerbejdżan o sprzyjanie bardziej interesom Turcji, niż Zakaukazia w trakcie rokowań dyplomatycznych w Batumi¹⁰².

Ponieważ już po pierwszym oficjalnym posiedzeniu konferencji batumskiej z powodu różnicy zdań między obydwoma stronami negocjacji doszło do zawieszenia rokowań, dlatego Turcy próbowali wywierać naciski na delegację zakaukaską, wznawiając działania militarne przeciwko republice zakaukaskiej. W ich wyniku 15 maja 1918 r. siły osmańskie zajęły Aleksandropol w dawnej guberni erywańskiej, uzyskując dogodną podstawę do ataku w kierunku Erywania i Tyflisu.

Pomimo zawieszenia turecko – zakaukaskich rozmów dyplomatycznych w Batumi toczyły się równoległe, oddzielne, zakulisowe pertraktacje między gruzińską i ormiańską częścią delegacji zakaukaskiej

¹⁰⁰ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 126-27; W. Materski, *Georgia ...*, s. 48.

¹⁰¹ T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 127 A. Ter Minassian, *op. cit.*, s. 67-68.

¹⁰² F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 113-115; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 126-127.

a przedstawicielami Rzeszy na temat nawiązania bliższej współpracy z Niemcami. Sukcesem zakończyły się gruzińsko – niemieckie negocjacje prowadzone przez gen. mjr O. von Lossowa oraz A. Czchenkeli i Zuraba Awałowa (Awaliszwili) – doradcy gruzińskiej części zakaukaskiej delegacji. Brał w nich także udział przewodniczący Gruzjińskiej Rady Narodowej N. Żordania, który przez kilka dni przebywał w Batumi. Rozmowy te zakończyły się ostatecznie uzgodnieniem 24 maja 1918 r. szczegółów przyszłego porozumienia gruzińsko - niemieckiego¹⁰³.

Także delegaci azerbejdżańscy utrzymywali tajne kontakty z delegacją osmańską w Batumi, prawdopodobnie informując ją o poufnych dyskusjach wśród członków delegacji zakaukaskiej na temat przyjęcia wspólnego stanowiska w negocjacjach z Turkami. Ponadto politycy tureccy i azerbejdżańscy rozmawiali w Batumi na temat udzielenia przez Turków pomocy Azerbejdżanom w odzyskaniu władzy nad Baku¹⁰⁴. Poza tym wchodzący w skład licznej delegacji zakaukaskiej w Batumi przedstawiciele muzułmańskiej ludności Adżarii oraz Republiki Górali Północnego Kaukazu negocjowali z politykami tureckimi kwestię bezpośredniego włączenia ich terytoriów do Turcji¹⁰⁵.

U schyłku konferencji batumskiej delegaci azerbejdżańscy rozmawiali także z politykami gruzińskimi na temat możliwości stworzenia dualistycznego, azerbejdżańsko – gruzińskiego państwa na Kaukazie Południowym. Jednak Gruzini odrzucili tę propozycję, co wskazywało na ich dążenie do stworzenia własnego państwa. Ponadto już w tym czasie zakończyli oni wspomniane negocjacje z Niemcami¹⁰⁶. W istniejącej wówczas sytuacji geopolitycznej dla polityków gruzińskich słuszne wydawało się nawiązanie bliższej współpracy z Niemcami, którzy dążyli do ograniczenia ekspansji Turcji na Kaukazie Południowym¹⁰⁷.

Brak możliwości wypracowania porozumienia między delegacjami republiki zakaukaskiej i Turcji spowodowało, iż Halil Bej 26 maja 1918 r. wystosował ultimatum do delegacji zakaukaskiej. Domagał się w nim przyjęcia osmańskich żądań terytorialnych, poszerzonych o zgodę na włączenie do Turcji powiatu nachiczewańskiego. W przypadku braku

¹⁰³ З. Аваловъ, *op. cit.*, s. 59-60; F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 119-120; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 183-184; W. Materski, *Georgia ...*, s. 49; O. Janelidze, *The Democratic Republic of Georgia*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2018 nr 1 (1), s. 168-169.

¹⁰⁴ F. Kazemzadeh, *op. cit.*, s. 114; R. G. Hovannisian, *Armenia ...*, s. 181; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 126.

¹⁰⁵ А. Б. Кадищев, *op. cit.*, s. 79; T. Swietochowski, *In ...*, s. 126-127.

¹⁰⁶ А. Б. Кадищев, *op. cit.*, s. 65-66; T. Swietochowski, *Russian Azerbaijan ...*, s. 127.

¹⁰⁷ W. Materski, *Georgia ...*, s. 51-54.

akceptacji ultimatum przez stronę zakaukaską w ciągu 72 godzin Turcy grozili wypowiedzeniem wojny¹⁰⁸.

Jednak ultimatum nie zostało przyjęte przez władze republiki zakaukaskiej, ponieważ tego samego dnia została ona rozwiązana z inicjatywy gruzińskich mienszewików i ogłoszono powstanie niepodległej Demokratycznej Republiki Gruzji. Z kolei 28 maja 1918 r. powołano Demokratyczne Republiki Azerbejdżanu i Armenii¹⁰⁹. Przyczyną rozwiązania Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej były zbyt duże różnice interesów między ludnością gruzińską, ormiańską i azerbejdżańską. Powodowały one, że republika południowokaukaska nie była w stanie wypełnić jednej z podstawowych funkcji jakie legły u podstaw jej stworzenia, a mianowicie zabezpieczenia ludności tego regionu przed turecką ekspansją.

Ogłoszenie niepodległości Gruzji, a następnie proklamowanie niepodległości Armenii i Azerbejdżanu oznaczało zakończenie formalnej, instytucjonalnej współpracy między liderami ludności gruzińskiej, ormiańskiej i azerbejdżańskiej. Od schyłku maja 1918 r. trzy najliczniejsze narodowości Kaukazu Południowego rozpoczęły tworzenie własnych niepodległych państw narodowych.

Podsumowując kwestię relacji gruzińsko – ormiańsko – azerbejdżańskich od wybuchu rewolucji lutowej w Rosji do rozwiązania Zakaukaskiej Federacyjnej Republiki Demokratycznej należy podkreślić, że miały one zasadniczy wpływ na przeobrażenia wewnętrzne i sytuację międzynarodową Kaukazu Południowego w przedstawionym okresie. Zamieszkiwanie przez ludność gruzińską, ormiańską i azerbejdżańską, a także inne, mniej liczne narody, Zakaukazia, tworzącego jeden region geopolityczny, sprawiło, że stabilizacja sytuacji wewnętrznej na tym obszarze w dużym stopniu zależała od współpracy między członkami tych trzech największych społeczności etnicznych. Zdawali sobie z tego sprawę politycy gruzińscy, ormiańscy i azerbejdżańscy, którzy, szczególnie, po rewolucji październikowej, gdy doszło do pogłębienia chaosu wewnętrznego w Rosji, próbowali stworzyć instytucjonalne ramy współpracy między tymi narodami, powołując najpierw Komisariat Zakaukaski, następnie tworząc Sejm Zakaukaski, aż w końcu proklamując

¹⁰⁸ MAE P, Série: Europe 1918-1940, URSS (URSS), vol. 833, dossier Géorgie, Rapport de P. A. Chardigny, 26.05.1918, s. 436; *Les Grandes Puissances ...*, s. 609; З. Аваловъ, *op. cit.*, s. 61; А. Б. Кадишев, *op. cit.*, s. 58.

¹⁰⁹ MAE P, URSS, vol. 833, dossier Géorgie, Rapport de P. A. Chardigny, 26.05.1918, s. 436, W. Materski, *Gruzja ...*, s. 66-67; T. Świętochowski, *Azerbejdżan ...*, s. 67-68; O. Janelidze, *op. cit.*, s.168.

Zakaukaską Federacyjną Republikę Demokratyczną. Jednak silne antagonizmy narodowościowe, religijne, terytorialne, gospodarcze i polityczne występujące między Gruzinami, Ormianami i Azerbejdżanami, które przedstawiono w artykule, spowodowały, że próby tej współpracy zakończyły się fiaskiem.

Istniejąca jeszcze przed wybuchem I wojny światowej wrogość, przede wszystkim między Ormianami i Azerbejdżanami, która uległa pogłębieniu w wyniku istniejących napięć religijno – etnicznych w latach wojny, spowodowała, że próba stworzenia federacyjnego państwa na Kaukazie Południowym po zaledwie 35 dniach jego istnienia zakończyła się fiaskiem. Różnice interesów trzech narodów południowokaukaskich, a także odmienne plany dotyczące ich przyszłości prezentowane przez liderów politycznych tych wspólnot, były tak duże, że nie było w stanie ich przeważać nawet zagrożenie ze strony Turcji, która dążyła do faktycznego podporządkowania swojej władzy tego regionu.

Ponadto negatywne doświadczenia dotyczące relacji między narodami południowokaukaskimi w 1917 r. i w pierwszej połowie 1918 r. niekorzystnie wpłynęły na stosunki między niepodległymi republikami zakaukaskimi w latach 1918 – 1920. Dotyczyło to szczególnie relacji azerbejdżańsko – ormiańskich.

On the eve of the independence of the South Caucasian
republics – the Georgian – Armenian – Azerbaijani relations
from the March 1917 till the end of May 1918

The main subject of this article was the analysis of the Georgian – Armenian – Azerbaijani relations from the March 1917 till May 1918. These relations had the very important influence on the political, military, economical and social changes in the South Caucasus in the period from the February Revolution in March 1917 till the dissolution of the South Caucasian Federative Democratic Republic on May 26 1918. Moreover the relations among the Georgian, Armenian and Azerbaijani peoples had the enormous influence on the existence of the independent republics of Georgia, Armenia and Azerbaijan in 1918 – 1920/1921.

Because the Georgians, Armenians and Azerbaijanis were (and are) the most numerous nations inhabiting the Transcaucasia, therefore the stabilization of internal situation in this geopolitical region depended on the cooperation among the Georgian, Armenian and Azerbaijani politicians. They knew about it and, especially after the October Revolution, they tried to create the institutional basis for the cooperation among these nations. That's why they created the Transcaucasian Commissariat, and then the Transcaucasian Seim and they proclaimed the Transcaucasian Federative Democratic Republic.

Unfortunately, the strong national, religious, territorial, economic and political Georgian – Armenian – Azerbaijan hostilities, which were presented in the article, caused the attempts of this cooperation failed. This antagonism had been especially acute between the Armenians and Azerbaijanis and it started before the First World War. These hostilities caused the resolving the federative republic in the South Caucasus after only 35 days of its existence.

The difference of the projects of the political future of the three South Caucasian nations presented by the Georgian, Armenian and Azerbaijani politicians had been so enormous that they couldn't cooperate with each other, despite the threat from Turkey which wanted to conquest the South Caucasus.

The bad experiences of the relations among the South Caucasian nations in 1917 and in the first half of 1918 had the negative impact on the relations among the independent South Caucasian republics in 1918 – 1920, especially on the Azerbaijani – Armenian relations.

WITALIS UGRECHELIDZE-UGORSKI (1902-1983)
OFICER, JEŹDZIEC I TŁUMACZ

Diana Zadura
Biblioteka Narodowa
Warszawa

Witalis Ugrechelidze¹ przybył do Polski w 1921 roku wraz z grupą podchorążych oraz starszych rangą oficerów gruzińskich, którzy wraz z większością elity politycznej Gruzji tuż po zajęciu kraju przez bolszewików ewakuowali się na Zachód. Ośrodek polityczny emigracji i siedzibę gruzińskiego rządu na uchodźstwie utworzono we Francji², Rzeczpospolita Polska zaś stała się jedynym ośrodkiem, w którym oficerowie oraz młoda kadra gruzińskiej armii mogli na większą skalę kontynuować szkolenie wojskowe³. Stało się to możliwe dzięki przychylności Marszałka J. Piłsudskiego, a formalnie w wyniku decyzji Szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Ten gest ze strony polskich władz był wówczas niezwykle ważny wobec założeń o możliwości rychłego odzyskania przez Gruzję niepodległości. Założenia te wkrótce okazały się mrzonkami. Witalis Ugrechelidze był jednym z blisko stu gruzińskich oficerów kontraktowych, którzy w okresie międzywojnia służyli w polskiej armii. Była to w tym czasie największa grupa oficerów kontraktowych, a więc nie posiadających polskiego obywatelstwa. Gruzini wówczas zafascynowani byli polskim sukcesem militarnym w starciu z bolszewicką Rosją, Polaków z kolei żywo interesowały losy upadłej gruzińskiej republiki, czego dowody można znaleźć w doniesieniach polskiej prasy⁴. Nigdy wcześniej idea polsko-gruzińskiego sojuszu nie zyskała tak wymiernego kształtu, jak właśnie w formie międzywojennej współpracy.

¹ W polskim zapisie występują formy: Vitali, Witalis, Witaliusz, Witalius.

² Siedziba rządu mieściła się w Leuville sur Orge, pod Paryżem. Większa część gruzińskiej emigracji cywilnej osiedliła się we Francji.

³ Niewielka liczba Gruzinów została przyjęta na szkolenie wojskowe w Grecji, które wkrótce kontynuowali w Polsce, kilkunastu przyjęto do Legii Cudzoziemskiej we Francji.

⁴ L. Piątkowski, *Gruzja w publicystyce polskiej lat dwudziestych XX w.*, „Pro Georgia” 1993, nr 3.

W ostatnich latach tematyka gruzińskich oficerów jest coraz częściej naświetlana w kontekście stosunków polsko-gruzińskich. O ile w polskiej historiografii zaczęto zapełniać lukę poświęcając nieco uwagi całej tej grupie oficerów, na tle historii wojskowości, a także w kontekście polskiej polityki wschodniej i ruchu prometejskiego, tylko kilka postaci z tej grupy doczekało się opracowania biograficznego⁵. Witalis Ugrechelidze, jako tłumacz, publicysta, pasjonat koni i zajadły antykomunista jawi się jako jedna z barwniejszych postaci w tym gronie. Był również jednym z tych oficerów, których losy pozostały silnie związane z Polską, nawet mimo powojennej emigracji. Jego odkryta po latach amatorska działalność translatorska uświadamia jak powierzchownie zbadane pozostają powojenne losy gruzińskiej grupy oficerów kontraktowych.

Dotychczas Ugrechelidze znany był jedynie ze wzmianek i biogramów, streszczających jego karierę wojskową w Polsce. Artykuł ten jest próbą możliwie kompletnego zarysu jego biografii⁶, na podstawie materiałów archiwalnych, zachowanych w Polsce i Londynie⁷, kwerendy w Tbilisi⁸, a także relacji córki oficera⁹. Witalis Ugrechelidze pochodził z rodziny prawniczej, ukończył Gruzjińskie Gimnazjum Szlacheckie w Kutaisi. Pierwsze lata jego dorosłego życia zbiegły się z odzyskaniem przez Gruzję niepodległości (1918-21). W 1919 r. wstąpił do nowo utworzonej w Tbilisi Gruzjińskiej Szkoły Podchorążych, która wychować miała pierwsze pokolenie oficerów w niepodległej Gruzji. Prawdopodobnie, ze względu na inklinacje literackie¹⁰, jednocześnie

⁵ Ukazały się artykuły biograficzne dotyczące losów Mikołaja Bagrationi, Józefa Zautaszwili, gen. Aleksandra Czcheidze, Jerzego Tumaniszwili oraz opracowania książkowe o mjr. Walerym Tewzadze i Azerbejdżaninie z Gruzji Velim Jedigarze. J. Ostapczuk, *Z życia prawosławnej emigracji gruzińskiej w międzywojennej Polsce na przykładzie rodziny Bagrationich*, „Rocznik Teologiczny” 2016, LVIII, z. 2. Z. Karpius, M. Wołos, *Polityka władz komunistycznych wobec emigrantów gruzińskich na przykładzie sprawy mjra Józefa Zautaszwili*, [w:] *Opór społeczny i konspiracja w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945-1956*, red. T. Chinciński, Z. Karpius, Bydgoszcz 2007. Z. G. Kowalski, *Pamięci generała Aleksandra Czcheidze w osiemdziesiątą rocznicę śmierci*, „Rocznik Przemyski” 2002, z. 3. J. Romanowicz, *Kontradmiral w stanie spoczynku Jerzy Tumaniszwili (1916-2010)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2011, nr 2. J. Kresa, *Tewzadze: gruziński obrońca Warszawy*, Dzierżoniów 2012. Veli bej Jedigar: *Azerbejdżanin, pułkownik Armii Krajowej* [autor wyboru i dokumentacji materiałów archiwalnych Samir Rza yev], Warszawa 2015.

⁶ Jedyną dotychczas próbę zarysu biografii Witalisa Ugrechelidze (w oparciu wyłącznie o źródła gruzińskie, a zatem bardzo cząstkową i niewolną od błędów) podjął badacz gruzińskiej emigracji w: G. Szardze, *Pod obcym niebem*. T. 3, Tbilisi 1993 s. 221-227 (w języku gruzińskim).

⁷ Kwerendę w Londynie przeprowadziłam w 2016 r.

⁸ Kwerendę w Muzeum Emigracji w Tbilisi przeprowadziłam w październiku 2016 r. Materiały archiwalne dotyczące Ugrechelidze w tbiliskiej szkole juników nie zachowały się.

⁹ Korespondencja z lat 2016-19, oraz wywiad przeprowadzony w Londynie w kwietniu 2016 r.

¹⁰ S. D. L. u k a c, *Witalis Ugrechelidze-Ugorski*, „Pro Georgia” 1999, Nr 8.

wieczorowo studiował historię literatury na nowo otwartym Tbiliskim Uniwersytecie Państwowym¹¹. W lutym 1921 tbiliska szkoła podchorążych, zgodnie z rozkazem, wsparła młodą armię gruzińską w związku z natarciem bolszewików na stolicę. Witalis wziął udział w walkach w obronie Tbilisi, jakie rozegrały się na wzgórzach Kodzori i Tabachmela. Bitwa została przegrana, dowództwo wydało rozkaz wycofania się, w marcu zaś kadra oficerska ewakuowała się do Batumi, skąd wkrótce wraz z gruzińskim rządem udała się drogą morską do Stambułu, wówczas pod okupacją wojskową państw Ententy.

Pozostając razem z innymi oficerami na utrzymaniu uchodźczego rządu gruzińskiego, Witalis spędził tam ponad pół roku zanim otrzymał decyzję o przyjęciu do szkoły wojskowej w Polsce. Ugrechelidze jeszcze w młodości zetknął się z literaturą polską i etosem polskiej husarii. Za sprawą powstań i licznych polskich zesłańców wojskowych na Kaukazie, Polska była dla Gruzinów symbolem oporu i dążeń wolnościowych. Podobieństwo narodowych losów, wzajemna sympatia i antybolszewizm czyniły z Polski dobry cel emigracji dla Gruzinów. Na temat nauki i służby wojskowej Ugrechelidze w Polsce wnosi nieco wiedzy jego własna relacja, którą opublikował w londyńskim „Orle Białym” w latach 1978-80. W dwóch cyklach: „Gruzini w Wojsku Polskim” oraz „W Ostrogu kończył się Zachód” opisał pierwsze lata życia na emigracji: „Szkoła podchorążych mieściła się w Alejach Ujazdowskich. Nadano nam nazwę: Kompania 1/41, pluton Gruzinów. Ćwiczenia nie stanowiły dla nas nowości, a zmiana musztry wielkiej różnicy nie robiła, natomiast z językiem było słabo. (...) Wobec tego, po kolacji mieliśmy naukę języka polskiego”¹².

Po ukończeniu szkoły unitarnej w Warszawie, odbyciu letnich ćwiczeń w Rembertowie i praktyki w 4. pułku strzelców konnych w Płocku 13, Ugrechelidze wybrał specjalizację kawaleryjską. W Centrum Wyszkożenia Kawalerii uczył się nie tylko historii Polski i oręża polskiego, ale też przesiąkł polskim patriotyzmem. „Grudziądź!... Magiczne, kochane, do grobowej deski niezapomniane przez polskich kawalerzystów miasto. Tutaj się odradzał polski, stary, ułański duch szablą wyrąbanego na nowo powstałego Państwa. Jestem wychowankiem pierwszego pokojowego kursu 1922-1923 tej ukochanej szkoły. Miałem tam wspaniałych wychowawców i instruktorów wojskowej sztuki kawaleryjskiej.

¹¹ Wzmianka w: *Polskie życie kulturalne: dożynki i mikrofony*, „Orzeł Biały” 1957, Nr 36, Londyn.

¹² W. Ugrechelidze-Ugorski, *Pierwsze kroki*, „Orzeł Biały” 1978, Nr 169.

(...) W Grudziądzu ziściły się moje marzenia z lat dziecińczych w Gruzji, a to rzadko się zdarza w życiu człowieka”¹⁴ „Szkoła Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu dała mi dużo i to pod każdym względem.(...) Kochałem swój rycerski fach. Jakże byłem szczęśliwy i lekki, kiedy we wrześniu 1923 r. jechałem gdzieś na najdalsze na wschodzie krańce Rzeczypospolitej, do zupełnie mi nieznanego Ostroga, z przydziałem do 19 pułku ułanów”¹⁵.

W marcu 1924 r. został zakontraktowany jako oficer Wojska Polskiego w stopniu podporucznika¹⁶. Jednym z jego pierwszych zadań było patrolowanie granicy w związku z napadami bolszewickich band, rabujących polskie dwory: „Jeżdżę wzdłuż granicy i po wioskach w pogoni za dywersantami, otrzymując często sprzeczne rozkazy, ponieważ jako wojsko podlegam Ministerstwu Spraw Wojskowych, a jako odkomenderowany czasowo do pełnienia służby wewnętrznej, podlegam Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Nieraz i ja bywam w kolizji z rozkazami. (...) Nikt mnie nie pouczył jakie są prawa i konsekwencje, więc fruwałem według własnej fantazji. (...) Postanowiłem być takim samym zagończykiem jak Jaworski¹⁷. Teraz dopiero zapanuje porządek na granicy”¹⁸. Po utworzeniu Korpusu Ochrony Pogranicza w październiku 1924, Ugrechelidze rozpoczął regularną służbę koszarową. W 19. pułku ułanów wołyńskich służył przez dziesięć lat. Z tego okresu wspomniany był jako srogi instruktor jazdy konnej: „Największy postrach wśród rekrutów szerzył ppor. Ugrechelidze, z pochodzenia Gruzin. Był to wysoki i chudy oficer, z czarnymi wąsikami, operujący „łaciną” zaczerpniętą z carskiej armii. Na ujeżdżanie uzbrajał się w długi bat, którym niemiłosiernie częstował każdego kto mu podpadł”¹⁹.

Choć Ugrechelidze nie służył w carskiej armii, przedstawiony tu rys charakterologiczny zdają się potwierdzać jego akta osobowe. Mimo ogólnie pozytywnych opinii przełożonych, pojawiają się też wzmianki o jego impulsywności, nierównym usposobieniu, charakterze wybucho-

¹³ Arkusz ewidencyjny W. Ugrechelidze, (zbiory Ministry of Defence (MOD) / National Archives, Londyn).

¹⁴ W. Ugrechelidze-Ugorski, *W kochanej szkole*, „Orzeł Biały” 1979, Nr 174.

¹⁵ W. Ugrechelidze-Ugorski, *Pierwsza jesień*, „Orzeł Biały” 1979, Nr 176.

¹⁶ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), obecnie Wojskowe Biuro Historyczne, sygn. AP 177, AP 775.

¹⁷ Feliks Jaworski (1892 – post 1933) - kawalerzysta, pierwszy dowódca 19 pułku ułanów, zasłynął na Wołyniu zacieklą obroną granicy w latach 1917-1921.

¹⁸ W. Ugrechelidze-Ugorski, *Zanim granicę objął KOP*, „Orzeł Biały” 1980, Nr 185.

¹⁹ Wspomnienie dotyczy 1924 r., za: F. K o r c z y Ń s k i, *Pamiętnik*, cz.1, „Kresowe Stаницe” 2007, nr 3.

wym i niewyrobionym, oraz braku podejścia do podwładnych. W jego aktach zachowała się dokumentacja postępowań karnych z zarzutem przekroczenia uprawnień, wystąpienia przeciwko wolności osobistej szeregowych, oraz pogwałcenia przepisów porządku publicznego²⁰.

Jednym z ciekawszych wątków życia Ugrechelidze jest wątek jeździecki. Z relacji córki wynika, że po przybyciu do Polski, z powodu zamiłowania do koni Witalis rozważał podjęcie studiów na kierunku weterynarii, pomysł ten jednak nie uzyskał akceptacji gen. Aleksandra Zakariadze²¹, opiekuna gruzińskich oficerów i nieformalnego przedstawiciela gruzińskiego emigracyjnego rządu na Polskę.

Pierwsza wzmianka o Ugrechelidze w prasie polskiej pojawiła się w prawdopodobnie w 1924 roku w kontekście pułkowych zawodów konnych w Ostrogu²². W połowie lat dwudziestych rozpoczął on karierę w sporcie konnym, która sądząc po statystykach trwała do 1931 roku²³. Ugrechelidze znakomicie prezentował się jako jeździec, obok kilku innych gruzińskich oficerów²⁴. Był jednym z czterech²⁵, którzy posiadali własne konie wyścigowe²⁶. Aktywność jeździecka wśród oficerów kawalerii nie była rzadkością. Tutaj pasji często towarzyszyły motywacje zarobkowe. W międzywojniu wyścigi były nie tylko sportem i popularną rozrywką wśród kawalerzystów, ale też okazją do spotkań towarzyskich. Właśnie w kontekście wyścigów Ugrechelidze miał okazję nawiązania znajomości²⁷ z Tadeuszem Komorowskim i Władysławem Andersem²⁸. Tego drugiego poznał także w kontekście zawodowym. W aktach osobowych Gruzina zachowała się opinia z 1927 roku, podpisana przez dowódcę 2. Samodzielnej Brygady Kawalerii (stacjonującej

²⁰ CAW, sygn. AP 177, AP 775.

²¹ Gen. Aleksander Zakariadze (1884-1957) – oficer kontraktowy w WP, pełnił obowiązki nieformalnego przedstawiciela na Polskę emigracyjnego rządu gruzińskiego z siedzibą w Paryżu.

²² *Zawody konne, 19 p. ulanów wołyńskich*, „Polska Zbrojna” 1924, nr 230.

²³ Ugrechelidze brał udział głównie w gonitwach z przeszkodami, płotami i w gonitwach płaskich.

²⁴ Jako jeźdźcy w wyścigach startowali najczęściej Jerzy Turaszewili, Dawid Czcheidze, Jerzy Jaszwili, Michał Kwaliaszwili – na podstawie „Wiadomości Wyścigowych”.

²⁵ Prywatne konie posiadali Dawid Czcheidze, Jerzy Jaszwili i Dawid Wacznadze, za: „Wiadomości Wyścigowe”, 1934, nr 43; „Wiadomości Wyścigowe” 1934, nr 6; „Wiadomości Wyścigowe” 1934, nr 43.

²⁶ W 1936 r. Ugrechelidze był właścicielem ogierów: „Olkusz”, „Raptus II”, „Rim”, które zostały niedopuszczone do wyścigów z powodu wykrytych oszustw i dyskwalifikacji hodowcy, za: „Wiadomości Wyścigowe” 1936, nr 21. W 1939 r. posiadał klacz wyścigową „Decobra”, za: „Wiadomości Wyścigowe” 1939, nr 16.

²⁷ Witaliusz Ugrechelidze-Ugorski, *Kilka uwag i sprostowań*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 1971, nr 73 (Londyn).

²⁸ Gen. Władysław Anders (1892-1970) - w 1932 r. wiceprezes Wołyńskiego Klubu Jeździeckiego, od 1934 r. w randze generała, od 1937 członek zarządu Towarzystwa Zachęty do Hodowli Koni.

w Równem) pułkownika W. Andersa: „*Dobry i zamilowany oficer kawalerii. B. dobry jeździec wyścigowy*”.

Na podstawie rubryk sportowych w prasie codziennej oraz „Wiadomości Wyścigowych” można częściowo zrekonstruować listę wyścigów, w których zajmował dobre lokaty. Między innymi: w 1926 roku w biegu z przeszkodami na 3 km w Pośpieszce pod Wilnem Ugrechelidze zajął I miejsce na klaczy „Delfin”²⁹, w 1929 roku w Poznaniu I miejsce na klaczy „Dziuchna”³⁰. Według statystyki jazd w gonitwach rozegranych na torach polskich w 1926 r. Ugrechelidze dosiadał konia 9-krotnie³¹, zaś w 1929 roku 18-krotnie³². W maju 1930 r. podczas wyścigów w Łucku Ugrechelidze doznał na torze poważnego upadku, a jego koń skręcił kark³³. Dokładnie rok później w Ławicy pod Poznaniem, Ugrechelidze ponownie spadł z konia podczas gonitwy cross country na 8 km³⁴.

Według opublikowanej w 1928 roku listy „kolorów stajen”, stajnię wyścigową Ugrechelidze reprezentować miano w zestawie: kurtka granatowa, czapka granatowa z białym³⁵. Na tej podstawie należałoby sądzić, że co najmniej od kwietnia 1928 jeździł na własnych koniach, jednak brak na to potwierdzenia w materiałach historycznych. W wynikach gonitw nie pojawia się też jego nazwisko jako właściciela, co może oznaczać, że jego konie nie startowały, lub nie zajmowały miejsc nagradzanych. Jedynym wyjątkiem jest wzmianka o Ugrechelidze jako właścicielu klaczy Decobra, która zajęła 4 m-ce w gonitwie pod rtm Michałem Bohdanowiczem w 1939 r.³⁶ (Z relacji córki wynika, że konie Ugrechelidze zarekwirowane zostały przez Niemców we wrześniu 1939 roku).

W czasie swej kariery sportowej, Gruzin jako dżokej najczęściej występował na koniach grona oficerskiego 19 pułku ułanów oraz koniach prywatnych swoich kolegów. Jeździec i sędzia wyścigowy, płk Janusz Kapuściński³⁷ po latach wymieniał Ugrechelidze wśród trzy-

²⁹ „Słowo” 1926, Nr 129, 5 czerwca (Wilno).

³⁰ „Wiadomości Wyścigowe” 1929, nr 11.

³¹ „Wiadomości Wyścigowe” 1926, nr 65.

³² „Wiadomości Wyścigowe” 1929, nr 30.

³³ *Wypadek na wyścigach (Łuck)*, „Kurier Warszawski” 1930, Nr 131, 15 maja.

³⁴ *Wyścigi konne*, „Kurier Poznański” 1931, nr 221, 15 maja.

³⁵ „Wiadomości Wyścigowe” 1928, nr 7. Kolory stajni Ugrechelidze opublikowano również w 1929 i 1931 r.

³⁶ „Wiadomości Wyścigowe” 1939, nr 16.

³⁷ Janusz Kapuściński (1898-1998) – pułkownik, oficer kawalerii WP, po 1945 r. na Zachodzie.

dziestu najbardziej doświadczonych polskich jeźdźców międzywojnia, z których każdy wygrywał rocznie około 25 gonitw z przeszkodami³⁸. Jak wspominał Ugrechelidze po latach: „W konkursach krajowych (zawodach hippicznych – przyp.) występowałem tylko 5 razy i ani razu nie wygrałem. Odznakę (złotą) zdobyłem tylko wyścigami”³⁹.

Ugrechelidze otrzymał dwie odznaki jeździeckie: „Złotą” i „Złotą Wielką”, przyznawane przez Polski Związek Jeździecki. Do noszenia każdej z odznak uprawniała oddzielna legitymacja. Obie (zachowane) legitymacje nie noszą daty wydania, na jednej z nich widnieje przynależność klubowa: „WKJK” - Wielkopolski Klub Jazdy Konnej, na drugiej przydział wojskowy: 7. pułk strzelców konnych. Na tej podstawie można wnioskować, że obie odznaki zdobył w latach 1937-1939.

Wracając do kariery wojskowej, w 1927 r. kontrakt Ugrechelidze został odnowiony, tym razem w stopniu porucznika. W 1928 r. odkomenderowany na kurs oficerski do szkoły czołgów i samochodów pancernych w Warszawie, następnie odbył także kurs taktyczny samochodów pancernych w Grudziądzu.

W 1934 r. Ugrechelidze zawarł związek małżeński się z Polką, „uciekinierką z bolszewii”, Haliną Troicką⁴⁰. Łączyło ich staranne wykształcenie, pochodzenie szlacheckie i antykomunizm. Ojciec Haliny był rosyjskim generałem o grecko-niemieckich korzeniach, matka miała pochodzenie polskie. Obie wróciły do Polski w latach 20. XX w. Halina Troicka, będąc panną, pracowała w Warszawie jako pielęgniarka w Szpitalu Ujazdowskim i instruktorka w szkole pielęgniarskiej.

Jak wspomina córka, rodzice poznali się w Warszawie, w domu gruzińskich emigrantów, księżstwa Barbary i Aleksandra Bagrationi⁴¹, którzy gościli u siebie wszelkich wychodźców z byłego Imperium Rosyjskiego. Witalis przylatywać miał do nich z Kresów awionetką ks. Romana Sanguszki⁴². Znajomość z arystokratą Ugrechelidze mógł zawrzeć w kontekście wyścigów konnych. Sanguszko był wówczas znanym hodowcą koni arabskich, a stąd także bywalcem wyścigów i fundatorem nagród. Młoda para miała się lepiej poznać przy okazji pobytu oficera w szpitalu w 1933 r., gdzie trafił zapewne po upadku z ko-

³⁸ J. Kapuściński, *O sporcie konnym*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 1979, Nr 94.

³⁹ Witaliusz Ugrechelidze-Ugorski, *Kilka uwag i sprostowań*, *op. cit.*

⁴⁰ J. Ostapczuk, *Emigracja gruzińska w księgach metrykalnych parafii prawosławnej św. Trójcy przy ulicy Podwale 5 w Warszawie w latach 1922-1944*, „Pro Georgia” 2014, Nr 24.

⁴¹ J. Ostapczuk, *op. cit.*

⁴² Roman Sanguszko (1901-1984) – ziemianin, filantrop, jego stadnina w Gumniekach była jednym z głównych dostawców koni remontowych dla polskiej armii, po 1945 r. na emigracji.

nia. Ślubu udzielił im opiekun duchowy gruzińskiej diaspory w Polsce archimandryta Grigol (Grzegorz) Peradze⁴³.

Z majem 1934 roku, po dziesięciu latach służby w Ostrogu, Ugrechelidze przeniósł się do stacjonującego we Lwowie 14. pułku ułanów jazłowieckich, zostając dowódcą plutonu. We Lwowie w 1935 roku urodziła się jego jedyna córka Sewdia Daredżan⁴⁴. Jak można wnioskować z akt sprawy sądowej, toczącej się przeciwko niemu w 1936 roku, ze względu na swoją surowość Gruzin popadł w konflikt z podwładnymi⁴⁵. Być może właśnie dlatego, w lipcu 1937 roku rodzina Ugrechelidze przeniosła się do Biedruska pod Poznaniem. Odtąd Gruzin służył w 7. pułku strzelców konnych jako z-ca dowódcy szwadronu gospodarczego⁴⁶. W lipcu 1938 r. mianowany został rotmistrzem.

Ugrechelidze, w miarę możliwości, mimo rozproszenia gruzińskich kolegów oficerów⁴⁷, brał aktywny udział w życiu emigracji gruzińskiej. Wiadomo, że uczestniczył w obchodach jubileuszowych ku czci narodowego wieszcz Szoty Rustawelego (1172-1216), organizowanych w Warszawie w 1937 roku, podczas których recytował⁴⁸ w oryginale fragmenty średniowiecznego gruzińskiego poematu „Rycerz w tygrysięj skórze”. W gruzińskim, emigracyjnym czasopiśmie „Mkhedari” (gruz. Jeździec), będącym organem Związku Podchorążych Gruzkańskich⁴⁹, Ugrechelidze opublikował swój (jedyne zachowany) artykuł o tematyce konnej⁵⁰. Artykuł w pierwszej części opisuje znaczenie konia w cywilizacjach świata, w drugiej części zasady hodowli i rozrodu konia wyścigowego. Drobiazgowość opisu świadczy o nagromadzonej przez lata wiedzy.

W sierpniu 1939 r. Ugrechelidze został skierowany do ośrodka zapasowego Wielkopolskiej Brygady Kawalerii w Kraśniku, zostając dowódcą szwadronu zapasowego⁵¹ 7. pułku strzelców konnych⁵².

⁴³ Grigol (Grzegorz) Peradze (1899-1942) – mnich prawosławny, wykładowca patologii, zginął w obozie Auschwitz, uznany przez Kościół Gruzkański za świętego-męczennika.

⁴⁴ Sewdia Daredżan Ugrechelidze, w Anglii S. D. Ugrechelidze-Ugorska, po mężu S.D. Lukac.

⁴⁵ CAW, sygn. AP 177, AP 775.

⁴⁶ Ryszard Rybka, Kamil Stepan, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939.* - Kraków, Fundacja Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, 2006.

⁴⁷ A. Woźniak, *Międzywojenna Warszawa jako centrum myśli politycznej i ośrodek kulturalny emigracji gruzińskiej w Polsce*, „Pro Georgia” 2013, t. 23.

⁴⁸ *Akademia gruzińska w sali Rady Miejskiej*, „Gazeta Polska” 1937, nr 344, (12 grudnia); *Akademia gruzińska w Warszawie*, „Polska Zbrojna” 1937, nr 343 (12 grudnia).

⁴⁹ Założona w 1928 roku organizacja oficerów, którzy w 1921 roku jako podchorążych brali udział w wojnie obronnej Gruzji.

⁵⁰ V. U - d z e, *Koń*, „Mkhedari” 1936-1937, No 20-21 (po gruzińsku).

⁵¹ W szwadronach zapasowych kawalerii szkolono młode, nowo nabyte dla pułku konie.

⁵² L. G ł o w a c k i, *Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939*, Lublin 1976, s. 309.

W kampanii wrześniowej walczył na Lubelszczyźnie, na terenie działania Grupy „Dubno”, oraz grupy „Chelm”. „Po suchowolskiej bitwie cały Ośrodek znalazł się na terenie grupy operacyjnej, której dowódcą był płk. Władysław Płonka⁵³. (...) Dnia 20.IX.1939 przyjechał rtm. Najnert wraz z por. Górskim i doręczył mi rozkaz o natychmiastowym rozformowaniu oddziału, napisany przez płk. Płonkę. W rozkazie podkreślone było, że oficerowie Gruzini natychmiast mają przejść do Niemców, bo z tyłu mamy już sowieckie wojska. Oddział szybko zebrałem, rozkazy odczytałem (...). Ponieważ wojska sowieckie widziałem już blisko, podniosłem białą chorągiew i przeszedłem rzekę, zgłaszając się do Niemców (...). Płk. Płonka, rtm. Najnert i por. Górski są wymienieni wśród ofiar rzezi katyńskiej”⁵⁴. Płk. Płonka przedstawił Ugrechelidze do orderu *Virtuti Militari* V klasy⁵⁵. Jak wynika z relacji córki wnioski pisany ręką pułkownika przechował w bucie jeden z żołnierzy dowodzonych przez Gruzina.

1 października 1939 w miejscowości Nisko Ugrechelidze trafił do niewoli niemieckiej. Początkowo przez miesiąc przebywał w obozie Kraków-Łobzów⁵⁶, kolejne 5 m-cy spędził w Oflagu II B Arnswalde (Choszczno), następnie razem z innymi oficerami kontraktowymi WP przewieziony został do Oflagu III A w Luckenwalde⁵⁷. Jak zadeklarował po wojnie w jednym z kwestionariuszy osobowych, w obozie jenieckim nauczył się języka niemieckiego⁵⁸. Po roku Ugrechelidze otrzymał dokumenty nansenowskie i został zwolniony, zapewne dzięki wstawiennictwu emigracyjnych organizacji kaukaskich.

Jesienią 1940 r. wrócił do Polski i zaangażował się w konspirację. Potwierdzenie tego faktu znajdujemy m.in. w relacji M. Kwaliaszwilego - byłego oficera kontraktowego, zaangażowanego w podziemiu⁵⁹. Wraz z rodziną zamieszkał w Warszawie przy ul. Koszykowej. W maju 1941 roku przyjął pseudonim „Ugorski”⁶⁰, vel rotmistrz

⁵³ Płk. Władysław Płonka (1895-1940) - w czasie kampanii wrześniowej dowodził 22 pułkiem ułanów podkarpackich, a następnie improwizowaną Grupą Kawalerii „Chelm”, zginął w Katyniu.

⁵⁴ W. Ugrechelidze-Ugorski, *Z działań O/Z Wielkopolskiej B. K. w Kampanii Wrześniowej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancerniej” 1972, Nr 65 (Londyn).

⁵⁵ Informacja zamieszczona we wniosku awansowym na majora: sygn. A.XII.86/43/17 Instytut Polski i Muzeum gen. Sikorskiego (IPMS).

⁵⁶ Na podstawie akt Polskiego Czerwonego Krzyża; nr jeńca 491.

⁵⁷ Data, miejsce wzięcia w niewolę, oraz nazwy obozów za informacją z Centralnego Archiwum Jeńców Wojennych Łambinowice-Opole.

⁵⁸ Kwestionariusz osobowy (zbiory MOD, Londyn).

⁵⁹ Michał Kwaliaszwili, *Końska siatka* [w:] *W konspiracji wielkopolskiej 1939-1945: wybór wspomnień*, zbr. Z. Szymankiewicz, Poznań 1993.

⁶⁰ *Szlakiem Ułanów Chrobrego: zarys historii 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich im. Króla Bolesława Chrobrego* /pod red. Stanisława Zakrzewskiego i Zygmunta Godynia, Londyn 1973, s. 179.

„U”⁶¹, używał również nazwiska „Karol/ Wiktor Nagalski”. Według relacji córki: „Jako Gruzin, był stosunkowo bezpieczny, chociaż - jak pokazał przykład kolegi ojca Geno Chundadze⁶², którego Niemcy złapali ‚na robocie’ i następnie rozstrzelali – daleko mu było do nie-tykalności. Dodatkowy kłopot był w tym, że prezes Komitetu Gruzińskiego dr. Alszybaja i jego prawa ręka płk. Kandelaki przystali sercem i duszą do Niemców i namawiali wszystkich Gruzinów, żeby wstępowali do wojska niemieckiego⁶³. Ponieważ wezwania na al. Szucha, różne szykany nie skutkowały, zaczęła się inwigilacja. Mieszkanie naprzeciw zostało zajęte przez grupę obserwatorów, którzy śledzili co się dzieje u nas. Mimo to ojciec prowadził dalej swoją działalność: spotykał skoczków z Anglii, organizował akcje zamachowe i sabotażowe, ukrywał Żydów, (...) kopał tunel wiodący z naszej piwnicy do Śniadeckich (...)”⁶⁴.

W czasie II wojny światowej wielu gruzińskich emigrantów z Niemiec i Francji zdecydowało się walczyć po stronie Hitlera, wybór frontu był dla nich wyborem lepszego sposobu służenia sprawie gruzińskiej. Wierzono wówczas w zwycięstwo Niemiec, które oznaczałoby pokonanie ZSRR i dawało szansę na odzyskanie niepodległości Gruzji. Większość gruzińskich oficerów kontraktowych WP pozostała lojalna wobec Polski.

O stanowisku Ugrechelidze względem współpracy „polskich” Gruzinów z Niemcami możemy wnioskować z artykułu córki oficera: „Bardzo niewielu [gruzińskich oficerów WP – przyp.] wdziało na siebie mundury feldgrau. Ci ze znajomych i kolegów mego ojca, którzy to zrobili, powzięli tę decyzję raczej à contre coeur: nie ze względów oportunistycznych, lecz z pobudek czysto patriotycznych. (...) Ojciec mój (...) chociaż nie pochwalał tych, co włożyli niemiecki mundur, to

⁶¹ Rtm. „U” wzmiankuje Veli bek Jedigar: *Kawaleria w szeregach AK [w:] Jazda polska w II wojnie światowej* red. Kornel Krzeczunowicz. - Londyn 1953, s. 100.

⁶² Gedeon Chundadze (1901-1943) – oficer piechoty WP, przed wojną służył w 44. pułku strzelców w Równem.

⁶³ Komitet Gruziński w Polsce – działający w Warszawie od 1922 roku pełnił rolę nieformalnego przedstawicielstwa gruzińskiego rządu emigracyjnego (z siedzibą w Paryżu). W czasie II wojny światowej na ul. Smolnej w Warszawie działał, zrzeszający emigrantów i współpracujący z okupantem Komitet Kaukaski (Kaukasische Vertrauensstelle) z Grigołem Alszybają na czele. Grigol Alshibaia (1881-1957) lekarz, dyplomata, od lat 20tych XX w. zamieszkiwał w Polsce i w Niemczech, po wojnie wyemigrował do Stanów Zjednoczonych. Mikołaj Kandelaki (1886-1965) – do 1931 r. oficer kontraktowy WP, po wojnie w PKPR w Wielkiej Brytanii, zmarł w obozie dla polskich żołnierzy w Penley.

⁶⁴ S. D. Łukac, *op. cit.*

jednak ich nie potępiał, zastrzegł sobie tylko, żeby nie spotykali się z nim w mundurze i nie przychodzili do nas do domu”⁶⁵.

Zaskakujące informacje o konspiracyjnej działalności Gruzina znajdujemy w relacji Tomasza Reutta - oficera wywiadu AK: „Rtm. Witaliusz Ugrechelidze pracował u mnie w grupie „Hanka”, a następnie w tymże roku u „Stragana”, podległej komórce Gł. Komendy AK. On był agentem gruzińskiego Komitetu [od 1941 r. współpracującego z Niemcami – przyp.]. Materiały dawał dobre, które nam dawały orientację, co się tam dzieje. Kiedy w tym komitecie zaproponowano mu wstąpienie do armii niemieckiej on kategorycznie odmówił. Za to miał być skazany na karę śmierci, czego wymagał Prezes Komitetu Dr. Alszybaja. Jednak skończyło się na tym, że tylko został pozbawiony kart żywnościowych niemieckich, a musiał żywność brać ze sklepów i przydziałów ludności polskiej. Tenże rtm. Ugrechelidze ukrywał w swoim mieszkaniu zbiegłych naszych oficerów”⁶⁶.

Relacja ta stawia Gruzina w zupełnie nowym świetle. Przede wszystkim poświadcza jego lojalność wobec Polski. Po drugie powierzone mu w głębokim wywiadzie zadania oznaczały określone predyspozycje osobowościowe i psychologiczne, które musiał spełniać.

Podwójną rolę Ugrechelidze w strukturach AK potwierdza przebieg służby zadeklarowany po wojnie, zgodnie z którym od lutego do lipca 1944 był oficerem informacyjnym Oddziału II AK, od 1941 roku zaś był dowódcą 17. pułku ułanów wielkopolskich⁶⁷, odtwarzanego w Warszawie. Niewykluczone, że Gruzin w wywiadzie AK działał już wcześniej. Zachował się (wydany po wojnie) dokument zaświadczający o odbyciu przez Gruzina kursu przeszkolenia dla oficerów komend obwodowych AK w grudniu 1942 r, podpisany przez oficera informacyjnego Ignacego Junoszę-Wierzbickiego.⁶⁸

Jednym ze zwierzchników Gruzina w AK był płk. Janusz Bokszczanin⁶⁹, który w historii zapisał się swym sprzeciwem wobec planów

⁶⁵ S. D. L u k a c, *Losy polskich Gruzinów*, „Tydzień Polski” 1995, 9 września (Londyn).

⁶⁶ Tomasz Reutt (1899-1963) ps. „Tarnawa” – oficer wywiadowczy Batalionu KOP Ostróg, w 1939 r. d-ca kompanii w 45 pułku piechoty w Równem, podczas okupacji Okręg Warszawski Armii Krajowej, współpracował z wywiadem KG AK, uczestniczył w Powstaniu Warszawskim, trafił do obozu niemieckiego, w 1945 r. przedostał się do II Korpusu, później osiedlił się w Londynie. Jego relacja znajduje się w Studium Polski Podziemnej, sygn. BI 0947.

⁶⁷ Oddział został rozformowany po kampanii wrześniowej, w ramach AK pułk był odtwarzany, początkowo licząc 6 osób, w okresie bytności w Warszawie rozrósł się do liczby 36 „szabel”. Za: *Szlakiem Ułanów Chrobrego*, op. cit., s. 179.

⁶⁸ Zaświadczenie z datą 1956 r. znajduje się w archiwum rodziny Ugrechelidze. Ignacy Wierzbicki (1900-1970) ps. „Junosza”, oficer informacyjny AK w Warszawie, po powstaniu warszawskim w nie-

wybuchu powstania warszawskiego. Jak wspominał po latach były oficer kontraktowy WP, Azerbejdżanin z Gruzji Veli bek Jedigar⁷⁰: [„Dnia 17 lipca 1944 r. spotyka nas rycerski gest z dowództwa bohaterskiej Armii Krajowej, w postaci rozkazu dla oficerów kontraktowych Kaukazu opuszczenia Warszawy i odejścia na Zachód, bowiem [jak nam powiedziano – przyp.] liczymy się z możliwością porozumienia się z nadchodzącą Armią Czerwoną – a przecież was im nie oddamy”]⁷¹. Jak wynika z relacji S.D. Ugrehelidze jeszcze przed tym Gruzin miał na odprawie wprost odmówić wykonania rozkazu współpracy z wojskami sowieckimi i dobrowolnie poddać się pod sąd wojskowy AK. Ostatecznie jednak płk. Bokszczanin, który co do Sowietów także nie miał złudzeń, znalazł dla Kaukazczyków rozwiązanie pośrednie, wysyłając obydwu z misją do gen. Andersa.

Opuszczenie Warszawy i Polski tuż przed wybuchem powstania warszawskiego wyznacza nowy etap w życiu gruzińsko-polskiego oficera. Tą samą drogą z Polski, zajmowanej właśnie przez Armię Czerwoną, uciekło kilkunastu innych gruzińskich oficerów kontraktowych⁷². Kilku oficerów pozostało w komunistycznej Polsce, dwóch zostało zesłanych na Syberię, kilku innych zginęło w wyniku zetknięcia z sowieckim aparatem represji, większość jednak emigrowała na Zachód i nigdy nie powróciła do Polski, ani do Gruzji.

Przez Wiedeń Ugrehelidze udał się z rodziną, do Mediolanu. Po kapitulacji Niemiec i zarazem wyzwoleniu Włoch zameldował się u gen. Andersa w dowództwie 2. Korpusu w Anconie i z początkiem maja 1945 r. dołączył do Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, pozostających pod dowództwem brytyjskim. Z ankiet osobowych wynika, że przez okres prawie 3 m-cy Ugrehelidze pełnił służbę w Oddziale Informacyjnym 2. Korpusu, tzw. Ekspozyturze „W”. Następnie jako oficer rezerwy objął stanowisko instruktora w Centrum

woli niemieckiej, zmarł w Londynie. Za: Wywiad i kontrwywiad Armii Krajowej/ pod red. Władysława Bułhaka. - Warszawa, 2008, s. 224, oraz <https://www.1944.pl/powstancze-biogramy/ignacy-wierzbicki,48408.html>

⁶⁹ Płk. Janusz Bokszczanin (1894-1973), kawalerzysta, podczas okupacji w Komendzie Głównej AK, kierownik Wydziału Broni Szybkich (Oddział III), po wojnie we Francji.

⁷⁰ Płk. Veli bek Jedigar - oficer dyplomowany, dowódca 7 pułku ułanów AK, szef wydziału kawalerii AK, od 1945 w II Korpusie, przeszedł PKPR w Anglii, od 1949 roku w Argentynie.

⁷¹ Veli bek Jedigar, *Kontraktowi w kawalerii polskiej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” 1969, Nr 53 (Londyn).

⁷² P. Adamczewski, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego służących w Wojsku Polskim i działaczy ruchu prometejskiego przechowywane w polskich archiwach w Londynie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, T. 50, z. 2.

Wyszkolenia Wojsk Pancernych w Gallipoli. Od stycznia 1946 r. służył w 26, 13. i 17. kompanii zaopatrzenia⁷³. We Włoszech Ugrechelidze posługiwał się legitymacją wojskową, w której konspiracyjny pseudonim „Ugorski” widnieje jako drugie nazwisko: Ugrechelidze-Ugorski. W ten sposób Gruzin będzie podpisywać się już do końca życia, zawsze gdy będzie pisał w języku polskim. Niewykluczone, że było to tylko wyrazem swoistej mody, panującej wówczas w polskim środowisku wojskowym. Chociaż trudno nie dostrzec w tym również pewnej deklaracji tożsamościowej. W listopadzie 1946 r. został ewakuowany do Wielkiej Brytanii jako przesiedleńca i polski emigrant wojskowy, razem z ponad 100 tysiącami polskich oficerów i żołnierzy, którzy obawiali się powrotu do Polski, kontrolowanej przez ZSRR⁷⁴.

Po okresie utrzymywania stosunków sojuszniczych z Polskim Rządem na Uchodźstwie z siedzibą w Londynie, Wielka Brytania w lipcu 1945 r. oficjalnie uznała Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej w Warszawie. Ku rozgoryczeniu polskiej emigracji wojskowej, rozczarowanej postanowieniami konferencji jałtańskiej, podjęto decyzję o demobilizacji Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Rząd brytyjski powołał Polski Korpus Przysposobienia i Rozmieszczenia⁷⁵, którego celem było przygotowanie zdemobilizowanych żołnierzy do życia cywilnego, osiedlenia i zatrudnienia na Wyspach poprzez naukę języka i zawodu. W ten sposób zapewniono im „okres ochronny” zanim zdecydowali co robić dalej. Niektórzy zmienili cel emigracji, inni postanowili wrócić do Polski. Ugrechelidze rozważał wyjazd do RPA lub Argentyny, ostatecznie pozostał w Wielkiej Brytanii. W ramach PKPR służył przez dwa lata (maj 1946 - maj 1949), formalnie będąc oficerem kontraktowym Armii Brytyjskiej w stopniu podporucznika i randze kapitana. Zgodnie z relacją córki, pełnił funkcję kwatermistrza. Zamieszkiwał m.in. w walijskich obozach przejściowych Matapan, oraz Penrhos, a w 1949 roku osiedlił się w Londynie.

W jednym z kwestionariuszy ewidencyjnych, wypełnianych po przybyciu na Wyspy Brytyjskie, w rubrykach: 1. Jaką pracę wy-

⁷³ Zgodnie z zadeklarowanym przebiegiem służby i dokumentami MOD, (Londyn).

⁷⁴ Na ogólną liczbę 249 tys. żołnierzy PSZ na Zachodzie (stan na grudzień 1945 r.), do Polski powróciło 105 tys. (z tego 86 tys. z Wielkiej Brytanii). Za: J. A. R a d o m s k i, *Demobilizacja Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach 1945-1951*. - Kraków 2009, s.102.

⁷⁵ Polish Resettlement Corps istniał w latach 1946-1949 i formalnie podlegał brytyjskim siłom zbrojnym. Wstąpienie do PKPR nie było obowiązkowe, ale było główną formą wsparcia Wielkiej Brytanii dla zdemobilizowanych żołnierzy polskich. W ewidencji PKPR znalazło się 120 tys. osób. Za: J. A. R a d o m s k i, *op. cit.*

brałbyś po demobilizacji, jeżeli nie będzie możliwe żadne szkolenie zawodowe? oraz 2. Gdybyś miał możliwość szkolić się zawodowo, jakiego zawodu cywilnego chciałbyś się nauczyć? - Ugrechelidze wpisał znak zapytania. W uwagach dodał: „*Pragnę być zatrudniony jako instruktor jazdy konnej lub też wykonawca*”⁷⁶. Kariery związanej z jeździectwem i końmi nie udało mu się kontynuować. Podobnie jak reszcie jemu podobnych oficerów w obcym kraju zmuszony był do przekwalifikowania się i zarobkowania w charakterze robotnika. Jako zdeklasowany ex-oficer, obracał się głównie w środowisku polskiej emigracji, próbował odnaleźć zagubionych w wojennej zawierusze kolegów, ustalić ich losy, nawiązać kontakt. Wiele osób z jego najbliższego środowiska zginęło w kampanii wrześniowej, w Katyniu, lub powstaniu warszawskim.

Ugrechelidze był członkiem Stowarzyszenia Polskich Kombatantów, udzielał się w Kole Pułkowym Ułanów Jazłowieckich⁷⁹, oraz Kole 17. pułku ułanów wielkopolskich⁷⁸. W 1962 roku Gruzin otrzymał awans na majora⁷⁸. Prawdopodobnie było to zatwierdzenie nominacji uzyskanej jeszcze w konspiracji. Według relacji córki, Ugrechelidze nie przyjął nominacji na podpułkownika, twierdząc, że uznaje awanse wojskowe jedynie w służbie czynnej. Kilka lat później Ugrechelidze uzyskał obywatelstwo brytyjskie. W 1978 w Londynie został odznaczony Krzyżem Armii Krajowej.

Jego pierwszą cywilną pracą w Londynie była posada sprzątacza na stacji metra Earl's Court w sercu dzielnicy Kensington, wówczas nie tylko pełnej Polaków, ale też usianej emigracyjnymi instytucjami, klubami kombatantów, polskimi księgarniami. W kolejnych latach pracował na stałej posadzie w fabryce gumy do żucia, następnie w fabryce lodów Wall'sa. W czasie wolnym czytywał literaturę polską, brał udział w bogatym życiu kulturalnym polskiego Londynu oraz śledził prasę emigracyjną: gruzińską i rosyjską, ale przede wszystkim polską. W roku 1955 donosiła ona o organizacji obchodów z okazji setnej rocznicy śmierci Adama Mickiewicza. Ugrechelidze wziął udział w jubile-

⁷⁵ Dokumenty ze zbiorów MOD, Londyn.

⁷⁶ Na podstawie dokumentów Koła Jazłowiaków w zbiorach IPMS, Londyn.

⁷⁷ Piotr Laskowski, *50-lecie 17 Pułku Ułanów Wielkopolskich*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1969, Nr. 138 (Londyn).

⁷⁸ Dziennik Ustaw RP, Londyn, dnia 30 czerwca 1969 roku, Nr 4. Wniosek awansowy na majora: sygn. A.XII.86/43/17 (IPMS). Wniosek awansowy wystawiono w 1951 roku.

⁷⁹ *Polskie życie kulturalne: Pan Tadeusz po gruzińsku*, „Orzeł Biały” 1955, Nr 28 (Londyn). *Trzech tłumaczy Mickiewicza: na angielski, francuski, gruziński*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1956, Nr 455, 5 marca (Londyn). Przekłady z Mickiewicza, „Wiadomości” 1956, nr 14-15, 1 kwietnia (Londyn).

uszu wieszczą, prezentując swój gruziński przekład „Pana Tadeusza”⁸⁰, którego dokonał - jak twierdził w lakonicznej przedmowie – w podziękowaniu Polakom za wieloletnią gościnę. W ten sposób debiutował jako tłumacz. Jego przekład był pierwszym gruzińskim przekładem polskiego eposu⁸¹. Mickiewiczowski trzynastozgłoskowiec tłumacz oddał gruzińskim czternastozgłoskowcem oraz opatrzył 100-stronicowym komentarzem, wprowadzającym gruzińskiego czytelnika w realia polskie. Podczas prezentacji, odbywającej się w Instytucie im. gen. Sikorskiego, „Ugrechelidze w interesującym szkicu przedstawił słuchaczom koleje swej pracy literackiej nad przekładem, (...) przytoczył też jak rozwiązał różne trudności z oddaniem po gruzińsku słów takich jak bigos, chłodnik i różne tytuły urzędowe (...)”⁸².

Co do ówczesnych możliwości wydania gruzińskiego przekładu jedynej wiedzy dostarczają lakoniczne dywagacje prasowe: „Na życzenie p. Ugrechelidze rękopis ma być przekazany Muzeum Mickiewiczowskiemu przy Fundacji Kościuszkowskiej, gdzie ma oczekiwać na ewentualne wydanie, gdyby pokonane zostały związane z tym trudności. (...)”. „O wydaniu tak dużego utworu jak Pan Tadeusz (...) tutaj nie może być mowy, gdyż wymaga to specjalnie zaopatrzonej w czcionkę gruzińską drukarni, która jest bardzo rzadko spotykana”⁸³. Gdzie indziej, wtrącono enigmatyczną uwagę: „Gdy władze sowieckie dowiedziały się o istnieniu tego przekładu i starały się go nabyć, p. Ugrechelidze kategorycznie odmówił”⁸³. Brak wyjaśnienia kulisów tej budzącej wątpliwości próby sowieckiego przejęcia wówczas jedyne gruzińskiego tłumaczenia „Pana Tadeusza”. Brak też wzmianki dlaczego nie było możliwe wydanie utworu we Francji czy Niemczech, posiadających znaczną gruzińską diasporę, z całą pewnością zaopatrzoną w gruzińską czcionkę drukarską.

Nie wiemy dokładnie w jaki sposób były oficer zawodowy stał się człowiekiem pióra. Z relacji córki wiadomo, że pod koniec lat 50-tych na temat swojej pracy nad tłumaczeniem „Pana Tadeusza” Ugrechelidze udzielił wywiadu Tadeuszowi Nowakowskiemu z monachijskiej Rozgłośni Polskiej Radio Wolna Europa. Nagranie to niestety nie zachowało się. Zapomniany rękopis gruzińskiego przekładu przeleżał

⁸⁰ Pierwszy opublikowany przekład „Pana Tadeusza” na gruziński ukazał się w antologii i dokonany został z języka rosyjskiego. *Utwory wybrane / A d a m M i c k i e w i c z*; [opracowanie I. Kemertelidze], Tbilisi 1986.

⁸¹ *Polskie życie kulturalne: pomoc nauce i tłumacze Mickiewicza*. „Orzeł Biały” 1956, Nr 9.

⁸² *Polskie życie kulturalne: dożynki i mikrofony*, op. cit.

⁸³ „Pan Tadeusz” po gruzińsku: bolszewicy chcieli wykupić rękopis, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1955, Nr 163 (Londyn).

kilkadziesiąt lat w zbiorach Biblioteki Polskiej w Londynie, zanim ukazał się drukiem w Polsce⁸⁴. W kolejnych latach Ugrechelidze tłumaczył na gruziński swych ulubionych autorów: komedie Aleksandra Fredry („Damy i huzary” i „Zemsta”) oraz Jana Parandowskiego beletryzowaną biografię pt. „Petrarka”.

W przypadku Mickiewicza i Fredry motywacją Ugrechelidze mógł być sentyment do opowieści szlacheckich, podobnych w stylistyce do utworów na których wychował się w Gruzji. Tym co mogło połączyć tłumacza z Janem Parandowskim było zamiłowanie do kultury antycznej. Ugrechelidze przetłumaczył również z oryginału „Folwark zwierzęcy” George’a Orwella (1966), wcześniej zaś opracował książkę poświęconą angielskiemu parlamentaryzmowi pt. „Najlepszy parlament świata” (1957). Ze wzmianki w prasie londyńskiej⁸⁵ wiemy, że ex-oficer pracował nad przekładem na język polski gruzińskiego zbioru bajek Sulchana Saby Orbelianiego (1658-1725)⁸⁶. Rękopisy swych przekładów ofiarował w wieczystą opiekę Bibliotece Polskiej, wierząc zapewne, że polska instytucja zapewni jego spuściźnie skuteczną ochronę.

Z relacji córki wynika, że Gruzin uważał wydanie swych tłumaczeń w Gruzji za niemożliwe, ze względu na jej przynależność do ZSRR, a także swoje nazwisko „spalone” walką przeciwko bolszewikom w roku 1921, a potem w armii RP. Chociaż mogłoby się wydawać, że w związku z tym Ugrechelidze tłumaczył do szuflady, są dowody świadczące o podejmowanych przez niego próbach dotarcia z wynikami swej pracy do szerszej publiczności. W kontekście ukończenia przez Ugrechelidze przekładu „Zemsty” w 1957 roku prasa donosiła: „[Tłumacz] nie tylko przygotował cały tekst komedii, ale zaopatrzył go komentarzami, podał wszystkie warianty, tradycję sceniczną poszczególnych postaci na scenach polskich, w ogóle cały materiał, który może być użyteczny reżyserowi. (...) [Tłumacz] rozpoczął starania o udostępnienie swego przekładu teatrowi gruzińskiemu w Kutaisi, gdzie chodził za młodu do szkół. I tu zaczęły się kłopoty. Trudno człowiekowi z Zachodu przez żelazną kurtynę nawiązać bezpośredni kontakt z ludźmi skazanymi na odosobnienie

⁸⁴ Nina Taylor-Terlecka, *Mickiewicz na Kaukazie: dzieje zagubionego rękopisu: Pan Tadeusz po gruzińsku*, „Pro Georgia” 2012, Nr 22.

⁸⁵ „Pan Tadeusz” po gruzińsku: bolszewicy chcieli wykupić rękopis, *op. cit.*

⁸⁶ Tłumaczenie tego utworu nie zachowało się. W języku polskim utwór ukazał się w tłumaczeniu z rosyjskiego: S. Orbeliani, *O mądrości rzeczy zmyślonych*, Warszawa 1954.

na wschodzie, a zwłaszcza trudno powierzyć tak mozolnie pisany rękopis na wątpliwe flukta poczty i cenzury pocztowej (...) Pilną jest sprawa powielenia *Zemsty* w postaci mikrofilmu, gdyż o ile wiadomo teatr gruziński jeśli nie natrafi na jakieś nieprzewidziane przeszkody natury artystycznej gotów byłby wystawić komedię Fredy, tak podobno blisko odpowiadającą duchowi Gruzinów już w przyszłorocznym sezonie teatralnym”⁸⁷.

Ugrechelidze podjął również starania na rzecz wydania swego tłumaczenia „*Petrarki*” Jana Parandowskiego. W tym celu w 1962 roku nawiązał kontakt z autorem, w owym czasie pełniącym funkcję prezesa polskiego Pen Clubu. Na podstawie zrekonstruowanej korespondencji tłumacza z pisarzem wiadomo, że poprzez zaufanego kuriera Ugrechelidze przekazał Parandowskiemu w Polsce rękopis swego tłumaczenia⁸⁸. Pisarz ujęty historią gruzińskiego ex-oficera/tłumacza i jego „egzotycznym” przekładem obiecał zorientować się w możliwościach wydania, ostatecznie jednak sprawa spełzła na niczym.

W latach 1950. Ugrechelidze równoległe z działalnością translatorką zaczął udzielać się jako publicysta, przede wszystkim w polskich czasopismach emigracyjnych. Tu również z grupy byłych gruzińskich oficerów kontraktowych, był jedną z aktywniejszych postaci. Można domniemywać, że jego pierwsze próby publicystyczne zaistniały na fali zainteresowania mediów jego osobą. Po doniesieniach o gruzińskich przekładach „*Pana Tadeusza*” (1955-1956) i „*Zemsty*” (1957), prasa polska w plotkarskim tonie⁸⁹ wzmiankowała z kim Ugrechelidze ma zwyczaj rozmawiać w Londynie po gruzińsku, o jego przyjaźni z brytyjskim kaukazologiem D.M. Langiem⁹⁰, a także o wypadku Gruzina podczas pracy w fabryce. (Maszyna krojąca strzaskała mu dłoń).

W 1957 roku Ugrechelidze opublikował dwa artykuły publicystyczne, w których liczne nawiązania do historii Gruzji dały mu pretekst do emocjonalnej krytyki aktualnej sytuacji społecznej i politycznej w kraju pod rządami komunistycznymi⁹¹. Jednocześnie śledził i komentował artyku-

⁸⁷ *Polskie życie kulturalne: dożynki i mikrofony*, „Orzeł Biały” 1957, Nr 36.

⁸⁸ Listy pisarza zachowały się w zbiorach rodzinnych tłumacza, listy od tłumacza jako część Archiwum Jana Parandowskiego znajdują się w zbiorach Biblioteki Narodowej (Warszawa). Sygn. Rps. akc. 17693/40.

⁸⁹ *Dee ikwes ghwtisa neba*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1957, nr 171. *Polskie życie kulturalne: dożynki i mikrofony*, op.cit.

⁹⁰ David Marshall Lang (1924-1991) – kaukazolog, związany z University of London, autor książek o historii Gruzji i Armenii, lektor języka gruzińskiego.

⁹¹ *Jeszcze słowo o Gruzji, oraz Święci książęta argutyńscy*, „Orzeł Biały” 1957.

ły wspomnieniowe dotyczące służby wojskowej i działań wojennych w „Przeglądzie Kawalerii i Broni Pancерnej”. Tu między innymi zamieścił zasłyszana relację dotyczącą śmierci kpt. Jerzego Ratiszwilego⁹² w kampanii wrześniowej⁹³. W latach 1957-1969 „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” zamieścił 10 jego listów do redakcji. Z jednego z nich dowiadujemy się, że w 1963 roku Ugrechelidze za pośrednictwem gazety organizował w Londynie zbiórkę funduszy na rzecz budowy pomnika 7. pułku strzelców konnych w Poznaniu⁹⁴. W archiwum redakcji londyńskich „Wiadomości”⁹⁵ zachowały się 3 jego listy do redakcji, z których jeden ukazał się na łamach gazety⁹⁶. W jednym z listów broni dobrego imienia przedwojennej polskiej kawalerii, oskarżanej o zbyt tradycjonalizm i nieprzygotowanie do wojny, związane z niedostatecznym zmotoryzowaniem. W innym z listów błyskotliwie wyjaśnia na czym polega „przewrotność” sowieckiej konstytucji, która formalnie daje republikom związkowym możliwość opuszczenia związku, w praktyce jednak nie jest to wykonalne. W końcu też, w latach 1978-1980 opublikował (napisany z wyjątkową swadą) cykl wspomnień w londyńskim „Orle Białym”.

Niejako dopełnieniem historii Witalisa Ugrechelidze jest jego jedyna córka, która z Polski wyjechała w wieku 10 lat, ale do dziś pozostaje Polką, mimo angielskich manier, wykształcenia i wielu lat życia spędzonych w Anglii. Sewdia Daredżan Ugrechelidze-Ugorska posługuje się swymi gruzińskimi imionami używając skrótu S.D. jedynie w celach oficjalnych. Nigdy nie nauczyła się języka gruzińskiego. Po ukończeniu studiów, dostała pracę w nowo powstałej Sekcji Polskiej Radia Wolna Europa w Monachium. Za sprawą talentu do języków i fonogenicznego głosu pracowała jako tłumaczka i spikerka. Czytała słuchowiska radiowe i była zaufaną tłumaczką Jana Nowaka-Jeziorańskiego.

W postaci Witalisa Ugrechelidze odbija się tragiczna historia Polski i Gruzji zarazem. Podzielił on los wielu powojennych emigrantów polskich, ale i własnych rodaków, którzy nie tylko nie chcieli żyć w komunistycznym kraju, ale też musieli uciekać by uniknąć sowieckich represji. Na represje te był narażony jako były oficer gruziński służący w armii niepodległej Republiki Gruzjińskiej, ale też jako oficer Wojska

⁹² Kpt. Jerzy Ratiszwili (1900-1939) – oficer dyplomowany, dowódca kompanii czołgów lekkich.

⁹³ W. Ugrechelidze-Ugorski, *Zapomniany bohater broni pancерnej*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancерnej” 1972, Nr 65.

⁹⁴ W. Ugrechelidze-Ugorski, *Podziękowanie* (list do red.), „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza” 1963, Nr 31.

⁹⁵ W zbiorach Archiwum Emigracji w Toruniu. Sygn. AE/AW/CCCXXIII.

⁹⁶ W. Ugrechelidze-Ugorski, *Sowiecka konstytucja*, „Wiadomości” 1976, Nr 19 (Londyn).

Polskiego. Na obczyźnie wobec zupełnie innych realiów życia, jako zwykły robotnik Ugrechelidze znalazł spełnienie w pracy publicystycznej i translatorskiej. Był on pierwszym tłumaczem „Pana Tadeusza” na gruziński, a do dziś pozostaje jedynym w historii tłumaczem gruzińskim głęboko osadzonym w polskiej rzeczywistości i języku. Spośród niewielu w historii gruzińskich tłumaczy literatury polskiej był postacią o wyjątkowo barwnym życiorysie.

Wiele lat po debiutanckim dla siebie tłumaczeniu „Pana Tadeusza” Witalis Ugrechelidze zadebiutował ponownie, tym razem w Polsce i w Gruzji. Rękopis „Pana Tadeusza”, nietknięty przez ponad pięćdziesiąt lat, został wydany, a jego barwna historia zaprezentowana publiczności w Warszawie, Tbilisi i Kutaisi w 2011 roku. Publikacja oraz postać tłumacza posłużyły promocji Polski w Gruzji, a także popularyzacji historii gruzińskich oficerów kontraktowych w WP. Wydarzeniu towarzyszyły odczyty i wystawy. Poemat wydano w niewielkim nakładzie, udostępnianym jedynie w ograniczonym kręgu, nie trafił on do sprzedaży⁹⁷. Ugrechelidze został jednak przywrócony pamięci historycznej jako tłumacz literatury polskiej i oficer polski, co ma znaczenie z punktu widzenia historii stosunków polsko-gruzińskich.

W 2014 roku Witalis Ugrechelidze symbolicznie powrócił do Gruzji. W trzydziści lat po śmierci jego prochy zostały uroczystie złożone na cmentarzu zasłużonych w tbiliskiej dzielnicy Didube. Pogrzeb odbył się z inicjatywy miasta Tbilisi oraz Studium Europy Wschodniej UW.

Podziękowania

Za wsparcie finansowe i pomoc przy kwerendzie serdeczne podziękowanie składam Polish Aid Foundation Trust oraz Pani Jadwidze Kowalskiej z Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum Sikorskiego w Londynie. Za wiele szczegółowych informacji o historii rodziny wieloletnią korespondencję serdecznie dziękuję córce bohatera Pani S.D. Lukac. Za konsultację i uwagi dziękuję Grzegorzowi Gilewskiemu.

⁹⁷ Adam Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, tł. z gruz. W. Ugrechelidze, oprac. D. Kolba i a. Warszawa 2011 (po gruzińsku). W 2015 r. opublikowano wydanie II poematu, w 2017 r. zaś wydanie miniaturowe w komplecie z gruzińskim poematem narodowym.

Witalis Ugrechelidze-Ugorski (1902-1983)
Officer, Rider and Translator

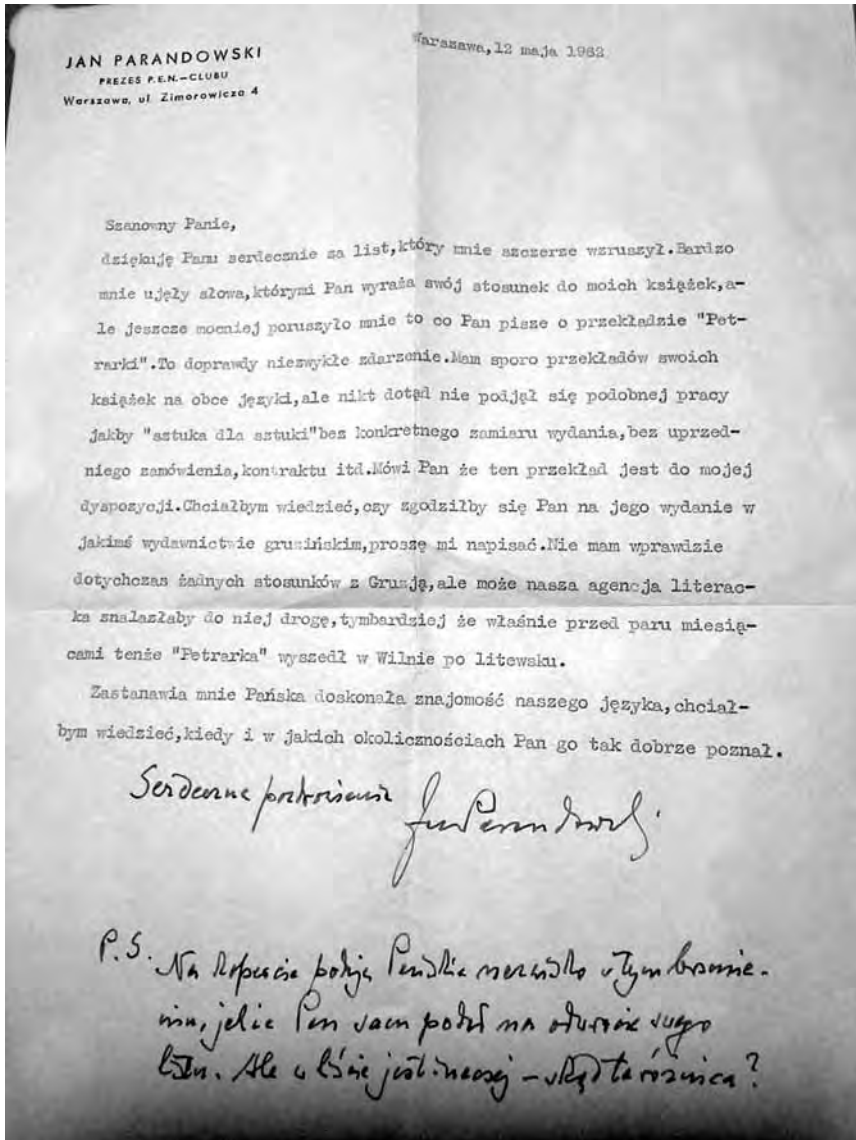
Witalis Ugrechelidze-Ugorski was one of Georgian contract officers serving in the pre-war Polish Army, after the independent 1st Republic of Georgia was defeated by bolsheviks in 1921. The paper is an attempt of a possibly full biographic sketch of the character, whose connection to Poland turned out to be a lifelong story. After over twenty years of living in Poland he took his conspiracy alias used during the German occupation time as his second surname. Aside of his military carrier, we are able to follow his hobbies which were exactly what made him a distinguished and a vivid personality on the background of Georgian-Polish military diaspora. We are given details of his prewar horseriding carrier, as well as a story of his postwar journalistic and literary activity. The rich life of a double emigrant (a Georgian in Poland and a Polish army ex-officer in United Kingdom) make him an exceptionally interesting case in the history of the 20th century Polish-Georgian relations.

Witalis Ugrechelidze w stroju wyścigowym, ok. 1929 roku (Archiwum rodzinne)

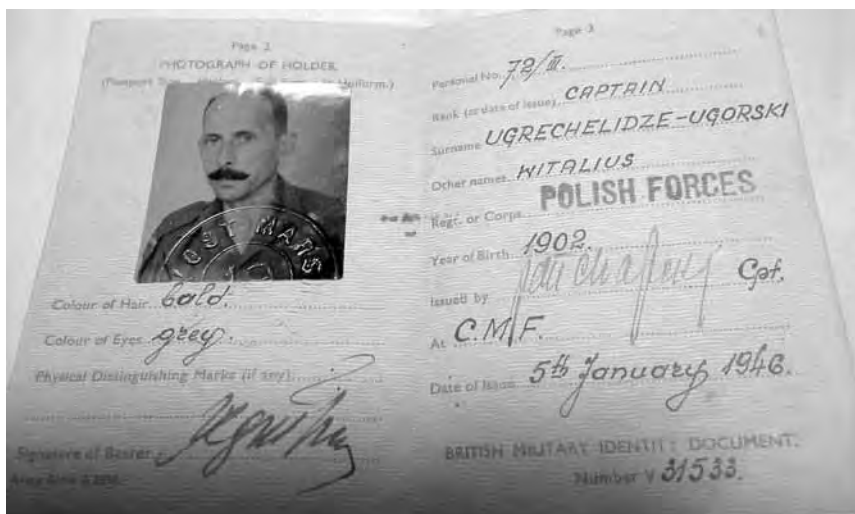
Ostróg, ruiny zamku ks. Ostrogskich, XVI w. Poczłówka, biblioteka cyfrowa Polona

Korespondencja z Janem Parandowskim, 1962 r.

Ugrechelidze na klaczy „Intryga”, 1931, Poznań. (Archiwum rodziny)

Legitymacja wojskowa, wydana w 2. Korpusie (Archiwum rodziny)

Zaproszenie na wieczór literacki w ramach obchodów Mickiewiczowskich, „Wiadomości” nr 517, Londyn 1956 r.

19 pułk ułanów wołyńskich, Ostrog, wizyta Józefa Piłsudskiego z okazji wręczenia sztandaru pułkowi, 1924 r. Narodowe Archiwum Cyfrowe

WSPOMNIENIA KRESOWEGO UŁANA

napisał Witalis Ugrechelidze-Ugorski¹

*opracowała Diana Zadura
Biblioteka Narodowa, Warszawa*

Wielka radość zapanowała w krajach ujarzmionych przez carat, gdy w Rosji zaświtała jutrzienka swobody po wybuchu rewolucji w Rosji w 1917 r. Podbite narody ogłaszały niepodległość i zaczynały w swoich krajach zaprowadzać porządek według własnych tradycji państwowych i narodowych. W górach Kaukazu między Morzem Czarnym a Kaspijskim powstały cztery państwa, które od przeszło stu lat stanowiły część imperium rosyjskiego, a które teraz utworzyły Federację Kaukaską. W skład jej weszły: Kaukaz Północny, Azerbejdżan, Armenia i Gruzja². Niestety federacja ta była nader krótkotrwała, gdyż Rosja jakaby nie była, carska czy sowiecka, nie mogła strawić wyzwania się podbitych krajów. Gdy bolszewicy przechwycili władzę, słowa głoszące wolność, haftowane złotem na czerwonych sztandarach szybko zaczęły znikać. Po dwóch latach bolszewicy przystąpili do likwidowania niepodległości krajów kaukaskich.

Kaukaz Północny walczył przeszło sześćdziesiąt lat przeciw zaborczości carskiej, ale pozbawiony swych przywódców Szamila³ i Hadzi Murata⁴ został wreszcie przyłączony do Rosji, stracił ducha i jego mieszkańcy zaczęli przyzwyczajać się do niewolniczego bytu. Toteż po rewolucji, nie mając ani politycznych ani wojskowych przywódców, Kaukaz Północny został podbity przez bolszewików w tempie błyskawicznym i prawie bez rozlewu krwi.

¹ Wspomnienia Witalisa Ugrechelidze-Ugorskiego tu prezentowane są nieznacznie skróconą wersją wspomnień opublikowanych pierwotnie w londyńskim „Orle Białym” w latach 1978-1980. Tytuł nadany przez opracowującego. Za konsultację naukową podziękowania składam Dimitriemu Silakadze.

² Zakaukaska Demokratyczna Republika Federacyjna – istniała od 22 kwietnia do 26 maja 1918 r. Zakończyła istnienie z powodu niemożności wypracowania wspólnej koncepcji państwowości.

³ Imam Szamil (1798-1871), przywódca powstania górali kaukaskich przeciwko Rosji w latach 1834-1859.

⁴ Hadzi Murat (1790-1852), przywódca górali dagestańskich walczących przeciwko wcieleniu ich ziem do Rosji.

Azerbejdżan w czasach carskich był krajem uprzywilejowanym, nie musiał dostarczać rekruta, hodowla żywca i handel były w stanie kwitującym, nikt nie myślał o ruchu wolnościowym i nie było przywódców narodowych. Gdy niepodległość „z nieba spadła” kraj zaczął się organizować, ale ciążyła na nim przeszłość. Azerbejdżan tak był zasklepiony w swoich własnych sprawach, że nie udzielał żadnej pomocy góralom Kaukazu Północnego, kiedy walczyli z Rosją⁵.

Po rewolucji Gruzja mając dużą nadwyżkę w korpusie oficerskim, dała Azerbejdżanowi 400 oficerów pod dowództwem gen. Makaszwilego⁶. Gdy bolszewicy napadli na Azerbejdżan, kraju bronili oficerowie gruzińscy przewodząc młodym, jeszcze nie dość wyszkolonym żołnierzom. Gen. Makaszwili⁷ trafił w ręce bolszewików i został zastrzelony. Kraj szybko utracił niepodległość i stał się ponownie łupem Rosji.

Sytuacja w Armenii była zgoła odmienna. Biedny i bogobojny ten naród padł w 1918 r. ofiarą straszliwej rzezi. Turcy wycięli w pień przeszło milion ludzi⁸. Tak więc bolszewicy zagarnęli Armenię krygując się na obrońców i opiekunów.

W ten sposób już w dwa lata po wybuchu rewolucji Sowiety podbiły ponownie trzy kraje kaukaskie. Pozostawała jeszcze wolna Gruzja. Rosja Sowiecka zaatakowała Gruzję w lipcu 1920 r.⁹ w przekonaniu, że łatwo podbije ten kraj, ale jej rachuby zawiodły. Po trzech miesiącach walk [powinno być: tygodniach – przyp.] wojska sowieckie zostały wyparte i nastąpiło zawieszenie broni. Trzeba zaznaczyć, że Gruzja miała w Dumie carskiej polityków dużego kalibru, takich jak Czcheidze, Czchenkeli, Cereteli, Gegeczkori i inni¹⁰. Byli oni filarami rewolucji i byli zdolni pokierować sprawami państwowymi. Co więcej, w czasie wojny światowej dowództwo carskie sformowało na froncie tureckim oddziały gruzińskie w sile 12 baonów piechoty, 3 pułków kawalerii i 2 brygad górskiej ar-

⁵ Prawdopodobnie młoda armia Azerbejdżanu, nieliczna i słaba kadrowo, nie była w stanie udzielić góralom wsparcia militarnego.

⁶ Oficerowie gruzińscy wspierali organizację armii Azerbejdżanu w ramach umowy o samoobronie zawartej między Gruzją a Azerbejdżanem w 1919 r. Brak danych co do liczby gruzińskich oficerów służących w Republice Azerbejdżanu.

⁷ Abel Makaszwili (1860-1920), gruziński generał zamordowany przez bolszewików w Azerbejdżanie, według jednej z wersji utopiono go w morzu.

⁸ Szerzej: G. Kucharczyk, *Pierwszy holocaust XX wieku*, Warszawa 2005.

⁹ Bolszewicy zaatakowali Gruzję w maju 1920 r., ale z uwagi na sytuację zewnętrzną (tzw. wyprawa kijowska Józefa Piłsudskiego) wycofali wojska.

¹⁰ Nikoloz (Karło) Czcheidze (1864-1926) socjaldemokrata, przewodniczący parlamentu Republiki Gruzji, po 1921 r. we Francji. Akaki Czchenkeli (1874-1959) socjaldemokrata, premier Zakaukaskiej Republiki Federacyjnej, pierwszy minister spraw zagranicznych Republiki Gruzji, po 1921 r. we Francji. Irakli Cereteli (1881-1959) socjaldemokrata, internacjonalista, lobbował za uznaniem niepod-

tylerii konnej¹¹. Kiedy Gruzja ogłosiła niepodległość, baony piechoty rozrosły się w pułki, a kawaleria i artyleria były na pełnych etatach. Pułki kawalerii miały po 6 szwadronów, a brygady artylerii po 8 baterii.

W niepodległej Gruzji utworzono ponadto jednostki ochotnicze: 4 pułki piechoty i dywizjon kawalerii gwardii narodowej oraz 8 dzielnicowych szwadronów¹². Sformowano też 2 samodzielne kompanie saperów. W dyspozycji gruzińskich sił zbrojnych były 4 porosyjskie pociągi pancerne, 3 samochody pancerne dla dowozu amunicji oraz 3 lekkie samoloty włoskie, z których pilot zrzucał ręką butelkowe bomby. Karabiny były rosyjskie, ckm-y Maximy typu rosyjskiego. Łączność przy pułkach ograniczała się do plutonu telefonów polowych. Innych środków łączności nie było.

Jak z tego wynika, Gruzja nie miała wielkiej siły zbrojnej¹³, więc wojska nie była w stanie wystawić, ponieważ 104 tys. młodzieży gruzińskiej pochłonął rosyjski front zachodni¹⁴.

Od chwili wybuchu rewolucji nieszczęsny ten kraj nie zaznał chwili spokoju. Z początku wywoływały zamęt tłumy zrewolucjonizowanych żołnierzy, powracających z frontu tureckiego. Plądrowali kraj, grabili, wzniecali pożary, a do domu im się nie śpieszyło. Sporo upłynęło zanim władze gruzińskie zdołały ukrócić samowolę i uwolnić kraj od tej zarazy. Wkrótce potem gen. Aleksejew¹⁵, poprzednik Denikina¹⁶, zaczął organizować tzw. Białą Armię i na bazę upatrzył sobie Gruzję. Po nim w płn.-zach. Gruzji pojawiła się partyzancka tzw. Zielona Armia¹⁷ i usiłowała zainstalować się w tym kraju. Następnie, wykorzystując słabość nowopowstałego państwa napadli Turcy chcąc zająć portowe miasto Batum. W ślad Turków ruszyli nawet odwieczni bracia Gruzinów – Ormianie¹⁸. Podjudzani przez Angli-

ległości Gruzji na Konferencji pokojowej w Paryżu 1919-1920 r. Ewgeni Gegeczkori (1881-1954) drugi minister spraw zagranicznych Republiki Gruzji, po 1921 r. we Francji.

¹¹ Na froncie kaukaskim walczył 1 gruziński pułk piechoty i 1 gruziński pułk kawalerii, po rewolucji bolszewickiej jesienią 1917 r. utworzono gruziński korpus liczący 8-10 tys. żołnierzy.

¹² Główną formacją ochotniczą była Gwardia Ludowa.

¹³ W decydujących starciach z bolszewikami w lutym 1921 r. strona gruzińska wystawiła do 45 tys. żołnierzy armii regularnej oraz Gwardii Ludowej.

¹⁴ Podana liczba strat wydaje się mocno zawyżona. Statystyka strat nie istnieje. Podaje się jedynie, że w pierwszej wojnie światowej, w armii rosyjskiej walczyło 200 tys. Gruzinów.

¹⁵ Michaił Aleksiejew (1857-1918), jeden z twórców i pierwszy dowódca białej Armii Ochotniczej.

¹⁶ Anton Denikin (1872-1947), przywódca Armii Ochotniczej po ustąpieniu gen. Aleksiejewa.

¹⁷ Zielona Armia - zbrojne, nieregularne oddziały chłopów rosyjskich i milicji kozackich, powstałych w celu obrony ludności podczas wojny domowej. Grupy te zwalczały zarówno białych, jak i bolszewików.

¹⁸ Gruzisko-ormiański konflikt zbrojny rozegrał się w grudniu 1918 r.

ków zaczęli napadać na graniczne wsie gruzińskie, aby je zagarnąć¹⁹. Na dobitkę od wschodu uderzyły Sowiety, ale ta napaść na razie – jak wspomniałem- zakończyła się zawieszeniem broni.

Gruzini łudzili się, że nareszcie zapanuje spokój, ale szybko się przekonali, że żadna Rosja nigdy nie dotrzyma żadnej umowy. Pokój z Rosją zawarto w sierpniu 1920 r. [w oryginale, powinno być: w maju 1920 r. – przyp.], ale od początku Rosjanie sabotowali tę umowę. Oddziały sowieckie przebrane po cywilnemu lecz w pełni uzbrojone niespodziewanie napadły na szkołę podchorążych²⁰ i na koszary artylerii z zamiarem opanowania stolicy kraju Tyflisu. Napastnicy zostali odparci, a uciekając pozostawili wielu zabitych na placu szkoły i w koszarach.

Pokój więc był tylko w teorii, w praktyce walka trwała bez przerwy. W końcu listopada 1920 r. wojska sowieckie ponownie uderzyły na Gruzję, bez powodu i bez wypowiedzenia wojny²¹. Pod dowództwem Żłoby²² (późniejszego marszałka) wojska sowieckie ruszyły na całą długości granicy, również z Azerbejdżanu. Przełamując z łatwością opór słabych wojsk gruzińskich już w połowie stycznia 1921 r. zagroziły stolicy. Wszystkie siły Gruzji z wyjątkiem szkoły podchorążych i centralnej szkoły podoficerskiej biły się z wrogiem. 16 stycznia 1921 r. obie szkoły wysłano do obrony Tyflisu od strony płd.-wschodniej²³.

Szkołą podchorążych miała 200 karabinów, podchorążacki zwiad konny i baterię z obsługą złożoną z podchorążych. Szkoła podoficerska składała się z dwóch kompanii piechoty i kompanii ckm. Mimo rozpaczliwej sytuacji oddziały były się znakomicie, ale siła złego na jednego...

Dowódca kompanii ckm nakazawszy odwrót pozostał sam w okopie i popełnił samobójstwo²⁴. Resztki zdziesiątkowanych oddziałów cofały się na zachód. Wszyscy widzieli nadchodzącą klęskę.

¹⁹ Nie ma podstaw do takiego osądu, Anglicy zajmowali pozycję neutralną i podjęli mediację między stronami.

²⁰ Mowa o szkole junkrów, w której uczyli się w tym czasie przyszli gruzińscy oficerowie kontraktowi w Wojsku Polskim, włącznie z W. Ugrehelidze. Bolszewicy napadli na szkołę w nocy 1-2 maja 1920 r., jeszcze przed podpisaniem traktatu pokojowego i wkrótce zostali rozbrojeni przez kursantów szkoły.

²¹ Prawdopodobnie autor myli fakty, w listopadzie 1920 r. starcia z bolszewikami w Gruzji nie miały miejsca.

²² Dmitrij Żłoba (1887-1938), sowiecki przywódca wojskowy i działacz partyjny.

²³ Agresja bolszewicka rozpoczęła się w połowie lutego 1921 r. Bohaterska walka szkoły podchorążych (junkrów) miała miejsce 24 lutego.

²⁴ Brak potwierdzenia tego faktu.

Zachód ignorował tragedię kaukaską lub zgoła uważał ją za operetkę. Nikomu na myśl nie przyszło pomóc narodom kaukaskim, które pierwsze padły ofiarą zaborczości sowieckiej.

Dowództwo gruzińskie zamierzało pierwotnie bronić zachodniej Gruzji na przełęczy Surami, lecz plan ten okazał się nieaktualny, gdyż wojska [sowieckie] posuwały się brzegiem Morza Czarnego z Soczi na Gagry, a z południa Turcy nacierali na Batum. Za ich oddziałami posuwał się pociąg pancerny ostrzeliwując przedpole. Na redzie stały dwa francuskie okręty wojenne, które też ostrzelano z pociągu pancernego. W odpowiedzi z okrętów oddano osiem wystrzałów, za które rząd francuski wystawił potem rachunek rządowi gruzińskiemu na emigracji²⁵.

Szkoła podoficerska przestała istnieć²⁶. Z podchorążych pozostało 53-ch²⁷, których przydzielono do ochrony pociągu głównodowodzącego²⁸. Nad Batumem zapadła pochmurna noc marcowa, gdy wyszedł rozkaz ładowania się na statki. Rząd wyjechał do Francji. Na redzie stały dwa motorowce gruzińskie pod banderą francuską „Maria” i „Orzeł”, na które z wieczora załadowano grupę kobiet i dzieci. Rano naczelny wódz, gen. Jerzy Kwinitadze²⁹, wyszedł bez słowa z wagonu, zapiął płaszcz i przerzuciwszy czarny baszłyk przez plecy, udał się pieszo do portu, gdzie czekał na niego niszczyciel „Irakliusz”. Dwóch podchorążych towarzyszyło generałowi. Gdy „Irakliusz” podpłynął do „Marii” była godzina 10. Na motorowcu czekała na generała żona z córkami. 30 oficerów (w tym 10-u z rodzinami), oraz 53 podchorążych załadowało się także na statki.

Sporo oddziałów gruzińskich walczyło jeszcze dalej. Z pokładu widać było szwadrony szarżujące na szeregi tureckie, a także natarcie piechoty na Rosjan. Z północy, brzegiem morza posuwali się bolszewicy.

Statki podniosły kotwicę o godz. 11. Dały sygnał i odpłynęły. Byłem jednym z podchorążych. Gorzki płacz, którego nikt się z nas nie wstydził, szarpał nam gardła dając początek nigdy nie kończącej się tęsknocie za ziemią ojczystą. Po trzech dniach zawinęliśmy do Stambułu.

Anglia i Francja nie myślały o losie narodów ujarzmionych przez Rosję. Po rewolucji bolszewickiej chciały ratować monarchię rosyj-

²⁵ Brak potwierdzenia wymienionego incydentu z udziałem francuskich okrętów w Batumi.

²⁶ Szkoła podoficerska liczyła 350. kursantów. Brak danych co do ofiar walk w lutym 1921 r.

²⁷ Szkoła podchorążych liczyła 183. kursantów. W czasie walk zginęło 9. z nich, 43. zostało rannych.

²⁸ Mowa o pociągu, który wyruszył z Tbilisi do Batumi w momencie zajmowania stolicy przez bolszewików, pod koniec lutego 1921 roku.

²⁹ Giorgi Kwinitadze (1874-1970) głównodowodzący wojsk gruzińskich w wojnie z bolszewikami, po 1921 r. we Francji, w czasie II wojny światowej podjął współpracę z Niemcami.

ską, a po zamordowaniu przez bolszewików cara i jego rodziny pomagały białym generałom Denikinowi i Wranglowi³⁰. Oderwanie się Kaukazu od Rosji było im nie na rękę i starały się nie dopuścić do uniezależnienia się tych starożytnych krajów o odrębnej, swoistej kulturze. W miarę pogarszania się sytuacji politycznej i przejmowania przez bolszewików całkowitej, monopolistycznej władzy w Rosji, premier bryt. Lloyd George³¹, znany szkodnik w polityce europejskiej, ujawniał skłonność pozostawienia Kaukazu w rękach choćby Rosji Sowieckiej. Byli za tym też biali Rosjanie, bo dla nich carska czy bolszewicka, ale zawsze musi być „*jedinaja i niedielimaja*”. Z drugiej strony, Anglicy podjudzali Turcję, choć pokonaną i częściowo okupowaną, do napaści na Gruzję i zagarnięcie portowego miasta Batumu wraz z okolicami³². Zamiast otrzymać pomoc od Zachodu, dla swych dążeń niepodległościowych, związek narodów kaukaskich padał ofiarą ciemnych machinacji politycznych możliwych tego świata.

Czarne myśli krążyły jak kruki nad głowami gruzińskich obrońców przegranej sprawy uchodzących drogą morską z okupowanej przez wrogów ojczyzny.

Ledwie statki stanęły na redzie przy brzegu tureckim, otoczyła je chmara łodek: jedne pełne różnorakiego towaru i łakoci, nawołujące do kupowania, inne puste – gotowe przewozić pasażerów na ląd. Można było jeszcze pozostać trzy doby na statku, ale wszyscy zaczęli się zaraz pakować. Z łądu przybył angielski pułkownik w towarzystwie rtm. Orbelianiego, jako tłumacza, i zapoznał nas z przepisami obowiązującymi w okupowanych częściach Turcji.

Na azjatyckim brzegu forty były wysadzone, ale budynki koszarowe stały całe. Na wschodnim brzegu Bosforu, przydzielono nam, podchorążym, kwaterek w koszarach. Osada, gdzie kiedyś stał port, nazywała się Bejuk Liman. Do najbliższego miasteczka było trzy kilometry, a miasteczko nazywało się Anatoli Kawak i miało komunikację ze Stambułem. Na przeciwległym, zachodnim brzegu Bosforu, leżało miasteczko Rumeli Kawak³³.

Zostaliśmy wzięci pod opiekę przez Czerwony Krzyż. Wydano nam pościel i konserwy. Miejsowość czarująca: nad brzegiem Czarnego

³⁰ Piotr Wrangel (1878-1928), generał rosyjski, głównodowodzący Sił Zbrojnych Południa Rosji, powstałych na bazie Armii Ochotniczej.

³¹ David Lloyd George (1863-1945), premier Wielkiej Brytanii w latach 1916-1922.

³² Brak potwierdzenia jakoby Anglicy podjudzali do konfliktu.

³³ Według obecnego zapisu Anadolu Kavağı, oraz Rumeli Kavağı.

Morza wznosi się góra skalista a na górze latarnia morska. W dolinie, u stóp góry nasze koszary. Przed nami szeroki pas srebrnego piachu i błękitny Bosfor. Niestety po zachodzie słońca na stokach gór stada szakali wyją całymi nocami, podchodzą aż do drzwi budynków i nie dają spać. W dzień, dla odmiany, bez przerwy ryczą osły. Nareszcie teraz wiem, co to znaczy osioł dardanelski – z pewnością niewiele się różni się od swego sąsiada, osła bosforskiego!

W Stambule urządza poselstwo gruzińskie. Przyjechał do nas sekretarz D'Allegro³⁴ (Włoch) i przywiózł dla nas pieniądze od naszego rządu, zawiadamiając że za kilka dni zostaniemy przeniesieni. I rzeczywiście, przeniesiono nas na brzeg europejski, miejscowość nazywa się Bejuk Derc (duża zatoka). Teraz mamy lokum w koszarach fortu. Zamieszkali tutaj komendant szkoły podchorążych, gen. A. Czcheidze³⁵ z żoną i dwoma synami, dwaj samotni kapitanowie ze szkoły podoficerskiej, 47 podchorążych i kilkoro osób cywilnych. Mieliśmy własną izbę chorych z lekarzem i pielęgniarką. Gospodarowaliśmy sami. Na wydatki osobiste, rząd gruziński wypłacał podchorążym 5 lirów tureckich na miesiąc i dawał wyżywienie. W kwietniu woda w morzu już była ciepła, plaża wspaniała, więc mieliśmy nie najgorsze wywczasy.

Rząd obiecał, że wszystkich wojskowych rozlokuje, ale trzeba będzie cierpliwie na to czekać. Choć niejeden z nas martwił się co przyniesie przyszłość, zwiedzaliśmy pilnie miasto i okolice. W końcu czerwca nadeszła wiadomość, że następujące kraje przyjmą do siebie określoną ilość podchorążych: Francja - 5, Grecja – 25 (pojechało 22), Polska – 25, Japonia dowolną ilość. Ci do Francji mają pojechać w końcu lipca, ci do Grecji w sierpniu. Do Japonii był tylko jeden kandydat, ale i on się rozmyślił i w końcu pojechał do Polski. Tym, którzy mieli jechać do Polski powiedziano, że będą mogli jechać, jak tylko (staraniem Rządu Rzeczypospolitej) Rumunia zezwoli na przejazd, bo okazało się, że wszystkie inne drogi do Polski były zamknięte: przez Rosję, nawet gdyby pozwolono, nikt by się nie ważył podróżować, Niemcy nawet słyszeć o tym nie chcieli, a Rumunia, nie wiadomo dlaczego, robiła trudności.

³⁴ (Błąd redakcji „Orla Białego”.) Sekretarzem ambasady Gruzji w Stambule był Eugenio Dallegio d'Alessio (1888-1983), osiadły w Turcji włoski historyk, kartwelolog, autor publikacji pt. „Gruzini w Konstantynopolu” (1921).

³⁵ Aleksander Czcheidze (1873-1941) dowodził junkrami w walkach w obronie Tbilisi w 1921 r., zakontraktowany w Wojsku Polskim do 1931 r., ojciec oficerów kontraktowych Dawida i Jerzego; zamordowany przez NKWD.

Tak więc, wszyscy się rozjechali, tylko grupa przeznaczona do Polski czeka i czeka. Z nastaniem zimy przeniesiono nas do hotelu w Stambule. Obóz zlikwidowano i wszyscy się jakoś urządzili.

W owym czasie Stambuł był wypełniony wojskami z całego świata. Wyborowe oddziały piechoty angielskiej, kawaleria choć w owijaczach, ale konie i ekwipunek znakomity, kobziarze szkoccy w gordonach i tartanowych „kiltach” zachwycali wszystkich. Były pułki beduinów na wielbłądach, którym przewodził francuski oficer, konno, w mundurze i czapce wojskowej, tylko chustą miał kark przykryty – wspaniały widok! Byli żołnierze gwardii greckiej, Evzones³⁶, w bamboszach z pomponami i spódniczkach, karabinierzy włoscy, marynarze i piechota morska USA, Japończycy, Rumuni, tzw. Biała Armia rosyjska, brakowało tylko nas, Gruzinów, ale oto i my dołączyliśmy do tego wojska.

Nadszedł grudzień, a my wciąż w Stambule. Zaczęły się spore mrozy. Nareszcie 6 grudnia radość wielka: jakiś major z drugiego pułku polskich ułanów, przyniósł dokumenty podróży do poselstwa gruzińskiego. Wyruszamy do Polski w dniu 8 grudnia! Zarządzono zbiórki wszystkich podchorążych na Gałackiej przystani o godz. 7, kiedy to przyjedzie nasz wódz naczelny z żoną, żeby się z nami pożegnać. O szóstej wieczorem zebrała się brać w komplecie, z całym swym niłym dobytkiem, by czekać na generałostwo. Gdy nadjechali, generał po przywitaniu, powiedział: *„Jedziecie do pięknego kraju, w gościnę do rycerskiego narodu. Pewny jestem, że nie zawiodę się na was, tak jak nie zawiodłem się w czasie wojny. Znam Polskę i Polaków, gdyż jako młody oficer służyłem w Płocku. A choć ojczyzna daleko, pamiętajcie, że rodacy z uwagą będą na was patrzyli. Życzę pomyślności i niech was Bóg prowadzi”*.

W ciemnościach wsiedliśmy na barkę i dopłynęliśmy do wielkiego amerykańskiego okrętu „Acropolis”. O godz. 9 okręt wypłynął w kierunku Rumunii. Rumunia wyglądała jakby tylko co wojna się tam przewaliła: ludzie nędznie ubrani, o zabiedzonym wyglądzie, dworce kolejowe zrujnowane, wagony bez okien, podłoga w wagonach pokryta wodą ze śniegiem. Jadąc przez noc do polskiej granicy, marzliśmy strasznie, ale o 10 rano już stanęliśmy na polskiej ziemi. Tu powitał nas polski kolejarz, poinformowany o naszym przyjeździe. Zaprowadził nas do czystego, ciepłego wagonu i życzył przyjemnej podróży. Od 1914 roku ani takich kolei, ani ta-

³⁶ Evzones (pol. Evzoni) - grecka reprezentacyjna formacja wojskowa.

kich wagonów, oczy nasze nie widziały! Kolejarze grzeczni, pasażerowie mili i uprzejmi, kraj (przynajmniej z okien pociągu) wyglądał jakby nigdy wojny nie zaznał, chociaż wiedzieliśmy, że toczyły się tu bardzo ciężkie walki. Żaden kraj, któryśmy widzieli, nie zrobił na nas takiego wrażenia, jak Polska. Wszędzie ład, uprzejmość, porządek, robiło nam się coraz lżej na duchu! Przejeżdżamy Stanisławów. Z okien ciepłego i przytulnego wagonu, wyglądamy na zaśnieżone pola, czując się już prawie zupełnie jak wśród przyjaciół. Wieczorem jesteśmy we Lwowie. Dworzec roi się od jazłowiaków³⁷: w żółtych otoczkach i lampasach, w kożuszkach, z szabłami na rapciach, brzęczą ostrogi. Hej piechury, chodźcie ułanów obejrzyć!

Rano jesteśmy już w Krakowie. Kolejarze odstawili nasz wagon na boczny tor, zamknęli i oznajmili, że o 4 po południu pociąg odjeżdża do Warszawy i musimy na czas wrócić. Wybiegamy na miasto, do banku, by wymienić liry tureckie na marki. Pamiętam, że banknoty stu i pięćset markowe były duże i brązowe, 20-markówki czerwone. Na wszystkich był wizerunek Kościuszki. (...)

Był to grudniowy poranek 1921 roku, kiedy pociąg się zatrzymał i konduktor powiadomił nas, że jesteśmy w Warszawie. Bagażu nikt nie miał, tylko małe walizeczki, więc rychło stanął dwuszezeg w hallu Dworca Wiedeńskiego, gdzie spotkał nas nasz przyszły dowódca, por. Jerzy Zimmer. Starszy podchorąży Michał Dadiani³⁸ zdał raport. Por. Zimmer przeszedł dwa razy przed frontem, po czym zapytał gdzie zgubiliśmy jednego kolegę, bo miało być 25, a on widzi tylko 24! A ten 25., najwyższy wśród nas, Jan Bakradze³⁹, późniejszy rotmistrz 17 p. uł., stał w kącie hallu... w skarpetkach i drżał z zimna. W nocy skradli mu buty! Porucznik uśmiechał się serdecznie, a my jemu do wtóru. Bakradzego posadziliśmy do dryndy, razem z walizkami, a sami z porucznikiem poszliśmy piechotą na nasze nowe miejsce przybywania.

Prędko byliśmy na miejscu, bo szkoła podchorążych mieściła się w Alejach Ujazdowskich. Szybko nas przebrano i rozlokowano. Dostaliśmy osobną, dużą sypialnię. Po obiedzie mieliśmy wolne, a zajęcia miały się zacząć dopiero na drugi dzień. Nadano nam nazwę:

³⁷ We Lwowie stacjonował 14 pułk ułanów Jałowieckich.

³⁸ Micheil Dadiani (1899-1974) kawalerzysta, jeździec, służył w 14 p.uł., odszedł z WP w 1927 r., wyjechał do Francji, po 1939 w szeregach Gruzńskiego Legionu, po wojnie w USA.

³⁹ Iwane (Jan) Bakradze (1899-1970), po kampanii wrześniowej 1939 r. przystąpił do Gruzńskiego Legionu, po wojnie we Francji.

kompania 1/41, pluton Gruzinów. Ćwiczenia nie stanowiły dla nas nowości, a zmiana musztry wielkiej różnicy nie robiła, natomiast z językiem było słabo, bo oprócz „zamknij okna”, „zamknij drzwi” i „Rzeczpospolita”, nic po polsku nie umieliśmy, co jak na wymogi szkolne było stanowczo za mało. Wobec tego, po kolacji mieliśmy naukę języka polskiego, którego prawidła wdrażał w nas czarujący prof. Rupp. Wszystkimi siłami starał się on Gruzinów nauczyć mowy polskiej. Pamiętam, że pierwsze dyktando nasze brzmiało: „*Antek Gwizdał nazywał się Antek Gwizdał nie dlatego, że tak ładnie gwizdał, lecz dlatego, że on się po prostu nazywał Antek Gwizdał*”.

Podczas świąt Bożego Narodzenia odwiedził nas komendant szkoły, płk. Młodzianowski⁴⁰ i gawędził z nami. Żeby nam się nie smuciło w okresie świątecznym, por. Zimmer zabrał nas na wycieczkę krajoznawczą, w czasie której zwiedziliśmy Poznań, Toruń, Bydgoszcz i Grudziądz.

W szkole, oprócz dwóch kompanii podchorążych, były dwie kompanie oficerskie na przeszkoleniu, a w jednej z nich cztery kobiety, wszystkie w randze poruczników. Co rana, mężowie odprowadzali do szkoły swoje żony, a my z naszych okien obserwowaliśmy „babską” czwórkę. (...) Gdy wychodziłem do miasta na przepustkę, często spotykałem kaprała w spódnicy: osobistość to była potężna, więc będąc szeregowcem, salutowałem jej ze strachu.

Często bywaliśmy w różnych teatrach, indywidualnie za własne pieniądze lub całym plutonem na koszt szkoły. Kiedyś plutonowi naszemu towarzyszył służbowo pewien podporucznik, który zapytywał nas w przerwie, czy w Gruzji były... teatry i tramwaje...

Mieliśmy w plutonie podchorążego Aleksandra Głowackiego⁴¹. Był on potomkiem tych Polaków, których po pierwszym rozbiore Polski Moskale pieszo popędzili przez Kowel i Kijów, na Kaukaz. Było ich 1400 osób, z których 300 Rosjanie wcielili do wojska. Reszta osiedliła się w Gruzji. Było to w czasach, kiedy górale kaukascy bili się z Moskalami. Przybysze ci poza religią i nazwiskiem, wiele polskości nie zachowali, a zdarzało się też, że z powodu zarządzeń prawnych rodzi-

⁴⁰ Kazimierz Młodzianowski (1880-1928), oficer piechoty, w latach 1919-1924 komendant Szkoły Podchorążych Piechoty w Warszawie, (która prowadziła również kurs unitarny).

⁴¹ Aleksander Głowacki (1901-1991), początkowo w 27 pułku ułanów, w 1939 r. d-ca plutonu łączności, 3 batalion pancerny, następnie w 2. Korpusie we Włoszech w Pułku Ułanów Karpaccich, po wojnie na emigracji w Londynie, pracował jako zegarmistrz, w bliskich relacjach z Ugrehelidze. K. G r o d z i s k a, *Polskie groby na cmentarzach Londynu*, T.2. - Kraków 2001.

ny polskiego pochodzenia były wyznania prawosławnego (jeśli jedno z małżeństwa było prawosławne, dzieci musiały też być prawosławne). Nasz Głowacki należał do tych ostatnich. Po przyjeździe do Warszawy dowiedział się, że nosi polskie nazwisko i napisał do ojca, że rodzina ich musi być polską. Ojciec mu na to odpisał, że jemu nic o tym nie wiadomo, że on jest Gruzinem, a syn jak wróci do domu, to mu się tego rodzaje fanaberie przez skórę wytrzepie! W końcu jednak nasz Głowacki nie tylko przeszedł na katolicyzm, ale nawet przyjął obywatelstwo polskie.

Gdziekolwiek gromada ludzi ciągle razem przebywa, różne się rzeczy dzieją, często bardzo śmieszne, i tu nasza szkoła nie stanowiła wyjątku. Było wśród nas dwóch braci bliźniaków – Dawid i Jerzy Czcheidze⁴². Nazywano ich Duda i Goga i tak byli podobni do siebie, że nawet rodzice ich nie rozpoznawali. Duda wyszedł na miasto i poznał jakąś panienkę, z którą się umówił spotkać w następną sobotę. Traf chciał, że w drodze powrotnej do szkoły, spotkał inną panienkę, z którą też się umówił na sobotę. Rzecz jasna, że nie mógł dotrzymać rendez-vous z obiema, więc na jedno spotkanie wydelegował Gogę, pouczywszy go wprawdzie starannie o okolicznościach zawarcia znajomości oraz o tematach, na jakie prowadzona była rozmowa. Poleciał mu również, by umówił się z panienką na następną randkę, na którą już stawiał się we własnej osobie. Od tego czasu obaj bracia spotykali się na zmianę z dwiema panienkami i wszystko układało się jak najlepiej. Aż pewnej niedzieli obaj bracia wyszli na przepustkę i przypadkiem natknęli się na te dziewczęta w Alejach Ujazdowskich. Zaczęła się rozmowa, panienki wodziły oczami od jednego brata do drugiego: obaj drobnej budowy, obaj jak kruki czarni, cerę mieli jak Hindusi. W końcu nerwy jednej nie wytrzymały. „*Diabeł jaki czy co!*” – wykrzyknęła i w nogi. Widząc uciekającą, druga panienka długo się nie namyślała i też w nogi, w przeciwną stronę! Tak skończyła się idylla...

Potem, kiedy Goga był już tzw. „amarantowym ułanem” (20. pułk ułanów), a Duda nosił biały otok swojego pułku, 7 pułku strzelców konnych⁴³, dowódca 20. p. u zobaczył Dudę w Warszawie na Nowym Świecie. „*Poruczniku Czcheidze!*”, Duda podchodzi, staje na baczność, salutuje i melduje się przepisowo pułkownikowi.

⁴² Giorgi (Jerzy) Czcheidze (1902-1928) zmarł na zapalenie płuc, pochowany w Poznaniu. Dawid Czcheidze (1902-1938). W 1931 r. Ugrechelidze startował w zawodach i wyścigach na klaczy „Intryga” należącej do D. Czcheidze.

⁴³ 7 p.s.k stacjonował w latach 1920. w Poznaniu, 20 p.u. zaś stacjonował w Rzeszowie.

„Cóż to za hece pan porucznik wyprawia? Któż to panu zezwolił na wyjazd? Gdy wczoraj wyjeżdżałem do Warszawy, zostawiłem pana w pułku i nie wspominał pan, że nosi się z zamiarem wypadu do stolicy, a teraz widzę pana tutaj i widzę także, że zmienił pan pułk!.. Panie pułkowniku, ja w tym pułku jestem od czterech lat, a w Warszawie jestem od dwóch tygodni na urlopie!”. „Ależ cóż pan plecie, jest pan porucznikiem Czcheidze, czy nie?”. „Tak jest, panie pułkowniku!”. Gdy w końcu Duda zobaczył, że pułkownik mało nie pęka z irytacji, powiedział z uśmiechem: „Ach, to pan pułkownik musi być dowódcą 20. pułku ułanów, w którym jest mój brat Jerzy, a ja jestem Dawid”. Powiedziawszy to grzecznie zasalutował i odszedł, zostawiając biednego pułkownika zupełnie zbitego z tropu.

Kiedy w 1924 roku wybuchło w Gruzji powstanie, pewien rotmistrz wszedł do kasyna i zastał Gogę z kolegami przy wódce. „*Jak tobie Goga nie wstyd siedzieć i popijać, kiedy bracia twoi krew przelewają?*”. Goga wyciągnął pistolet i zawołał: „*Ja też [swoją] krew przeleję!*”. Rotmistrz podbił mu rękę i pocisk chybił, raniąc przedramię Gogi, który się musiał przez trzy tygodnie kurować...

Życie szło normalnym szkolnym trybem, aż do Wielkanocy, kiedy wszyscy się rozjechali i zostaliśmy tylko my, Gruzini. Wtedy to przyszedł do nas por. Zimmer i zarządził pogotowie alarmowe. Powiedział, że szykuje się zamach na Marszałka. Od Belwederu do szkoły nie było więcej jak 500 kroków, więc w pogotowiu czekaliśmy w sypialni, bardzo dumni, że właśnie my, Gruzini, będziemy gwardią przyboczną Marszałka, ale żadnej awantury nie było i czuliśmy się bardzo rozczarowani, gdy alarm odwołano.

W końcu lipca 1922 zakończył się w szkole kurs unitarny i podchorążowie zostali przydzieleni do różnych rodzajów broni. Niemniej wszyscy musieli odbyć ćwiczenia letnie w Rembertowie, więc kompanie pomaszerowały pieszo, a artyleria pojechała na jaszczach. Po skończeniu letnich ćwiczeń przydzielono nas na trzymiesięczną praktykę do pułków, potem wszyscy mieliśmy wracać do szkół. Zostaliśmy także mianowani na plutonowych podchorążych.

Tymczasem przedstawicielstwo polskie w Stambule zebrało wszystkich oficerów gruzińskich, przebywających w Turcji i sprowadziło ich do Polski, wraz z rodzinami. W końcu listopada 1922 r. następujący oficerowie znaleźli się w Polsce:

5 generałów: Czcheidze, Zakariadze, Kazbek, Kutateladze, Koniaszwili.

7 pułkowników: Gwelesiani, Kandelaki, Wacznadze, Eristawi, Bagrationi, Mikeladze, Kwikwidze.

4 majorów: Teriaszwili, Gogoberidze, Siamaszwili, Tewzadze.

9 kapitanów: Pawleniszwili, Mamaladze, dwaj bracia Kutateladze, Aroniszydze, Alawidze, Maczawariani, Kobiaszwili, Wacznadze.

5 poruczników: Czkonja, Kipiani, drugi Kipiani, Szalikaszwili, Kawtaradze.

Wszyscy zostali odesłani na przeszkolenie do Rembertowa. W tym czasie w Grecji wybuchła rewolucja, a ponieważ było tam 25 podchorążych Gruzinów, rząd polski pośpieszył także im na ratunek i sprowadził ich do Polski. Tak się zdarzyło, że ta grupa przybyła do kraju w tragicznym dniu zabójstwa Prezydenta Narutowicza, 16 grudnia 1922 r. Podchorążowie z Grecji też ukończyli w normalnym trybie szkołę podchorążych i zostali wcieleni do różnych pułków.

Po przyjęciu oficerów gruzińskich do wojska powstał problem jak zalegalizować oficerów obcego obywatelstwa w PSZ. Problem ten rozwiązano przez stworzenie tzw. grupy oficerów kontraktowych. Z biegiem czasu rząd polski wyszukiwał nawet pojedynczych oficerów rozbitek z Kaukazu i dawał im schronienie. Np. rtm. Malsag-Sozyrko⁴⁴ był na Sołówkach i uciekł. Po sprowadzeniu go z Francji został przyjęty do wojska polskiego.

Jak w każdym środowisku, tak i wśród Gruzinów w wojsku polskim jedni byli bardziej przydatki do służby, inni mniej. Wspomnę tu, że 18 Gruzinów ukończyło polską Wyższą Szkołę Wojenną⁴⁵, a 5 uzyskało na polach walk *Virtuti Militari*⁴⁶. Z drugiej strony wśród oficerów Gruzinów, którzy do końca byli w WP, znalazło się pięciu nie nadających się zupełnie do służby wojskowej. Niemniej jednak nie pozwolono im

⁴⁴ Sozyrko Malsag (1893-1976), Ingusz, rotmistrz kawalerii, za działalność antybolszewicką w 1924 r. osadzony na Wyspach Sołowieckich, rok później uciekł przez Finlandię na Zachód i wydał wspomnienia z pobytu w obozie. W 1927 r. zakontraktowany w WP, przydzielony do 14 pułku ułanów we Lwowie. W 1939 r. z-ca d-cy szwadronu zapasowego 8 pułku strzelców konnych, po kampanii wrześniowej razem z Ugrechelidze i innymi Gruzinami w obozie jenieckim Luckenwalde, po wojnie w Wielkiej Brytanii.

⁴⁵ Akta Centralnego Archiwum Wojskowego odnotowały wśród absolwentów Wyższej Szkoły Wojennej 13 Gruzinów. Za: P. S t a w e c k i, *Oficerowie dyplomowani Wojska Polskiego Drugiej Rzeczypospolitej*, Wrocław 1977.

⁴⁶ *Virtuti Militari* otrzymali (oprócz W. Ugrechelidze), W. Tewzadze, L. Lagidze, M. Somchjanc, pośmiertnie L. Macharadze, a także M. Kwaliaszwili, A. Aroniszydze; być może również G. Ratiszwili. Za: P. A d a m c z e w s k i, *Listy dotyczące osób pochodzenia kaukaskiego służących w Wojsku Polskim i działaczy ruchu prometejskiego przechowywane w polskich archiwach w Londynie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2015, T. 50, z. 2. W. M a t e r s k i, *Gruzini - oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego w kampanii wrześniowej 1939 r.* „Pro Georgia” 26 (2016).

tego odczuć i zarówno dowództwo, jak i koledzy traktowali ich bardzo dobrze.

W ostatecznym rozliczeniu grupa wojskowych Gruzinów w Polsce, o których wyżej była mowa, uległa zmniejszeniu. Jeden z podchorążych tak zapadł na nostalgię, że musiano mu umożliwić powrót do Gruzji⁴⁷. Dwaj podchorążowie zmarli w szkole w Warszawie⁴⁸. Jeden lotnik zabił się⁴⁹. Pięciu zmarło wkrótce po nominacji. Dziesięciu zwolniono z wojska z różnych powodów. W czasie ostatniej wojny jeden poległ wraz z gen. Władem w 1939 r.⁵⁰ Kpt. Ratiszwili zginął bohatersko z rąk sowieckiego oficera⁵¹. Major łączności Mamaladze i kapitan lotnictwa Schirtladze zginęli w Katyniu⁵². Kapitan piechoty Chundadze należał pod pseudonimem Gołębiowski do AK i został rozstrzelany przez Niemców, którzy go schwytali, gdy brał udział w akcji⁵³. Pułkownik Wacznadze zmarł w niewoli⁵⁴.

W Polsce niepodległej przed wojną wszyscy Gruzini z czasem zdomowili się i nikt się tam obco już nie czuł. Z całej grupy młodych tylko pięciu nie zdążyło się ożenić, reszta założyła rodziny i cieszyła się normalnym życiem. Niestety sielankę przerwała wojna. Teraz wraz z naszymi polskimi kolegami tęsknimy za utraconym wspólnym Krajem, który był dla nas Gruzinów tak kochany, miły i gościnny. (...)

Grudziądz!... Magiczne, kochane, do grobowej deski niezapomniane przez polskich kawalerzystów miasto. Tutaj było Centrum Wyszkolenia Kawalerii – centrum rycerstwa polskiego. Tutaj się odradzał polski, stary, ułański duch szablą wyrąbanego na nowo powstałego Państwa. Wśród tej gromady czuło się, że każdy jest przepojony duchem dawnych hetmanów. Jestem wychowankiem pierwszego pokojowego kursu 1922-1923 tej ukochanej szkoły. Miałem tam wspaniałych wychowawców i instruktorów wojskowej sztuki kawaleryjskiej. Widziałem tam także słynnych jeźdźców sportowych, na których, zawsze bardzo śpie-

47 Prawdopodobnie mowa o Borysie Tinikaszwili.

48 Zmarli Lewan Kezeli i Semen Bachutaszwili.

49 Seweryn Czkonja (1895-1929), zginął śmiercią lotnika podczas lotu nocnego.

50 Prawdopodobnie mowa o Lado Macharadze (1899-1939).

51 Eustaty /Giorgi Ratiszwili (1900-1939) – zginął w kampanii wrześniowej.

52 Giorgi Mamaladze (1895-1940) rozstrzelany w Komunarcie koło Moskwy. Żona Mamaladze, Zofia (Polka) była matką chrzestną córki Ugrekhelidze. Arkadi Schirtladze (1902-1940).

53 Gedewan Chundadze (1901-1943/44) przed 1939 r. służył w 44. pułku strzelców, w czasie okupacji w AK.

54 Nikołoz Wacznadze (1887-1940), płk. dypl., w 1939 r. w 5. pułku strzelców podhalańskich, zmarł w obozie jenieckim Luckenwalde.

sząc się do stajni, musiałem choć na chwilę wzrok zatrzymać. A grupa olimpijska? Czy od tej jazdy może być coś piękniejszego na świecie? Najwspanialszy balet nie może się z nią równać. (...) Tu śpiewano: *A kto d..ę ma z mosiądza, niechaj idzie do Grudziądza!* Tutaj trzeba było być całym z niklu.

W Grudziądzu ziściły się moje marzenia z lat dzieciennych w Gruzji, a to rzadko się zdarza w życiu człowieka. Radość rozpierała mi pierś, kiedy dzielnie kończyłem szkołę i miałem się zapiąć na orły błyszczące, tak jak koledzy Polacy.

Kiedy dzisiaj o tym myślę, wydaje mi się, że to było bardzo ładnym dzieciennym snem, ale chociaż sny zazwyczaj się zapominają, ten pozostał w pamięci mojej na całe życie. Chociaż przyszło wszystko potem jak bańka mydlana, nie żałuję swej przeszłości, nie mam do niej żalu, nie czuję w sobie pustki jak niektórzy inni. Ach, jakbym chciał, aby powróciła mi tamta młodość, żeby wszystko można było znów zacząć na nowo!... Głupio? Może, ale czy wszystko na świecie jest mądre? Byłem szczęśliwy i chociaż Gribojedow⁵⁵ mówi w swej komedii, że głupcy są szczęśliwi, bo nierozumni, a wszyscy mędracy mają zmartwienia, bo są rozumni – pocieszam się tym jednakże, że nie wszyscy szczęśliwi są głupcami.

W dniu 28 sierpnia 1923 r. oficerskie kursy CSW w Grudziądzu zakończyły zajęcia. W szkole podchorążych wielkie podniecenie, bowiem z dniem 1 września 1923 r. absolwenci będą mianowani podporucznikami kawalerii a każdy, według lokaty, wybierze pułk, w którym chce służyć.

W naszym szwadronie podchorążych jak w mrowisku: przymiaraka mundurów, rogatywek, wypłata pierwszej gaży oficerskiej. Polska obdarta przez zaborców i ogołocona długotrwałą wojną nie może za darmo umundurować nowo mianowanych oficerów i za te swoje nowe mundury będą płacić co miesiąc w pułku. Jest właśnie w Polsce zmiana waluty, lecz chociaż jeszcze kursują marki, dług za mundur obliczono na 300 złp. Kto jest z zamożniejszej rodziny, dostaje od rodziców siodło, pistolet, zegarek i jest prawie wyekwipowany.

Wszystko to nie dotyczy nas Gruzinów, bo nasz status w Wojsku Polskim nie jest ustalony. Koledzy pocieszają nas jak mogą, a my cieszymy się ich radością i życzymy im jak najlepiej. Mają swoją ojczyznę, rodziców i krewnych, a my mamy tylko ich – kolegów i wkrótce zobaczymy się w pułkach.

⁵⁵ Aleksandr Gribojedow (1795-1829), rosyjski dramaturg, autor dramatu „Mądremu biada”.

Na promocję przybywa Prezydent RP S. Wojciechowski⁵⁶. Z jego rąk prymus otrzyma szablę z napisem „Prymusowi 1923 r.”. Szabla ma złotą rękojeść i bardzo żałuję, że w żadnym wypadku nie mogę być prymusem.

Przed Prezydentem mają się odbyć popisy i konkursy władania białą bronią. Jest 11 nagród. Pierwsza nagroda to szabla ufundowana przez naszą szkołę z napisem „Za władanie białą bronią”. Zawodników zapisało się 84, a wśród nich i ja. Wśród amatorów nagród więcej jest oficerów niż podchorążych, co dowodzi, że młodzież nie kocha białej broni.

Rankiem 19 sierpnia przyszedł do szwadronu podchorążych jego dowódca mjr. T. Dobrzański⁵⁷, instruktor władania białą bronią całej szkoły, wywołał mnie i oznajmił, że wszyscy zawodnicy odstąpili od konkursu, zobaczywszy w spisie moje nazwisko. Powiedzieli, że nie mają szans na wygranie szabli.

„*Panie majorze – oświadczam – proszę wykreślić moje nazwisko, żeby nie było niezadowolonych...*”. „*Dobrze, dziękuję – mówi major – ale chciałbym jednakże pokazać Panu Prezydentowi najlepszego...*”. Nie chcąc majorowi robić trudności zgadzam się wystąpić z pokazem.

O dzisiejszym konkursie i popisie naszej szkoły powiadomiono miasto, wstęp oczywiście bezpłatny, co przyciąga ludność i od godziny 13 dziedziniec zapelniał się publicznością. Tor zbronowany, łoże świeżutkie i pozorniki⁵⁸ wyglądają zachęcająco. Gruzini, zgrupowani z daleka od wszystkich pod kasztanem koło stajni, przypatrują się, jak kto włada szablą. (...) Nareszcie zawody się skończyły, nagrody rozdane, (...). Ja stanąłem koło majora, a on poprowadził mnie do Prezydenta i gdy zbliżyliśmy się do niego, nie wiadomo dlaczego major zameldował po francusku: „*Monsiuer president, c`est notre premier voltigeur!*”⁵⁹. Potem zawołał w moim kierunku, już po polsku: „Na koń!” i kazał jechać na tor. Ruszyłem cwałem na pozorniki i zrobiwszy swoje pomknąłem wprost do stajni. Nie zdążyłem konia rozsiodłać, jak przyszedł major i powiedział, że Pan Prezydent chce jeszcze raz zobaczyć to samo. Pojechałem drugi raz, także dobrze i znów pomknąłem do stajni. Teraz przybiegł wysłany pchor. Dadiani i powiedział, że wołają mnie znów na tor. Więc jadę trzeci raz, a tu okrzyki i oklaski naokoło. Pojechałem tak samo ładnie jak przed-

⁵⁶ Stanisław Wojciechowski (1869-1953), polityk, działacz społeczny, w latach 1922-1926 Prezydent RP, zrezygnował ze stanowiska w wyniku przewrotu majowego.

⁵⁷ Tomasz Dobrzański (ur. 1875), awansowany na podpułkownika, w latach 1924-25 komendant Szkoły Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu, w kolejnych latach przeszedł w stan spoczynku.

⁵⁸ *Pozorniki* - sztuczne przeszkody (z łożą, gliną, lub chochołem) pozorujące przeciwnika, stosowane przy ćwiczeniach kawalerskich.

⁵⁹ „*Panie Prezydencie, oto nasz pierwszy woltżer / jeździec*”.

tem i oto zdarzył się pech. Tuż koło Prezydenta stał ostatni pozornik, niby głowa ludzka skręcona ze słomianego warkocza, który trzeba było kłuć wyprostowanym ramieniem, płasko szablę trzymając. Ukłułem ostrzem do góry...Miałem szablę kaukaską, bardzo krótką i kłując wepchnąłem całe pióro w drewniany stojak tak fatalnie, że nie zdołałem wyciągnąć, ponieważ szabla nie miała jelca. Tak fatalnie zakończyłem swoje popisy i choć major Dobrzański dziękując bardzo mnie pocieszał, tego wstydu zapomnieć się nie da, będę pamiętał do śmierci.

Ostatni dzień w szkole nie jest dla wszystkich, bo my Gruzini zostajemy i nikt nie wie na jak długo. Od samego rana pośpiech i bieganina – koledzy Polacy pobierają rozkazy wyjazdu.

Przyszedł major Dobrzański do szwadronu, zwołał wszystkich Gruzinów i z zalem powiedział, że nikt z nas do jego pułku się nie zgłosił, bo przydziały do pułków mieliśmy już za sobą. Pochodził z 19 pułku ułanów, którego dowódcą w czasie wojny z bolszewikami był słynny zagończyk major Feliks Jaworski. Zawołaliśmy wszyscy, że chociaż mamy już przydziały, każdy z nas jest gotów pójść do 19 p.uł., kogo major wybierze. Ten wskazał na mnie i od tej chwili stałem się „wołyńskim ułanem”, chociaż miałem iść do 12 p.uł. Mnie było wszystko jedno do jakiego pułku, ponieważ żadnego nie znałem poza 4 p. strzelców konnych w Płocku, gdzie odbywałem praktykę, a koledzy wszędzie byli jednakowo mili. Major załatwił w dowództwie formalności w związku ze zmianą mego przydziału.

Wieczorem tego dnia poza obsługą i Gruzinami nikogo już w naszej szkole w Grudziądzu nie było. Czekaliśmy 11 dni. Wreszcie adiutant szkoły nas zawiadomił, że zostaniemy odesłani do pułków i tam dostaniemy nominacje, po uregulowaniu w ministerstwie naszych spraw. W dniu 11 września 1923 r. otrzymaliśmy dokumenty podróży i rozjechaliśmy się do swoich garnizonów.

Gdy mieliśmy w szkole służbę polową zawsze z lancą stałem w szeregu w pierwszej dwójce. Nie rozstawałem się z tą bronią, bo „nie masz pana nad ułana i nad lancę nie ma broni”. Przed wyjazdem zabrałem na pamiątkę francuski temblak ze swej ulubionej lancy i powiadomiłem o tym wachmistrza, aby w tej sprawie napisano do mnie do pułku. Potracono mi potem za tę pamiątkę aż 20 złp., no i zginęła w czasie wojny wraz z całym moim dobytkiem⁶⁰.

Kiedyśmy byli w szkole, nasz gruziński rząd emigracyjny w Paryżu przysyłał nam niewielkie kieszonkowe. Ja rzadko wychodziłem do mia-

⁶⁰ Rodzina W. Ugrehelidze została tuż przed wybuchem wojny ewakuowana do Biłgoraja, gdzie dobytek uległ zniszczeniu i/lub rozkradzeniu w wyniku zawieruchy i bombardowań.

sta, bo znajomych nie miałem, kina nie lubiłem, a na teatr nie zawsze wystarczało. Wolałem w dni świąteczne zastępować w służbie kolegów, aby oni mnie potem zastępowali w zwykły dzień. Ale raz bardzo miły kolega zaciągnął mnie na ul. Wiśniową 40, gdzie mieszkała jego narzeczona Konstancja Neugebauer, zwaną Kotką, wraz z dwiema siostrami Marią (Muszka) i Heleną (Helutka) oraz z owdowiałą matką. Siostry przeważnie chodziły razem i kiedyś spotkałem je w teatrze. W dniu wyjazdu poszedłem z kolegami pożegnać konie. Ucałowałem mego terenowego „Heroda”, a także miękkie chrapy „Gąsiorka” za to, że tyle razy woził mnie po ujeżdżalni. Jeszcze pogłaskałem końskie zady, odwróciłem się od żłobu i ku memu zdumieniu zobaczyłem stojące przede mną w stajni trzy siostry Neugebauerówny. Wyjaśniły, że dowiedziały się od adiutanta o naszym wyjeździe i przyszły, aby odprowadzić nas na dworzec.

Już nadchodził wieczór, gdy opuściliśmy progi naszej kochanej szkoły i udaliśmy się gromadką na dworzec. Odjeżdżałem ostatni, gdyż mój pociąg miał iść przez Brześć do Zdobunowa. Stałem na peronie i rozmawiałem z siostrami. Pociąg nadszedł i trzeba było się żegnać. Staliśmy przy drzwiach wagonu i przy ostatnim „do widzenia” Muszka chwyciła mnie obiema rączkami za twarz i pocałowała w policzek. Miałem 21 lat, ukończoną szkołę kawaleryjską, o której marzyłem, i pierwszy pocałunek!

Tak zostawiłem kochane miasto Grudziądz, jadąc w nieznane do Ostroga, bez znajomych, właściwie nikomu niepotrzebny. Ale byłem dobrej myśli i ufny w siebie.

Szkoła Podchorążych Kawalerii w Grudziądzu dała mi bardzo dużo i to pod każdym względem. Naukę Platona: Obserwować – naśladować – próbować. Kochałem swój rycerski fach. Jakże byłem szczęśliwy i lekki, kiedy jechałem gdzieś na najdalsze na wschodzie krańce Rzeczypospolitej, do zupełnie mi nieznanego Ostroga⁶¹, z przydziałem do 19 pułku ułanów. (...)

W miarę zbliżania się do Ostroga droga robiła się coraz równiejsza i nareszcie wjechaliśmy w obręb grodu, w ul. Tatarską. O 4 popołudniu stanęliśmy przed dowództwem pułku. Pamiętajmy – minęło zaledwie 5 lat od odzyskania przez Polskę niepodległości i w tym okresie przez te ziemie, przeorane uprzednio frontami I wojny światowej, przewalała się w 1920 r. straszliwa nawała bolszewicka, szczęśliwie przepędzona z powrotem na wschód. Oto w jakich warunkach zastałem 19 pułk ułanów w Ostrogu.

⁶¹ Ostrog – w latach 1919-1925 siedziba powiatu, następnie podlegał pod pow. zdobunowski, woj. wołyńskie. Ostrog znajdował się ok. 1,5 km od granicy z ZSRR.

W koszarach, w których kwaterowała połowa naszego pułku, w czasach carskich mieścił się rosyjski pułk piechoty, a we wschodniej części miasta stała brygada artylerii, składająca się z ośmiu baterii po cztery działa. Było więc wtedy sporo żołnierzy w Ostrogu a nie mogłem pojąć, gdzie się to wszystko mogło pomieścić. Wojny oszczędziły miasteczko i zniszczeń w nim nie było, ale nie mogłem w nim jakoś doszukać się śladu dawnych pomieszczeń wojskowych oprócz kilku budynków murowanych, zajętych teraz przez połowę naszego pułku. Dwa szwadrony, 1 i 3, stały przy samej granicznej linii państwowej, biegnącej na wschód od prawego brzegu wołyńskiej Wilii, resztę pułku rozlokowano po obu stronach traktu dubieńskiego na wzniesieniu o nazwie Kidry.

Po wojnie polsko-bolszewickiej 19 p. uł. stał na Białorusi i dopiero na jesieni 1922 r. został przeniesiony do Ostroga. Urządzenie koszar uprzednio rozkradła miejscowa ludność, a jeden budynek był wypalony podobno przez dywersantów z sowieckiej strony. Słowem pułk przyszedł do pustych i częściowo wypalonych murów. Kilka budynków, dowództwo i izba chorych miały oświetlenie z elektrowni miejskiej, ale na dziedzińcu koszarowym panowały egipskie ciemności.

W dość nędznym budynku, nazywanym szumnie „pawilonem oficerskim” trzy pokoje zajmował dowódca pułku z żoną. Kapelan miał jeden pokój. W dwóch pokojach gnieździł się płatnik z żoną i dwójkiem dzieci. Trzech oficerów żonatych zajmowało po jednym pokoju. Adju-tantowi pułku, choć kawaler, przydzielono trzy pokoje, ale mieszkała z nim matka, czworo jego rodzeństwa i dwóch osieroconych siostrzeń-ców. Dla oficerów kawalerów stawiano w pokojach tyle łóżek ile się dało. W całym tym budynku pełnym mieszkańców była tylko jedna ubi-kacja z żelaznym sedesem na parterze i dwie wanny. Dowiedziałem się, że w czasach carskich całe wojsko kąpało się w prywatnej łaźni w starym żydowskim domu. Warunki więc bytowania w „pawilonie oficer-skim” były poniżej wszelkiej krytyki. Drogę prowadzącą z tego domu do dowództwa oświetlały dwie latarnie naftowe. Marne to było światło i można było zabłądzić w nocy, gdy zapadała mgła lub lał deszcz. Na budynku dowództwa zastałem jeszcze wmurowaną tablicę miedzianą z napisem „126 piechotny rylskij polk”. Wyrwałem ją wraz z ppor. M. Kłopotowskim⁶².

⁶² Michał Kłopotowski (ur. 1901) d-ca szwadronu w 19 p.u., w kampanii wrześniowej oficer ewi-dencji w dywizjonie rozpoznawczym Warszawskiej Brygady Pancerno-Motorowej. Po wojnie w PRL. Za: Stefan R o w e c k i, *Wspomnienia i notatki autobiograficzne (1906-1939)*, wybór tekstów Andrzej K u n e r t, Józef S z y r m e r, Warszawa 1988, s. 152, 197.

Po przybyciu do tej przygranicznej stancy zameldowałem zaraz adiutantowi swój przydział. Adiutant wprowadził mnie do gabinetu dowódcy pułku, którym był płk. dypl. Zbigniew Brochwicz-Lewiński⁶³, czarujący i wysokiej kultury pan, późniejszy szef Departamentu Kawalerii. Jego zastępca major Adam Zakrzewski, przewany „Klipą” był fałszywy i bardzo nielubiany.

Rozkazem tegoż dnia przydzielono mnie do 2. Szwadronu, którego dowódcą był por. Jerzy Kozłowski. Ponieważ nie miałem jeszcze wyznaczonej kwatery, adiutant zaprosił mnie do siebie. Miał w pokoju kanapę i mogłem na jakiś czas tam się ulokować. Ze szwadronu wyfasowałem dwa koce, dwa prześcieradła i krótki ułański kożuszek, który służył mi także jako poduszka.

Zapał do pracy miałem wielki, choć musiałem się niemało nabiedować. Wstawałem wcześniej a nie miałem budzika, ani nawet zwyčajnego zegarka. Zresztą nie mógłbym budzić adiutanta, który mógł trochę dłużej pospać. Wyrywał mnie ze snu cichaczem jego ordynans, a przedtem stawał dla mnie na taburecie miednicę z lodowatą wodą. Jakoś dawałem sobie radę.

Nędza więc panowała naokoło, ale wszyscy mieli wesołe miny i nikt niczym zbytnio się nie przejmował. Każdy w swoim zakresie spokojnie pracował i pokonywał trudności, choć były niemałe. Ja od rana do apelu wieczornego robiłem co mogłem, ale byłem jeszcze podchorążym i nikt z podoficerów zbytnio się moją obecnością nie krępował. Szef szwadronu, wachm. Łapczyński, z rana odkrawał świeży kawał wojskowego mięsa i odsyłał do domu, a podoficer gospodarczy Kuberski podobnie postępował z pułkowym węglem, natomiast plut. Rycaj miał zwyczaj bić byczkiem ułanów. Zameldowałem o tej całej samowoli dowódcy szwadronu, który ich zawołał i „objechał”. Prawdopodobnie nadal robili to samo, ale już nie w mojej obecności.

Jako podchorąży (oficerski status Gruzinów w WP jeszcze nie był załatwiony) musiałem jadać w szwadronie z żołnierskiego kotła, ale dowódca szwadronu zarządził, że mam stołować się w kasynie oficerskiej i powiedział, żebym się nie martwił brakiem pieniędzy, bo złożą się na to oficerowie. Sam znając moją pustą kieszeń pożyczył mi sporą kwotę z tym, że zwrócę w przyszłości. Kupiłem najpotrzebniejsze rzeczy a nie mając żadnego schowka zająłem parapet okna, na którym je trzymałem wraz z niepotrzebnym jeszcze mundurem oficerskim. W godzinach po-

⁶³ Zbigniew Brochwicz-Lewiński (1877-1951), płk. dypl. kawalerii, pierwszy prezes Polskiego Związku Jeździeckiego, po wojnie osiedlił się w Szkocji.

zasłużbowych można się było urwać z nudów. Raz tylko miałem przyjemne zajęcie, gdy dorwałem się do książki Kornela Makuszyńskiego „Perły i wieprze”. Poza koszarami ciągnęły się dzikie pola z gburowatą, nieprzychylną ludnością, co doprowadzało mnie do rozpacz i nawet zaczęły mnie nawiedzać myśli o samobójstwie. Napisałem do czterech kolegów Gruzinów listy pożegnalne, że przekłeta granica sowiecka może każdego popchnąć do śmierci.

Tymczasem nastaly pierwsze chłody i oficerowie powracali z urlopów. Z jednym z nich, ppor. Kłopotowskim dostaliśmy wspólny pokój. Była to dla mnie wielka ulga, bo już nie krępowałem poczciwego adiutanta. Przybyli nowi rekruci i musiałem całe dni spędzać w szwadronie, bo drugiego młodszego oficera nie było. Po pracy nie było gdzie odpocząć – kasyno oficerskie nieurządzone, a nasz pokój nadawał się tylko do spania, wypełniony dwoma żołnierskimi łózkami i wielkim piecem, który miał wyłamane drzwiczki.

Tak zaczęły się ciągnąć jesienne, ponure, deszczowe dni. Jadąc do stacji Ożenin woźnica-ułan z paroma końmi utopił się w bajorze. Nasz garnizon należał do DOK-Lublin⁶⁴. Wóz wysłano z pułku do stacji po zaopatrzenie wojskowe z Lublina, no i przepadło w przeklętych bagniskach.

Za czasów Rzeczypospolitej Królewskiej Ostóg był ważnym punktem. Tędy prowadził trakt z Dubna do Kijowa. Piękny warowny zamek kniazów Ostrogskich zagradzał drogę wrogom ze wschodu. Wśród magnatów litewskich i ruskich ród Ostrogskich, ruski i dyzunicki, był w XV i XVI wieku najmożniejszą i najbogatszą rodziną, odgrywającą wielką rolę w Rzeczypospolitej. Świadectwem tej świetności były wznoszące się jeszcze w całej krasie dwie śliczne baszty. Zawsze podziwiałem w czasach mojej bytności w Ostrogu w latach 1923-1934, jak zdołały przetrwać długi okres niszczycielskich rządów zaborczych.

W czasach zaborczych ten stary gród, poza dumnymi szczątkami zamku kniazów Ostrogskich, zamienił się w odrażające miasteczko. Takim go zastałem. W stanie zupełnego zaniedbania był dawny polski klasztor i jego kościół, całe w ogóle miasteczko było na modłę rosyjską ponure, nędzne, brudne, śmierdzące. Z daleka miasto wyglądało malowniczo, położone na wzgórzach o nazwach Basztowa, Halszki, Karpaty, Kidry i Sucha. Natomiast w obrębie miasta trudno było się

⁶⁴ DOK – Dowództwo Okręgu Korpusu, w latach 1921-1939 terytorialny organ Ministerstwa Spraw Wojskowych, pełniący funkcje administracyjno-gospodarcze, mobilizacyjne i garnizonowe.

poruszać wśród błota i brudów, a nocne beczkowsy po wybraniu nieczystości z dołów kloacznych, wylewały całą zawartość tuż za domami. Taki był zwyczaj w czasach carskich i to mieszkańców już nie raziło. (...)

Gdy znalazłem się w tym przygranicznym miasteczku, miało ono 10 tys. mieszkańców. Byli to Żydzi, Ukraińcy i Moskale. Doliczyłem się tylko czterech rodzin polskich osiadłych w Ostrogu jeszcze w czasach zaborczych. Wśród nich był aptekarz, przemiły 80-letni staruszek, p. Żółtowski. Polakiem był notariusz, p. Wysocki. Inny Polak, emerytowany płk. Czosnowski ponoć całą swoją służbę odbył w Ostrogu. Bardzo staroświecka cukiernia należała do Polki, p. Potackiej, która nazywano „panią Potocką”. Były to więc nikłe resztki polskości, a cały żydowsko-ukraińsko-rosyjski ogół mieszkańców po odzyskaniu przez Polskę niepodległości odnosił się nieufnie, jeśli nie wręcz wrogo do wszystkiego co polskie. Dziwiło mnie, że władze polskie zachowywały się tak, jakby po prostu tego nie dostrzegały. W urzędach czy instytucjach zatrudniano również Rosjan i Ukraińców zależnie od kwalifikacji. W sądzie cała obsada z dwoma sędziami, prócz jednego woźnego – sami Rosjanie. Z nimi więc miał do czynienia jeden jedyny wtedy Polak, adwokat Wacław Zieliński. Tak samo było na poczcie, w magistracie i starostwie, a także w nadleśnictwie. Całe to społeczeństwo miejscowe, wytworzone w czasach zaborczych patrząc krzywo na Polaków, stopniowo zaczęło nabierać przekonania, że Polacy wracając na te ziemie, przynoszą z sobą kulturę i ład. (...)

Rosjanie zaczęli trzebić polskość po krwawym zdobyciu Ostroga podczas Powstania Listopadowego. Polaków wymordowano lub wywieziono na Sybir. Inni ratowali się ucieczką. Zdobywca Ostroga gen. hr. Błudow zasłużył się również tym przed carem, że wymordował wszystkich katolickich zakonników. W nagrodę dostał na własność budynki klasztoru z dobrami do niego należącymi. (...) Polska odzyskując te ziemie pozostawiła dawnych dzierżawców. Zawsze zastanawiał mnie tolerancyjny stosunek Polski Odrodzonej do Rosjan osiedlonych tu w czasach zaborczych. Nie brakowało wśród nich dziwaków. (...) Nie brakowało i garnących się do polskości. Ok. 15 km. na zachód od Ostroga leży duża wieś, o której się mówiło „miasteczko sióło Dermań”. Kiedy władze polskie poszukiwały żyjących jeszcze weteranów Powstania Styczniowego, zgłosił się niejaki Grudinin. Opowiadał długo gdzie i jak wojował z Rosjanami i nawet pochwalił się, że dostał order. Zaciekawiona komisja wyraziła chęć zobaczenia tego orderu. Wtedy

kandydat na bohatera Powstania Styczniowego wyjął ... rosyjski medal „*Za usmierienia polskawo miateża*”⁶⁵. Śmiechu było dużo... (...)

Nie brakowało w tych stronach także ludzi z fantazją. Ani też patriotów osobliwego autoramentu. Kiedyś obowiązki służbowe skierowały ppor. Kłopotowskiego i mnie, wówczas też podporucznika z 2 plutonami ułanów do majątku ziemskiego Ożenin, który należał do Jałowickich. Było to w czasach niepokojenia tych obszarów przez sowieckie bandy dywersyjne, tym bardziej więc zostaliśmy przyjęci gościnnie. Rodzina była polska, patriarchalna, panów właśnie nie było w dworze i honory domu pełniła siostra właściciela.

Zostaliśmy zaproszeni na kolację, podczas której wywiązała się dziwna rozmowa. Pani domu zaczęła rozpytywać Kłopotowskiego skąd pochodzi. Ten mówi, że spod Charkowa, gdzie w Sumach był za czasów carskich w korpusie kadetów, a jego ojciec rotmistrzem. Wtedy pani załamała ręce i dramatycznym głosem zawołała: „*Wyobrażam sobie, ile pan stracił przez tę rewolucję!*”. Kłopotowski odpowiedział, że nic w życiu nie stracił, prócz matki, która zmarła kiedy miał 15 lat i ojca, który zmarł od ran wojennych. Ale majątku nie mieli i ojciec żył z gaży, a on sam był w kadetach. Po rewolucji przedostał się do oddziałów polskich i tak się uchował. Rozczarowana tą odpowiedzią pani domu zwróciła się z kolei do mnie z pytaniem: „*A co pan stracił?*”. Odpowiedziałem, że jestem z Gruzji, gdzie byłem w szkole wojskowej i straciłem... uzbrojenie. Nic poza tym nie miałem. Miał mój ojciec, ale nic mi nie dawał. Gdy bolszewicy nas rozbili, straciłem mój kraj, ale majątku nie straciłem, bo nie miałem, a teraz znów jestem w wojsku i znów mam wszystko, co mi się należy. Dalej już rozmowa się nie kleiła. Zakończyliśmy kolację, grzecznie podziękowaliśmy całując gospodynię w rączkę, a na drugi dzień wczesnym świtem, już nie mogąc jej zobaczyć, ruszyliśmy w dalszą drogę.

Jakie było nasze zdziwienie, kiedy po powrocie do Ostroga nasz dowódca pułku wezwał Kłopotowskiego i mnie do siebie i odczytał nam list mniej więcej takiej treści. „Szanowny Panie Pułkowniku! Dnia takiego a takiego gościłam dwóch oficerów z Pańskiego pułku. Nazwisk nie pamiętam, jeden z nich był Kaukazczykiem. Ponieważ zachowali się bardzo niegrzecznie, proszę żeby ich pobyt w Ożeninie był ostatni”. Podpis.

Nareszcie ponieśliśmy prawdziwą stratę – gościinę w Ożeninie... (...)

⁶⁵ „Za stłumienie polskiego buntu”.

Pewnego wieczoru, gdy po apelu wyszedłem ze szwadronu i ugniałem błoto idąc na moją uboga koszarową kwaterę, w świetle naftowej latarni zobaczyłem lekarza pułkowego, kpt. Szumskiego. Zaprosił mnie do siebie na kolację i tak znalazłem się w jego mieszkaniu w budynku dla oficerów z rodzinami. Lekarz mieszkał tam z matką i młodszym bratem. Pani Szumska, gościnna i bezpośrednia, wspaniały typ wysoce kulturalnej Polki, damy starej daty, rozmawiała ze mną zupełnie jak rodzona matka. Mój Boże, już od trzech lat nie zaznałem ciepła rodzinnej atmosfery. Przypomniała mi się naraz moja matka, bracia, dom rodzinny w Gruzji. Dotychczas tak mnie pochłaniało życie wojskowe, że oddaliłem się psychicznie od życia rodzinnego i dopiero teraz w rozmowie z panią Szumską odczułem, jak taka atmosfera działa kojąco⁶⁶. Zamyśliłem się, czego nie spostrzegłem, a kiedy gospodyni zapytała czemu milczę, przyznałem się do mego stanu psychicznego. Wtedy pani Szumska podeszła blisko i powiedziała łagodnie: „*Tak to już jest, ale nie wolno zapominać, że trzeba być mocnym!*”...

Był dzień pierwszy lutego 1924 roku, kiedy wieczorem wyszedłem z koszar na miasto. Ziemię pokrywała gruba warstwa zmarzniętego śniegu, a cisza panowała nieopisana. Prószył drobny suchy śnieg i było tak ładnie jak tylko bywało zimą we wschodniej Polsce. Nad apteką Żółtowskiego w KIPie odbywała się wielka zabawa. Zebrali się na niej oficerowie mego pułku, starostwo, magistrat, nauczycielstwo, a orkiestra pułkowa przygrywała do tańca. A ja, zachwycony pogodą, wolnym krokiem szedłem na spacer. Nie dlatego, żebym nie chciał być na zabawie, tylko dlatego, że jeszcze jako podchorąży bez gaży oficerskiej (status Gruzinów w PSZ jeszcze nie był zatwierdzony) nie miałem pieniędzy ani na odpowiedni mundur, ani w ogóle na taką imprezę.

W pobliżu apteki zobaczyłem naszego adiutanta w paradnych szasurach⁶⁷, śpieszącego do pułku. Dskoczył do mnie, chwycił za rękę i cicho na ucho powiedział: „*Dywersanci napadli w Milatynie na dwór Jurca (Rosjanina). Idź zaraz do szwadronu i zaalarmuj. Zanim będziesz gotów przybędę do was z rozkazami. Suchy prowiant i amunicja normalnie...*”.

Wrócił do KIPu, a ja do szwadronu. Zarządziłem cichy alarm. Wnet szwadron stał w kolumnie plutonów na dziedzińcu. Nadszedł adiutant i doręczył mi rozkazy – co, gdzie i jak mam działać.

⁶⁶ Ugrechelidze nawiązał kontakt z rodziną w Gruzji w latach 50tych XX wieku. Niewykluczone, że początkowo, po wyjeździe do Polski utrzymywał kontakt listowny z rodziną, jednak później go urwał, np. ze względu na bezpieczeństwo bliskich.

⁶⁷ Szasery - spodnie wojskowe z lampasami noszone do ubioru wieczorowego.

Do Milatyna jest 18 km. Dwór Jurca leży przy końcu wsi, a wieś ma 7 km długości. Do wyjścia z Ostroga mam 3 km. W taką pogodę i po takich drogach, daj Boże, zrobić 6 km na godzinę. Napad był dziś wieczorem o godz. 8:30, teraz jest godz. 11. Będę zuchem, jeżeli po takiej grudzie konie nóg nie połamią i przybędziemy do dworu przed 5 rano. Do tego czasu dywersanci już wrócą na teren Sowietów i będą się cieszyć, że wyprawa się udała. Wiemy od policji, że dwór ograbiony a dom mieszkalny zdemolowany. Na szczęście nikt nie stracił życia. Właściciela nie było, tylko rządca i służba. W tych okolicach wszyscy właściciele dla bezpieczeństwa mieszkali w Ostrogu, a we dworach mieli rządców.

Mam dwa pełne plutony, dowodzą nimi doświadczeni wachmistrze. W plutonach jest kilku dawnych jaworczyków, z oddziałów sławnego zagończyka z czasów wojny z bolszewikami Feliksa Jaworskiego. W pierwszym plutonie jako sekcyjny z lancą szwadronową jedzie kpr. Niskurski, a w drugim kpr. Pączek. Obaj jednakowo „bandytowaci”, których się boję. Nie o mnie chodzi, tylko obawiam się, że mogą w terenie zrobić jakiś „skok”, a ja za to będę odpowiadał. Tym bardziej, że adiutant ostrzegł przed jakąkolwiek samowolą. Pocięszam się, że w szwadronie jest wzorowa dyscyplina. Gdy powiedziałem w szwadronie, co się stało i po co jedziemy, ułani bardzo się ucieszyli.

Gdy wyjechaliśmy z miasta oddałem się myślom, że oto powierzono mi zadanie i prowadzę dwa plutony wojska. Byłem dumny i wydało mi się śmieszne, że przedtem tak szybko się załamałem. Okazuje się, że życie zaczyna się od napadu dywersantów, że nawet pobyt w Ostrogu może być ciekawy... (...) Nastąpił we mnie przełom duchowy i wstąpiła wiara, że mogę być dzielnym dowódcą. Trochę nawet zbyt upoiła mnie duma, bo nie wysłałem ubezpieczenia, chociaż marzyłem o przyuczajonych dywersantach.

Tak rojąc nie spostrzegłem, jak już znaleźliśmy się w Milatynie. Wieś śpi snem bogobojnym, tylko gdzieś odzywa się ochrypnięty pies. Sądzę, że bolszewicy też już wiedzą, że przyjechaliśmy, albowiem donosicielami są Ukraińcy i Czesi. Miejscowi Rosjanie w takich sprawach nam sprzyjają. Docieramy do dworu Jurca, gdzie wszyscy są na nogach. Służba z czworaków zbija się w gromadkę i słucha co rządca mówi do mnie. Dywersanci zabrali co chcieli na trzech wozach dworskich i pojechali w kierunku granicy. Czego z sobą zabrali, poniszczyli i dobrze przynajmniej że nie podpalili domu. Pojechaliśmy na przełaj przez pola śladami rabusiów. Sporo rzeczy pogubili. Sporo rzeczy uzbieraliśmy.

Wykonując otrzymany rozkaz w ciągu tygodnia objechałem granicę i dwory. Nie upłynęło 3 dni od naszego powrotu do garnizonu, gdy dywersanci wykonali napad na stację kolejową Iwaczków, znajdująca się między Ostrogiem a Zdołbunowem. Teraz otrzymałem poza „moim” wojskiem 40 policjantów i specjalną instrukcję ścigania podejrzanych osób.

Jeżdżę wzdłuż granicy i po wioskach w pogoni za dywersantami, otrzymując często sprzeczne rozkazy, ponieważ jako wojsko podlegam Ministerstwu Spraw Wojskowych, a jako odkomenderowany czasowo do pełnienia służby wewnętrznej, podlegam Ministerstwu Spraw Wewnętrznych.

Nieraz i ja bywam w kolizji z rozkazami. Był np. zakaz strzelania do dywersantów uciekających nie tylko do Związku Sowieckiego, ale nawet wzdłuż granicy. Mogłem tylko strzelać do uciekających w głąb Polski, a jaki dywersant będzie po napadzie takim idiotą, aby uciekać w tym kierunku! Toteż strzelaliśmy wzdłuż granicy i w kierunku Rosji. Zdarzało się także popełniać „przestępstwa” innej natury. Granica była bardzo kręta i nieraz wyrzuszała się w „worki” – to polski na wschód, to sowiecki na zachód. Granicę znaczyły wetknięte w ziemię co 100 m. prymitywne łoża z leszczyny z nadzianymi na nie wiechciami słomy. Co kilometr stała buda (zrobiona ze słomy) z polskim policjantem. W niedługim czasie po moim przybyciu do Ostroga sowieciarze podpalili taką budę z policjantem, który prawdopodobnie zmarł i chciał się w niej zagrzać, zasnął biedak, no i zagrzał się... Przekroczyć taką granicę było łatwo, toteż kiedyś jadąc wzdłuż granicy natrafiłem na sowiecki „worek” mający w obwodzie 9 km. Śpieszyło się nam, więc kłusem przejechaliśmy przez teren sowiecki. Raz goniąc dywersantów przekroczyłem granicę ze spieszonymi ułanami i zażądałem od dowódcy strażnicy sowieckiej wydania napastników. Oczywiście bez skutku, ale jakoś ci sowieciarze pozostawili nas w spokoju. Nikt mnie nie pouczył, jakie są prawa i konsekwencje, więc fruwałem według własnej fantazji.

W kwietniu 1924 r. nadszedł wreszcie kontrakt do podpisu i zostałem podporucznikiem. Z powodu opóźnienia nominacji nie straciłem, gdyż nominacja była z dn. 1 września 1923 r. i wypłacono mi zaległą gażę za 7 miesięcy, już nie w zdewaluowanych markach, lecz w dobrych złotych. Poczulem napływ fantazji i postanowiłem być takim samym zagończykiem jak Jaworski. Teraz dopiero zapanuje porządek na granicy. Wkrótce już wiadano w okolicy, że ze mną nie przelewki. Gdy wjeżdżałem do wioski, dzieci pokrzykiwały: „Chudy porucznik jedzie!”. Ten „chudy porucznik” brzmiał jak sygnał ostrzegawczy.

Moje polowania na dywersantów nieraz bywały skuteczne. Kiedyś np. złapaliśmy czterech przewodników z Polski, których zgodnie z instrukcją odesłaliśmy do Równego. Innym razem nakryliśmy na współdziałaniu z dywersantami sołtysa przygranicznej wsi Moszczanicy Czeskiej nazwiskiem Miler. Gdy doszło do konfrontacji, sołtys wystąpił z łańcuchem ozdobionym polskim orłem na piersiach. W pierwszej chwili zgłupiałem, bo dotychczas nie miałem z sołtysami do czynienia. Ale gdy już nie było wątpliwości, że mam do czynienia z łotrzykiem, zdjąłem mu łańcuch z szyi, powiesiłem na gwoździu na ścianie, zasalutowałem, potem odwróciłem się i z całej siły palnąłem sołtysa z pysk. Niskurski konno poprowadził go idącego piechotą do Równego⁶⁸. Bałem się aby mój kapral nie wykończył go po drodze, więc kazałem przynieść pokwitowanie od dyżurnego żandarma. Innym znów razem goniliśmy dwóch podejrzanych osobników, którzy uciekli i schowali się we wsi Moszczanica Ruska. Złapaliśmy tych dywersantów, ale w czasie ich poszukiwań ktoś podpalił wieś i w konsekwencji ogień pochłonął kilkadziesiąt zagród i sporo żywego inwentarza. Sprawcy podpalenia nie wykryto.

Udawało się nam wyłapać pojedynczych dywersantów, ale na ogół byliśmy bezradni wobec większych, mających inicjatywę band. Uderzały niespodziewanie i potem szukaj wiatru w polu. Tak w sierpniu dywersanci dokonali zuchwałego napadu na majątek Curków należący do Przybylskiego, b. pośła do carskiej Dumy. Dwór ograbili, zabrali przeszło 20 fornalskich koni i bezkarnie wrócili z łupem na teren sowiecki. Był to ostatni napad na naszym odcinku. W październiku 1924 r. objął go batalion KOP. Od tego czasu nastął spokój i ład, a ja zacząłem normalną służbę koszarową.

⁶⁸ Ostróg i Równe dzieli odległość 45 km.

Reminiscences of a Polish Borderlands Cavalryman

The reminiscences of Vitalis Ugrekhelidze were first released from 1978 to 1980 in “Orzeł Biały” (“White Eagle”), a Polish-language magazine for ex-officers, based in London. Ugrekhelidze's story was published as a series of articles under different titles; while the title given here was created by the editor of the text. The author's reminiscences cover the period from 1921, when he left Georgia as a young military cadet, up to 1924 when he finished Polish military training and joined the Polish Army on the eastern border of Poland. Giving a vivid picture of his everyday life and including some memorable anecdotes, the author reveals a literary talent that had a chance to develop only after his postwar immigration to the United Kingdom.

POLITYZACJA PAMIĘCI I PRZESTRZENI W KRAJOBRAZIE KULTUROWYM. MAPOWANIE TOŻSAMOŚCI TRANZYCYJNEJ NA PRZYKŁADZIE TBILISI

Bartłomiej Krzysztań
Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk
Warszawa

Wstęp

W ciągu ostatnich 25 lat, Tbilisi było świadkiem dwóch gwałtownych przemian politycznych, które stały się podstawą próby dogłębnej zmiany tkanki miejskiej. W 1991 roku wraz z upadkiem Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, rozpoczęła się egzystencja miasta jako tworu post-socjalistycznego. W roku 2003 po pokojowej zmianie władzy w wyniku Rewolucji Róż, miasto wkroczyło w fazę formalnie demokratycznych reorganizacji przestrzeni. Dodatkowym elementem kształtującym emocje kulturowe i tożsamość, jest mit „Perły Kaukazu”, która znów może błyszczeć. Miasto jest nie tylko post-socjalistyczne (Czeczynski 2008, Stanilov 2007), przestrzeń przypomina również czas imperialnego Tbilisi sprzed Rewolucji Październikowej, sprawiając, że miasto jest post-kosmopolityczne (Demant Frederiksen 2012). Przestrzeń Tbilisi istnieje przez referencję do wielopoziomowego trwania miasta w kategoriach *post*. W konsekwencji, utrzymuje swoją tożsamość na doświadczeniu kolonializmu i imperializmu, a także wizualnie odwołuje się do dziedzictwa dwóch imperiów – Imperium Rosyjskiego i ZSRS. Zatem, poszukiwanie tożsamości opiera się na uniwersalnej próbie odrzucenia postkolonialnych zaszłości oraz redefinicji wcześniejszych mentalnych i psychicznych dependencji. Pejzaż uzupełniają jeszcze przestrzenne zmiany, dokonywane po wdrożeniu neoliberalnych reform i przemian demokratycznych po przełomie roku 2003. Te cztery wymiary (post-socjalizm, post-kosmopolityzm, postkolonializm, postmodernizm), tworzą oś ponownego kreowania tożsamości miasta w XXI wieku. Spoiwem tego poszukiwania, jest połączenie między tworzeniem nowego wizerunku miasta i postrewolucyjnymi próbami

rekonstrukcji gruzińskiej tożsamości. Znaczenie wizualnych reprezentacji spolityzowanej pamięci w krajobrazie kulturowym redefiniuje odpowiedzi na pytania, jakie Tbilisi jest i jakie powinno być. Podkreślenie powyższych elementów jest konieczne dla zrozumienia pamięci i emocji miasta, które chcemy mapować.

Tbilisi

Istnieją takie miejsca, których przestrzeń definiowana jest przez gwałtowność sprzecznych narracji, będących reprezentacjami odmiennych, często sprzecznych, porządków pamięciowego odwołania. Takie miejsca konstruowane są przez historię, a właściwie wyobrażenie o niej. Krajobraz kulturowy jest refleksją projektu tożsamościowego, opartego na mitycznych rekonstrukcjach przeszłości. Takie wieloznaczne miejsca, określają się przez pryzmat rygorystycznej selekcji i renegocjacji narracji o przeszłości w zależności od politycznego zapotrzebowania, a więc fluktuacji dyskursu. Może być ona widoczna zarówno w wielkim projektach, jak i w małych elementach kulturowego pejzażu miasta, takich jak zmiana nazewnictwa ulic, kiedy bohaterowie sowieckiej Gruzji, zastępowani są tymi, którzy z władzą bolszewików walczyli.

Niemniej, niejednoznaczności i pominięcia oficjalnej narracji, pozostają jako odrzucone ważną składową krajobrazu kulturowego. Narracje zmarginalizowane w dyskursie trwają w doświadczeniu codzienności, również definiując polityczność przestrzeni. Pozostałości jako refleksja w krajobrazie miasta, metaforycznie przekazują opowieści o przeszłości, odmienne od aktualnej wizji politycznej. Takimi pozostałościami są wielkie modernistyczne, utopijne realizacje socrealistyczne, takie jak blokowisko Gldani.

Całość, tworzy wieloznaczną mapę krajobrazu kulturowego. Tbilisi to miasto tożsamości tranzycyjnej, wielokontekstowe o niejednoznacznej strukturze pamięci, konstruowanej przy pomocy zróżnicowanych mechanizmów. Celem artykułu jest stworzenie podstawowego zarysu mapy wizualno-narracyjnej, która może stać się podstawą do zagłębienia się w wieloznaczne dzieje miasta i jego wyobrażenia o krajobrazie kulturowym.

Teoria i metoda

Próba opisu zagadnienia tożsamości tranzycyjnej miasta w krajobrazie kulturowym musi zwracać się ku zróżnicowanej teorii i wielości metod. W ramach analizy i interpretacji wykorzystane zostały następu-

jące metody: antropologia wizualna¹, obserwacja interakcji człowieka z przestrzenią oraz pogłębiona kontekstualizacja elementów reprezentacji przeszłości w ramach antropologicznego opisu gęstego².

Pierwszą zmienną, charakterystyczną dla idei analizy krajobrazu kulturowego, jest jego zachodnia proveniencja³. Ze względu na imperialność samego konceptu, którego miasto postkolonialne, jakim jest Tbilisi jeszcze się nie wyzbyło, konieczne jest również, umowne, umieszczenie narracji w określonej strukturze pojmowania czasu. Stąd potrzeba przywołania punktów krytycznych, będących mało znaczącymi elementami metanarracji w ramach zmiany cywilizacyjnej i długim historycznym trwaniu struktur mentalnych. Oczywiście, nie ma tu miejsca na rozbudowanie skrupulatnej metody opartej na *longue durée*, jednak ważne jest zachowanie świadomości o jej wpływie. W efekcie przyjęcia tej perspektywy, możliwe jest zrozumienie tranzycji politycznej przestrzeni pamięci miasta, w szerszym kontekście, aniżeli tylko w nawiązaniu do partykularnych elementów biegu polityki.

Drugim elementem ramy teoretycznej jest koncepcja pamięci kulturowej, w formie rozwijanej przez Aleidę Assmann. Pamięć kulturowa rozpięta między pamiętaniem i zapominaniem, w zależności od fluktuacji dyskursu, selekcjonuje eksponowane fragmenty przeszłości, aktywnie lub biernie⁴. W krajobrazie pamięci miasta walka o hegemonię nad sposobem opowiadania o przeszłości toczy się permanentnie. Idea pamięci kulturowej jest również potrzebna jako pomoc w ucieczce od narzucanej narracji budowania scjentystycznej historii. Dynamika procesów mnemoniczych w przestrzeni, jest jednym z elementów, które pozwalają pełniej dostrzegać niewystarczalność takiej perspektywy.

Trzecim elementem jest postrzeganie każdej zmiany w dyskursie (fluktuacji albo naderwania) jako wypadkowej procesu cywilizacyjnego, która jest wykorzystywana w redefiniowaniu konkretnego fenomenu społecznego. Aktualnie, w momencie tranzycji mentalnej przestrzeni miasta i tych przez nią kształtowanych, a jednocześnie ją kształtujących, istotna jest kwestia *imaginarium* i wyobrażenia społecz-

¹ S. Pink, *The Future of Visual Anthropology: Engaging the Senses*, Routledge, New York 2006; S. Pink, *Doing Visual Ethnography*, SAGE Publications Ltd, London 2013).

² C. Geertz, *Opis gęsty - w stronę interpretatywnej teorii kultury*, w: *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, M. Kempny i E. Nowicka (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003, s. 35–58.

³ W. J. T. Mitchell, *Landscape and Power*, cyt. wyd., s. 5.

⁴ A. Assmann, *Między historią i pamięcią*, tłum. zbiorowe, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013, s. 77.

nego. Charles Taylor pisząc o sposobach wyobrażania sobie własnej społecznej egzystencji, skupiał się na doświadczeniu nowoczesnego Zachodu⁵. W przypadku Tbilisi, analiza *imaginarium* uzależniona jest od kwestii egzogenego zaimplementowania nowoczesności i ponowoczesności. Narzucenie to dokonało się przez doświadczenie zależenia od imperiów, kolonizacji i kolonizowania, a także narzuconej idei Zachodu, która zdominowała narrację gruzińską po 2003 roku. Modernizm i modernizacja są konceptami, które pojawiają się jako elementy kolonizacji, taka również jest koncepcja gruzińskiego postmodernizmu.

Ostatnim elementem teoretycznym, który należy podkreślić jest kwestia reprezentowania. Pamięć przestrzeni miasta waha się między *mneme* – obrazem oraz *anamnesis* – pamięcią aktywną, która jest tych obrazów interpretatorką. Grecka bogini i utożsamienie pamięci Mnemosyne, jest reprezentacją, a więc ponownym ukazaniem nieobecnego z przeszłości za pomocą obrazu, bądź przedstawiciela. Jest też reprezentacja ponownym uobecnieniem w umyśle, które potem może zostać przeniesione do konkretnej przestrzeni (tak stało się na przykład z pamięcią o Demokratycznej Republice Gruzji)⁶. Obserwacja przestrzeni miejskiej nigdy nie jest wyłączona z kulturowego doświadczenia obserwatora, a więc możliwa jako obiektywne doznanie. Zarówno dla badacza, jak i dla podmiotów badania, reprezentacja jest odmienna, co należy mieć na uwadze, spoglądając na materiał badawczy, w pryzmacie metod opisanych poniżej.

Zatem, w kontekście powyższej konceptualizacji, chcę postawić następujące pytania badawcze:

- a) Jak różne reprezentacje przeszłości istnieją i są interpretowane we współczesnej przestrzeni miejskiej Tbilisi?
- b) Jak polityczne rekonstruowanie tożsamości narodowej w przestrzeni wpływa politycznie i emocjonalnie na mieszkańców Tbilisi?

Przybliżenie wizualnych reprezentacji, wymiarów dyskursywnych oraz mechanizmów i struktur obecności fenomenów krajobrazu kulturowego, w formie splatających się porządków przeszłości jest podstawą do interpretacji krajobrazu kulturowego i tożsamości tranzycyjnej Tbilisi.

⁵ Ch. Taylor, *Nowoczesne imaginaria społeczne*, tłum. A. Puchejda i K. Szymaniak, Wydawnictwo Znak, Kraków 2010, s. 37.

⁶ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, UNIVERSITAS, Kraków 2012, s. 252–253.

Krajobraz kulturowy i mapowanie tożsamości

Rozważania nad kulturowymi aspektami socjologii miast w okresie przemiany mają długą tradycję. W polskiej socjologii i kulturoznawstwie o przemianach po transformacji i dynamice mapy kulturowej miast pisali m.in. Aleksander Wallis, Marek Krajewski, Andrzej Majer, Ewa Rewers i inni⁷. O samym Tbilisi w polskiej literaturze można przeczytać m.in. w artykule Mariki Pirveli⁸. Spośród wielu koncepcji interpretacji przestrzeni, idea krajobrazu kulturowego jest w studium przypadku najbardziej adekwatna, ze względu na wielowątkową narrację o przeszłości gruzińskiej stolicy, Tbilisi. Jej istotę stanowi splecenie krajobrazu naturalnego i antropogenicznych przekształceń przestrzeni w historii. Koncepcja krajobrazu politycznego skupia się również w dużej mierze na wiedzy-władzy jako najważniejszym odniesieniu pamięci. W klasycznej już pracy W.J.T. Mitchell stwierdził:

Krajobraz (pejzaż) jest naturalną sceną mediowaną przez kulturę. Jest zarówno reprezentowaną i prezentowaną przestrzenią, znaczącym i znaczącym, zarówno ramą i zawartością ramy, zarówno prawdziwym miejscem i symulakrum, zarówno opakowaniem i towarem wewnątrz opakowania⁹.

Opisując polityzację pamięci miasta Tbilisi, analizie poddane jest dialektyczne oddziaływanie przestrzeni samej w sobie i tych, którzy odpowiadają za jej naderwania i ciągłości, tworząc krajobraz kulturowy i będąc przez niego tworzonym.

⁷ Zobacz m.in.: A. Majer, *Socjologia i przestrzeń miejska*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010; *Socjologia miast: nowe dziedziny badań*, A. Majer (red.), Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2007; A. Wallis, *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa 1977; A. Wallis, *Socjologia wielkiego miasta*, PWN, Warszawa 1967; A. Wallis, *Informacja i gwar*, PWN, Warszawa 1979; A. Wallis, *Kultura i więź przestrzenna*, Książka i Wiedza, Warszawa 1978; *Wizualność miasta: wytwarzanie miejskiej ikonosfery*, M. Krajewski (red.), Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2007. W bardziej filozoficznej perspektywie szczególnie na perspektywę, którą w artykule nazywam postkosmopolityczną opisała Ewa Rewers: *Post-polis: wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*, UNIVERSITAS, Kraków 2005.

⁸ M. Pirveli, *Wybrane determinanty współczesnych procesów wytwarzania i restrukturyzacji przestrzeni miasta stołecznego – przykład Tbilisi*, [w:] *Przemiany przestrzenne w dużych miastach Polski i Europy Środkowo-Wschodniej*, M. Malikowski, S. Solecki, Nomos, Kraków 2007.

⁹ W. J. T. Mitchell, *Landscape and Power*, University Of Chicago Press, Chicago, 2002, s. 5. Tłumaczenie własne. Wolę przywołać Mitchella w oryginale ze względu na wieloznaczność, tej części jego dziewięciopunktowej definicji: *Landscape is a natural scene mediated by culture. It is both a represented and presented space, both a signifier and a signified, both a frame and what a frame contains, both a real place and its simulacrum, both a package and the commodity inside the package*. Największy problem sprawia słowo mediated. Najczęstsze tłumaczenie – pośredniczyć – nie wypełnia treści oryginału, podobnie jak użyte mediować. Mitchell uważa krajobraz (pejzaż) za medium, a więc jest to zarówno fenomen kreowany, jak i kreujący rzeczywistość.

Konieczna jest również odpowiedź jak rozumiem zagadnienie mapowania tożsamości w krajobrazie kulturowym oraz kwestię tożsamości tranzycyjnej. Mapowanie tożsamości, to proces tworzenia wizualno-narracyjnego wyobrażenia o kształcie pamięci i tożsamości w konkretnej przestrzeni. Ujmując rzecz politologicznie, tranzycja, to proces najbardziej gwałtownego (czasami rewolucyjnego) przejścia pomiędzy odmiennymi systemami politycznymi. W przypadku badań kulturowych i antropologicznych, tranzycja jest znacznie bardziej wielowarstwowa. Zmiana bowiem instytucjonalna jest jedynie składową głębszego procesu osławiania i redefiniowania przeszłości, która przynależała do innej hegemonicznej narracji (innej fluktuacji w ramach dyskursu).

Zatem, tożsamość tranzycyjna to interakcja człowieka z przestrzenią miasta w procesie dynamicznego przejścia – zerwania i próby konsolidacji nowej dominującej narracji symbolicznej na poziomie wizualnym, tekstowym i relacyjnym. To proces tworzenia spójnego modelu tożsamości, którego wypracowanie jest szczególnie trudne w miastach byłego ZSRS, ze względu na piętrzące się potencjalne poziomy odwołania do odmiennych narracji o przeszłości, a więc też zróżnicowanych sposobów pamiętania i zapominania. Mapowanie tożsamości tranzycyjnej jest próbą opisu konkretnego sposobu definiowania się nowej narracji miasta. Co istotniejsze, jest to również poszukiwanie fenomenów, w których potencjał zbudowania spójnego modelu tożsamości i pamięci zaburza się, rozrywa i rozpada na chaotyczne cząsteczki, sprawiając, że sama narracja nie może stać się konkretnym odwołaniem do wcześniej istniejącego wzorca, ale raczej musi wykształcić się całkowicie samodzielnie w nieustającym procesie negocjowania samej siebie. Tożsamość tranzycyjna Tbilisi objawia się przez odwołania do czterech wymiarów, które stanowią kluczową część krajobrazu kulturowego miasta. Są to post-socjalizm, post-kosmopolityzm, postkolonializm i postmodernizm¹⁰. Każdy z nich zakończył się i jednocześnie, jako odniesienie – zaczął, w jasno określonym punkcie krytycznym (z perspektywy metodologii) lub naderwaniu (z perspektywy paradygmatu dyskursywnego i teorii).

¹⁰ Dwa ostatnie są nie tylko odniesieniami intelektualnymi do przeszłości, ale również paradygmatami krytycznymi w ramach humanistyki, opierającymi się na zdekonstruowanej lub rozdrobnionej teorii. W naszym kontekście to rozumienie jest tylko tłem, jednak nie esencją analizy. Z tego też powodu zapisuję je razem, w przeciwieństwie do post-socjalizmu i post-kosmopolityzmu, gdyż ich *post*, jest głębszy i bardziej wieloznaczny.

Wymiary dyskursu w krajobrazie Tbilisi

Wymiary dyskursu opierają się na braku linearności historycznej, będąc zmitologizowanym odniesieniem do przeszłości albo wyobrażeniem zmiany, przyjmowanej jako dana. Odniesienie tworzy się, kiedy poszczególne wymiary osadzone zostają na sztucznej osi czasu, w której ich istotność określana jest przez pryzmat punktów krytycznych, czyli zerwań w dyskursie¹¹. Jednocześnie, wszystkie warstwy historyczne i warstwy referencji splatają się ze sobą w porządku pozaczasowym. Zatem, dla każdego z wymiarów dyskursu przyjmuje się umowny punkt krytyczny, w którym nastąpiło zerwanie, a więc fluktuacja znaczenia pamięci i tożsamości w dyskursie. Jednocześnie mentalna struktura zmiany jest politycznym niezamykającym się procesem.

Pierwszą warstwę narracji w dyskursie pamięci, władzy i tożsamości na mapie Tbilisi stanowi post-socjalizm. Rozważanie natury układu urbanistycznego miasta post-socjalistycznego, jest dyskusją nie tylko o zmianie systemu polityczno-ekonomicznego z socjalistycznego na kapitalistyczny, ale również dialektyczną relacją między modernizmem i postmodernizmem. Jak słusznie wskazuje Kiril Stanilov, urbanistka socjalistyczna, teraz będąca pamięciowym odniesieniem, podobnie jak cały ‘socjalizm jest prawdziwym konstruktem modernizmu, adoptującym jego podstawowe dogmaty’¹². Zatem pamięć o socjalizmie w strukturze krajobrazu post-socjalistycznego, to również odniesienie do odrzuconej, progresywnej i zamkniętej heglowskim celem ostatecznym, wizji rozwoju społecznego, niezmiennie połączonej z ogólnym planowaniem rozbudowy tkanki miejskiej¹³. Reakcja na pozostałości

¹¹ Nietrudno zauważyć, że sporo miejsca w tekście zajmuje nomenklatura wywodzona z myśli Michela Foucaulta, szczególnie z jego *Archeologii wiedzy* oraz *Słów i rzeczy: archeologii nauk humanistycznych*. Zob.: M. Foucault, *Słowa i rzeczy: Archeologia nauk humanistycznych*, tłum. T. Komendant, słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2000; M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Wydawnictwo De Agostini, Warszawa 2002. Niemniej ważne jest nadmienie, że te odniesienia nie powinny być traktowane sztywno. Fascynacją myśleniem historycznym (albo ahistorycznym) francuskiego filozofa, z pewnością stanowi ideowe zaplecze, sam tekst jednak korzysta z niego na zasadzie przygodnego wykorzystania foucaultiańskiego słownika bez zagłębiania się w poszukiwanie konkretnych interpretacji jego wieloznacznej terminologii. Jednocześnie najważniejszym z foucaultiańskich terminów tu użytych jest zagadnienie zerwania, które sam Foucault opisywał jako zbytnio podkreślane w kontekście całości jego dorobku. Zob.: M. Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, Colin Gordon (red.), 1st American Edition, Vintage, New York 1980, s. 111–112.

¹² K. Stanilov, *Taking a Stock of Post-Socialist Urban Development: A recapitulation*, w: *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*, Springer, Dordrecht 2010, s. 8.

¹³ Osobnym zagadnieniem jest kwestia tego, czy przypadkiem ‘postmodernistyczny neoliberalizm’ w tbiliskiej architekturze nie ma również takiego progresywnego i teleologicznego charakteru (ustęp o tym traktujący, również dalej w tekście).

socjalizmu, ich obecność w kreowaniu przestrzeni miasta, jest główną istotą zastanowienia nad myśleniem o przeszłości. Z postmodernizmem, post-socjalizm wchodzi w Tbilisi w najbardziej wyraźną walkę znoszących się pozornie narracji. Oprócz odrzucenia estetycznego 70 lat urbanistycznego modernizmu, odrzuca się również ważną strukturę mentalną w mocno przemyślanym hegemonicznym planie budowania nowej tożsamości gruzińskiej¹⁴. Punktem krytycznym dla post-socjalizmu był upadek ZSRS w grudniu 1991 roku. Przypadek gruziński posiada również silne znaczące, które skłaniają do traktowania punktu krytycznego raczej w kategoriach procesowych, aniżeli ściśle określonego miejsca w czasie. Wynika to z obecności w dyskursie pamięci w przestrzeni miasta takich momentów jak 9 kwietnia 1989 roku (masakra pokojowego protestu na alei Rustaweli), deklaracja niepodległości Gruzji 26 maja 1991 czy śmierć Meraba Kostawy 13 października 1989 roku¹⁵. To zerwanie wyznacza koniec siedemdziesięcioletniej hegemonii narracji socjalistycznej i przejście do post-socjalizmu, ale jeszcze nie całkowite odrzucenie pozostałości poprzedniego systemu polityczno-ideologicznego. Najbardziej wyrazistymi przykładami w krajobrazie są pozostałości w postaci ogromnych modernistycznych osiedli mieszkaniowych. W mniejszej skali przywołać można dawny budynek sowieckiego ministerstwa budowy autostrad, projektu Zuraba Dżalaganii i Giorgiego Czakawy. Zostało ono zamienione zostało w jedną z siedzib Banku Gruzji, obrazując dialektyczną relację pozostałości socjalizmu z postmodernistycznym kapitalizmem. Innym przykładem jest dawny Dom Ślubów projektu Wiktora Dżorbenadze. Stanowi on relikwitu odgórznej polityki ateizacji i laicyzacji w późnym socjalizmie, który aktualnie używany jest jako prywatnie zarządzane centrum konferencyjne. Co istotne, zachowana została jednak jego pierwotna funkcja.

Drugą warstwę tworzy post-kospopolityzm. Nie jest on jedynie czasem, po którym zanikła kosmopolityczna aura miasta. Jest to również rezultat nacjonalistycznej polityki, w myśl której, znacznie lepszym modelem odniesienia dla stolicy państwa, które jest w trakcie redefiniowania siebie – w procesie wychodzenia z oków kolonialnego i imperialnego podporządkowania – jest uzależnienie od zaprzęszłego modelu dependencji. Ten model, to refleksja do kolonialnego podporządkowania w ramach Imperium Rosyjskiego, co minimalizo-

¹⁴ Zob.: B. Krzysztan, *Instytucjonalne zapomnienie, społeczna pamięć. Studium przypadku tbiliskiego muzeum-drukarni*, „Kultura i Polityka”, nr 18 (2015): s. 129–48.

¹⁵ To jedynie część abstrakcyjnych miejsc pamięci, wydaje się jednak, że te znaczą najistotniej.

wać ma wpływ struktur dependencji wobec reżimu komunistycznego. Wspólnym mianownikiem dla wielości post-kosmopolitycznych miast w różnorodności ich post-kosmopolityzmu jest, jak słusznie zauważają Caroline Humphrey i Vera Skvirskaja, współdzielone uczucie, że coś wartościowego zostało utracone lub zmarginalizowane oraz zastąpione przez mniej ożywione relacje¹⁶. W przypadku Tbilisi jest to kapitalistyczny pseudo-kosmopolityzm reprezentowany w wymiarze postmodernizmu architektonicznego. Kosmopolityczna przeszłość i jej komemoracja są dwuznaczne. Jej wizualna warstwa, obecna w krajobrazie miasta, związana jest bowiem z przeszłością opartą na uzależnieniu pod rządami Imperium Rosyjskiego. Nowa kreacja idei państwa implementowana po Rewolucji Róż w 2003 roku, z zasady powinna odrzucać wszelkie odniesienia do tego okresu, jednakże estetyczna i kulturowa wartość pozostałości (gmach opery przy Rustaweli, opera narodowa, funikular na Mtacmindę, zabudowa Placu Wolności, dzielnica kolonialna wzdłuż Alei Króla Dawida Budowniczego), to niewątpliwie istotne odnośniki dla rozkwitającej turystyki. Dodatkowym aspektem, który sprawia, jak silna jest referencja do kosmopolitycznego Tbilisi przełomu XIX i XX stulecia, jest również punkt zerwania, który zakończył jego trwanie. W poszerzonej perspektywie jest nim oczywiście Rewolucja Październikowa oraz wojna domowa w Rosji, jednak istotne znaczenie ma również utworzenie niepodległej Demokratycznej Republiki Gruzji, anektowanej w 1921 roku przez Rosję Radziecką. Ten procesualny punkt krytyczny jest najważniejszym odniesieniem do przeszłości w hegemonicznej narracji oficjalnej polityki. Martin Demant Frederiksen, odwołując się do słynnej opowieści miłosnej *Ali i Nino*, pisze o kosmopolitycznym i post-kosmopolitycznym Tbilisi jako o bramie pomiędzy światami (Azją i Europą), jednak bramie nie do końca pewnej tego, w którą stronę wiedzie¹⁷. To dobra metafora niepewności związanej ze sposobem budowania tożsamości narodowej w ogóle, i sposobu budowania odniesień do tego fragmentu przeszłości miasta w szczególności.

Trzecią warstwę tworzy postkolonializm, tu rozumiany w wąskiej perspektywie referencji do przeszłości jako procesu wielopoziomowego podporządkowania. Postkolonializm łączy się z polityzacją przestrzeni

¹⁶ C. Humphrey i V. Skvirskaja, *Introduction*, w: *Post-Cosmopolitan Cities. Explorations of Urban Coexistence*, Berghahn Books, New York 2012, s. 1.

¹⁷ M. Demant Frederiksen, «A gate, but leading where?» *In search of actually existing cosmopolitanism in Post-Soviet Tbilisi*, w: *Post-Cosmopolitan Cities. Explorations of Urban Coexistence*, Berghahn Books, New York 2012, s. 120–122.

również jako strategia budowania narracji o przeszłości, a właściwie procedura odrzucania go bez względu na rzeczywistą szkodliwość dla społeczeństwa w fazie formowania. Frantz Fanon, w swoim najśłynniejszym dziele *Wyklęty lud ziemi* pisał:

Kwestionowanie świata kolonialnego przez mieszkańca kolonii nie ma w sobie nic z racjonalnej konfrontacji różnych punktów widzenia. Nie jest dyskusją nad tym, co uniwersalne, lecz niezbornym stwierdzeniem absolutnej wyjątkowości. Świat kolonialny to świat manichejski¹⁸.

Odrzucenie jest więc z założenia całkowite, jednak ślady mentalnego zniewolenia pozostają. W krajobrazie kulturowym pozbycie się śladów niechcianej przeszłości, nie jest tak proste. Mimo że rewolucja zawsze jest gwałtowna i zaczyna swój tryumfalny pochód od burzenia pomników (zrzućenie sowieckiej czerwonej gwiazdy z budynku parlamentu przy Rustaweli, czy usunięcie pomnika Lenina z Placu Wolności – głównego placu miasta), nie jest w stanie zlikwidować wszystkich mentalnych i fizycznych połączeń z przeszłością. To, co dotychczas było hegemoniczne w dyskursie, co było dominującą narracją, jeśli nie może zostać całkowicie unicestwione, zostaje zmarginalizowane, stając się istotnym elementem procesu mnemonicznego, jakim jest zapominanie¹⁹. Znikają więc w procesie odrzucania przeszłości wszelkie jej ślady, które uznaje się za reprezentujące pozytywnie epokę, która w wyniku rewolucji minęła – zmienia się nazwy ulic, w procesie tworzenia nowej tożsamości zastępując dawnych bohaterów nowymi, którzy z kolei byli usunięci z wiodącej narracji w poprzedniej, kolonialnej epoce. Mówiąc o postkolonializmie miast postsowieckich, trzeba wziąć pod uwagę znacznie bardziej metaforyczny charakter tego konstruktu, niż ma to miejsce w przypadku miast postkolonialnych innych byłych imperiów, głównie brytyjskiego i francuskiego. A.D King za Fanonem zwraca uwagę, że manicheizm czy dualność miasta kolonialnego objawiały się również w jego podziale – kolonizatorzy mieli swoje dzielnice, inne domy, własne restauracje, byli odgradzeni od reszty wysokim murem uprzedzeń²⁰. Nie

¹⁸ F. Fanon, *Wyklęty lud ziemi*, tłum. H. Tygielska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1985, s. 19.

¹⁹ Ciekawym przykładem takiego manichejskiego odrzucenia jest dawna wystawa poświęcona historii sowieckiej Gruzji w Gruzińskim Muzeum Narodowym, która została przeniesiona do magazynu. W tym samym pomieszczeniu ekspozycyjnym mieści się aktualnie wystawa „sowieckiej okupacji” (z wywiadu z Iwane Menteszaszwilim przeprowadzonym przez autora w Tbilisi 18 maja 2015 roku.

²⁰ A. D. King, *Postcolonial Cities*, w: *International Encyclopedia of Human Geography*, R. Kitchin, N. Thrift (red.), Elsevier, Oxford 2009, s. 321–322.

da się tego powiedzieć o Tbilisi, być może ze względu na post-kosmopolityczny charakter miasta, które będąc domem wielu grup etnicznych, architektonicznie nie przystawało do typowej struktury miasta kolonialnego. Pozostajemy więc w głównej mierze na poziomie wyobrażenia i metaforycznej potrzeby odrzucenia tego, co uznane zostało za niechciane dziedzictwo przeszłości. Punktem krytycznym/naderwaniem dla narracji postkolonialnej mógłby być również upadek ZSRS, podobnie jak w przypadku post-socjalizmu. Jednakże pęknięcie w kolonialnej strukturze następuje zawsze znacznie wcześniej niż upada finalnie instytucjonalna machina podporządkowania. W przypadku Tbilisi i całej Gruzji, takim pęknięciem był początek pierestrojki, kiedy ścierać się ze sobą zaczęły sprzeczne czasem wizje rodzaju walki o wyzwolenie oraz bardziej dalekosiężnie, kształtu potencjalnego przyszłego organizmu państwowego.

Najważniejszym narzędziem tego odrzucenia, a jednocześnie czwartym wymiarem dyskursu jest postmodernizm. Używam tu pojęcia postmodernizmu nie jako enigmatycznego zbioru różnych krytyk i dekonstrukcji, które pojawiają się po modernizmie. W przypadku krajobrazu kulturowego Tbilisi, postmodernizm jest metaforycznym nowym porządkiem, który ma być odmienny od tych, które istniały dotychczas. Postmodernizm tbiliski jest odpowiedzią na modernizm socjalizmu, jest też odrzuceniem i dekonstrukcją struktury mentalnej, wynikającej z doświadczenia kolonialnego (transparentność budynków administracji publicznej jako przejaw likwidowania korupcji, która jest symbolem „Wschodu” czy „Orientu”). Jest on bardziej niedookreślony, niż celowe niedookreślenie rozmytego postmodernizmu zachodniego. Niedookreślenie wynika z nieświadomości, gdyż ten model postmodernistycznej narracji skupia wszystkie możliwości i ścieżki odrzucenia i pastiszowania przeszłości, ale nie wie o swojej pastiszowej i kiczowatej strukturze. W jego ramach więc, trzeba ująć wszelkie działania na tkance pamięci miejskiej, dokonane po Rewolucji Róż. To ona jest punktem krytycznym/naderwaniem wcześniejszego porządku, który był tranzycyjną stagnacją tożsamości. Prawdziwy projekt mnemoniczny, łączący wszystkie wymiary dyskursu, pojawił się właśnie wówczas.

Mechanizmy i struktury oddziaływania wymiarów dyskursywnych w odbiciach

Warstwy dyskursywne przenikają się, tworząc chaotyczną mapę oddziaływań. Nie da się oderwać jednego tylko fragmentu pamięci, twierdząc, że właśnie on stanowi najpełniejszą reprezentację danej warstwy. Wytwory

kultury, które zwykle stanowią wypadkową przyjętego modelu pamięci w danym przygodnym momencie, jednocześnie również kreatywnie oddziałują na przekształcenia i fluktuacje dyskursu. Rekonfiguracja prymarnych znaczeń poszczególnych elementów krajobrazu kulturowego, wynikająca z tej refleksywności pamięci, skutkuje oczywistym spajaniem się nowych elementów w żywej tkance przestrzeni miasta. Niemniej, aby uściślić opisowo egzystencję czterech mocno odmiennych, a równoznaczających i równoznaczonych warstw dyskursu, warto pozbawić pojedyncze obiekty mnemoniczne pogłębianych osi odniesienia, używając ich jako egzemplifikacji poszczególnych mechanizmów działania struktur pamięci. Są to fizyczne i wizualne odbicia również umownie uproszczonych warstw dyskursu. W każdej skomplikowanej przestrzeni pamięci, a taką jest miasto o długiej historii, wyróżnić można ogromną liczbę mechanizmów działania warstw dyskursywnych. Zatem, poniższe zdają się być tymi najważniejszymi, wyróżnionymi na podstawie badań i doświadczenia.

Pierwszym mechanizmem odbicia jest *pozostawianie*. Dotyczy ono fragmentów pamięci, które związać można z kosmopolitycznym okresem trwania Tbilisi. Jednocześnie, na zasadzie interferencji jest to nawiązanie do pierwszego okresu podporządkowania kolonialnego. Struktura pamięci zwraca się w tym przypadku w stronę mitycznej *Perły Kaukazu*, najważniejszego symbolu rosyjskiego panowania nad południowymi rubieżami imperium. Z jednej strony okres ten upamiętniony jest przeniesieniami europejskiej wizji modernizacji w duchu XIX-wiecznego progresywizmu, z drugiej próbami tworzenia wymagowanego nawiązania do Orientu, jak w przypadku powyższej reprezentacji – gmachu opery przy Alei Rustawego. To pamięć o mieście wielu kultur, gdzie Wschód spotyka się z Zachodem, a otwartość i tolerancja pozwalają na koegzystencję wielu grup narodowych i etnicznych. Post-kosmopolityzm to odczucie braku różnorodności, która niegdyś była czymś zwykłym ze względu na praktykę codziennego kontaktu²¹. Martin Demant Frederiksen wskazuje na dwa wymiary post-kosmopolityzmu w przestrzeni Tbilisi – długie trwanie miasta jako istotnego miejsca na mapie Jedwabnego Szlaku oraz historię bycia bramą pomiędzy światami (w nawiązaniu do metaforycznego odniesienia do kaukaskiego *love story Ali i Nino*, autorstwa niemieckiego awanturnika mieniącego się orientalnym księciem, Kurbanda Saidy)²². Post,

²¹ C. Humphrey, V. Skvirskaja, *Introduction...*, cyt. wyd., s. 2.

²² M. D. Frederiksen, *A gate, but leading where?...*, cyt. wyd., s. 123–124.

w post-kosmopolityzmie miasta Tbilisi jest cezurą czasową, momentem, kiedy miasto straciło swój wielokulturowy i kosmopolityczny charakter. Poza kwestią utraty znaczenia jako istotnego węzła komunikacyjnego na najważniejszym szlaku handlowym wczesnego kapitalizmu, przyczyniły się do tej degradacji również czynniki czysto polityczne – upadek Imperium Rosyjskiego, powstanie niepodległych, krótkotrwale istniejących państw na Kaukazie Południowym po Rewolucji Październikowej, sowietyzacja Gruzji i związana z nią marginalizacja Tbilisi w ramach wielostopniowej, formalnej struktury federalnej oraz dekonstrukcja XIX-wiecznych układów etnicznych i narodowościowych w konsekwencji polityki stalinowskiej. Jednak najistotniejszą zmienną było odrodzenie gruzińskiego nacjonalizmu, konflikty z początku lat 90. XX wieku oraz proces narodowo i państwowotwórczy po rozpadzie ZSRS. Cezura czasowa i brak elementu dialektycznego (nawiązania czasu rzeczywistego do przeszłości w charakterze głębokiej za nią tęsknoty), nie ma w tym przypadku wymiaru dyskursu miejsca. Jedynym zdaje się elementem ciągłości jest kwestia niepewności, gdzie mentalnie ulokowane jest Tbilisi. Zarówno przeszłe miasto kosmopolityczne, jak i miasto post-kosmopolityczne, chce być bramą, nie wiedząc, dokąd i skąd prowadząca²³ oraz nie wiedząc, czy jest Wschodem, czy Zachodem (politycznie), Orientem, czy Okcydentem (kulturowo). Nawiązanie do przeszłości w strukturze pamięci jest jedynie stwierdzeniem jej istnienia, nie niosąc ze sobą chęci budowania tożsamości. Konkluzja taka jest możliwa, dzięki obserwacji i wnioskom z wywiadów swobodnych prowadzonych w latach 2014-2016. Tbilisi w imaginariu gruzińskim musi być postrzegane jako miasto w pełni etniczne, kolebka państwowości i modernistycznego rozumienia narodu. Elementy wielokulturowości (nawet tak unikatowe, jak ruiny zoroastryjskiej świątyni), podkreślać mają jedynie otwartość Gruzinów jako gospodarzy na Innego, jednak nie mogą w żaden sposób sugerować kosmopolitycznego i wielowątkowego charakteru dynamicznych zmian w krajobrazie kulturowym miasta i roli obcych w jego kształtowaniu. Jest to *pozostawanie* na określonych warunkach z głęboko selektywnym dopuszczalnym sposobem upamiętnienia i pamiętania. Jednak pozostałości rzucają się nowo przybyłym w oczy, a wciąż niezakończony proces redefiniowania gruzińskiej tożsamości narodowej sprawia, że koniecznością jest dyskursywne dostosowanie przestrzeni do potrzeb oficjalnej narracji.

²³ *Ibidem*, s. 124–125.

Drugim mechanizmem odbicia jest *rekonstruowanie*. To jednocześnie pierwszy z elementów narracji postkolonialnej. Jest to wymiar dyskursu mocno związany z nowym kierunkiem budowania tożsamości zbiorowej w Gruzji po zwycięstwie wizji Rewolucji Róż. Dramatyczne doświadczenia wojny domowej, dwóch konfliktów zbrojnych w autonomicznych regionach Gruzji - Abchazji i Osetii Południowej oraz stagnacji ekonomiczno-politycznej drugiej połowy lat 90., pozostawiły Gruzję i Tbilisi w zgliszczach nie tylko fizycznych, ale również ideowych. Prozachodnia narracja Zjednoczonego Ruchu Narodowego i jego lidera – Micheila Saakaszwili, w istotny sposób zredefiniowała kształt pamięci w postsowieckiej republice, wprowadzając totalny plan zmiany, widoczny również w krajobrazie kulturowym. Sposób działania oparty został na grze z symbolami przeszłości w postkolonialnej i postmodernistycznej narracji walki władzy z uznanymi za relikty totalitaryzmu sowieckiego, a wcześniej rosyjskiego schematami interpretacji przeszłości. Mariusz Czepczyński pisząc o krajobrazie kulturowym stwierdza:

Krajobraz kulturowy zawsze mediuje pomiędzy przeszłością i przyszłością reprezentując zarówno negatywne, jak i pozytywne aspekty historii oraz współczesne władze i wizje. Każdy krajobraz kulturowy jest metaforyczny w pewnym sensie, przenosząc wspomnienia, historie, doświadczenia, a także życzenia, potrzeby i struktury władzy. Krajobraz pojawia się w historycznym momencie, który jest również momentem rozwoju teorii linearnej perspektywy [historycznej – B.K.]²⁴.

Rekonstrukcja struktury pamięci w warstwie wizualnej jest doskonałe oddana w metaforze dwóch reprezentacji stworzonych przez kontrowersyjnego gruzińsko-rosyjskiego rzeźbiarza Zuraba Cereteli. Powyżej widać przednią fasadę ogromnego kompleksu zatytułowanego *Historia Gruzji* (używana jest również forma *Kronika Gruzji*, ze względu na odwołanie do dziejów, a nie scjentystycznej historii). Innym przykładem jest połączona rzeźba mitycznego św. Jerzego zabijającego smoka. Św. Jerzy jest patronem Gruzji, uznawanym przez Gruzinów za łącznik ze

²⁴ M. Czepczyński, *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*, Routledge, New York 2008, s. 41. Tłumaczenie własne, w oryginale: *Cultural landscape always mediates between past and future, representing both negative and positive aspects of history, as well as contemporary powers and visions. (...) Every cultural landscape is metaphoric in some sense, and conveys memories, histories, experiences, as well as the wishes, needs and structures of authorities. Landscape appears at the historical moment which also sees the development of the theory of linear perspective (...)*.

światem chrześcijańskim, wyznacznik pełnej do niego przynależności. Odwołania te mają być ukazaniem historycznej ciągłości Gruzji i jej sprzężenia ze światem Zachodu. Poczynając od obrazów wczesnego chrześcijaństwa i życia Jezusa, w kompleksie znajdują swoje reprezentacje najważniejsze elementy gruzińskich dziejów i mitologii – 13 ojców syryjskich, założenie Tbilisi przez króla Wachtanga Gorgasali, renesans i złoty wiek Gruzji z czasów króla Dawida IV Budowniczego i królowej Tamary, poezji narodowej Szoty Rustawelego, świetności akademii w Gelati i Ikalto, potyczek z Persjami i Turkami oraz odrodzenia gruzińskiej kultury narodowej w XIX wieku. Całość ma powodować naturalny odruch uznania Gruzji za część świata Zachodu, szczególnie Europy, w miejsce myślenia o niej jako o przedsiönku, czymś pomiędzy Europą i Azją, gdzie Zachód i modernizacja dotarły przez kolonialną ekspansję Imperium Rosyjskiego. To przejaw postkolonialnej konieczności rekonstruowania mechanizmów pamięci, pełnego odrzucenia kolonialnej przeszłości i uwypuklenia ciągłości dziejów, która przez agresję została wstrzymana. W ten sposób pisze się zresztą niemal całą historiografię gruzińską – jest to ciągłość połączenia ze starożytnymi i chrześcijańskimi korzeniami Europy, która była zaburzana przez agresywne podboje sąsiadów z tymi ideami niezwiązanymi – Mongołów, Persów i Turków. W przypadku Rosji, głównie ze względu na aspekt religijny interpretacja jest znacznie bardziej ambiwalentna. Jednocześnie wizja przeszłości kreowana w procesie rekonstrukcji po 2003 roku to pewna obietnica nowej Gruzji, która teraz, po latach kolonialnej zależności, wraca do miejsca, do którego należy – chrześcijańskiego świata Zachodu z systemem wartości opartym na dziedzictwie greckiej filozofii i rzymskiego prawa²⁵.

Trzecim mechanizmem odbicia jest *odrzucenie*. To drugi z elementów narracji postkolonialnej, a jednocześnie post-socjalistyczny obraz. Jest to aktualna fluktuacja dyskursu, najbardziej jednoznacznie odnosząca się do przeszłości. Założenie jest oczywiste – pozbyć się z przestrzeni miejskiej, zmarginalizować w krajobrazie kulturowym wszelkie możliwe referencje do systemu władzy, który został odrzucony wraz z upadkiem ZSRS. W przypadku części z elementów niechcianych (pomniki, nazwy ulic) zmiana jest dość prosta. Obalenie starego porządku wiąże się z rewolucją przestrzeni, a jej pierwszym wyznacznikiem jest

²⁵ To odwołanie do starożytności jest jeszcze wyraźniej widoczne w zachodniej Gruzji, która ma być mityczną Kolchidą do której dotarli Argonauci z Jazonem na czele w poszukiwaniu Złotego Runa.

usuwanie możliwych śladów poprzedniego systemu władzy i opresji. Jak słusznie twierdzą jednak Duncan Light i Craig Young, nie jest to jednak odrzucenie łagodne i oczywiste²⁶. Wspomniany już skrajny modernizm socjalizmu, a przede wszystkim totalność jego uniwersalistycznej narracji sprawiają, że ślady sowieckości i socjalizmu tkwią i tkwić będą w tkankach miejskich prawdopodobnie równie długo, jak ślady mentalnych oków podporządkowującego reżimu²⁷. W przeciwieństwie do byłych krajów satelickich, w Gruzji nie nastąpiła jeszcze renegocjacja przestrzeni, które mogą zostać bezpośrednio z poprzednim systemem powiązanych²⁸. Narracja przyjęta w wyniku Rewolucji Róż, zakłada całkowite odrzucenie przeszłości, zatem socjalizm w przestrzeni ulega degradacji. Widać to przede wszystkim w inwestycjach rewitalizacyjnych, które przeznaczane są wyłącznie na rekultywację starszych części miasta (*Dzveli kalaki*), po pierwsze, ze względu na chęć podniesienia turystycznego zainteresowania, po drugie w celu skonsolidowania wizerunku miasta o określonej tożsamości. Jeszcze innym sposobem oddziaływania jest wprowadzanie sprzecznych fragmentów symbolicznych, które zaburzają totalność planu socjalistycznego modernizmu. Taką ingerencję z wykorzystaniem budynku cerkwi (jak każda nowa gruzińska cerkiew tworzona w nurcie architektonicznego historyzmu), widać na przykładzie umieszczonym w tekście powyżej. W pełni socjalistycznej zabudowie Saburtalo, pojawia się element wykraczający poza urbanistyczne założenia, stając się automatycznie symbolem nowych czasów, gdzie hegemoniczna narracja przeszłości nie podlega debacie, ale automatycznemu odrzuceniu. Dodatkowym elementem wprowadzanym w nowym reżimie prawdy do wizualnej narracji krajobrazu kulturowego, jest przywracanie fragmentów rzeczywistości przedsocjalistycznej i zmarginalizowanej lub zakazanej w reprezentacji w poprzedniej hegemonicznej narracji. Uwypuklana jest historia Demokratycznej Republiki Gruzji (1918-21), a interwał 1921-1991, określany jest mianem okupacji opartej na zewnętrznej ingeren-

²⁶ D. Light, C. Young, *Reconfiguring Socialist Urban Landscapes: The 'Left-Over' Spaces of State-Socialism in Bucharest*, „HUMAN GEOGRAPHIES - Journal of Studies and Research in Human Geographies”. 4, nr 1, 2010, s. 6.

²⁷ W literaturze anglojęzycznej używa się różnych określeń na te pozostałości – *left-over*, *loose* albo *liminal spaces*. Wydaje mi się, że forma odrzucone najpełniej oddaje najszerzej przyjęte angielskie *left-over*.

²⁸ W kontekście renegocjacji postsocjalistycznej przeszłości w Warszawie - Zob. np.: M. Grubba u e r i J. K u s i a k, (red.), *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*, Campus Verlag, Frankfurt am Mein 2013.

cji. Taka narracja widoczna jest na przykład w Gruzińskim Muzeum Narodowym, które posiada część nazwaną *Muzeum Sowieckiej Okupacji*. Widać wyraźnie, że mimo sporych, przede wszystkim logistycznych problemów (nie da się zburzyć $\frac{3}{4}$ miasta powstałych za czasów sowieckich), projekt tożsamościowy oparty na całkowitym odrzuceniu socjalizmu jest aktualnym reżimem prawdy po historycznym punkcie zerwania. To odrzucenie oparte na typowym mechanizmie postkolonialnym, gdzie odraza do przeszłej zależności jest tak głęboka, że konieczne jest wykreowanie dwubiegunowości w osądzie. Jednocześnie, w kontekście post-socjalizmu, Tbilisi i gruzińska tożsamość w dalszym ciągu zmagają się z pokoleniowym doświadczeniem tych, którzy pamiętają niedaleką przeszłość - nostalgią²⁹. To wieloznaczne i niedookreślone zjawisko w aktualnej hegemonicznej narracji istnieje jedynie na poziomie pamięci indywidualnej, bądź kontestowanej instytucjonalizacji, jak w przypadku muzeum Stalina w Gori³⁰. Przykładem spychania istotnej społecznie pamięci o socjalizmie jest Muzeum-Drukarnia przy tbiliskiej ulicy Kaspi. Tam pamięć, która nie mieści się w nowej instytucjonalizacji przybiera formę wypaczonej instytucjonalizacji wynikającej z odbicia społecznego zapotrzebowania. Zerojedynkowa wizja przeszłości, skazuje w post-socjalistycznej narracji bardzo dużą część przestrzeni miasta na trwanie w niebycie. Nie umniejsza to jednak istotności tej komunikatywnej pamięci, która istotnie wpływa na pojawianie się pęknięć w hegemonicznym dyskursie.

Czwartym mechanizmem odbicia jest *zagarnianie*, które związane jest z postmodernistycznym porządkiem zmiany oraz kolejną postkolonialną reakcją miasta w dobie przemian. Wiąże się to bezpośrednio ze zniknięciem socjalizmu, jednak jej determinanta jest przede wszystkim ekonomiczna i stąd również bierze się zapóźnienie w implementacji w zestawieniu z narracją postkolonialną i post-socjalistyczną³¹. Przyczyna zapóźnienia w aplikacji przemiany kapita-

²⁹ Kompleksowo omówiłem temat nostalgii i indywidualnej odrzuconej pamięci w tekście *Instytucjonalne zapomnienie, społeczne pamięć*. Zob.: B. Krzysztan, „Instytucjonalne zapomnienie, społeczna pamięć. Studium przypadku tbiliskiego muzeum-drukarni”, „Kultura i Polityka”, nr 18, s. 129-148.

³⁰ O pamięci i upamiętnianiu w przestrzeni miasta prowincjonalnego Gori - Zob.: B. Krzysztan, *Escape from Being Provincial: Transformation of the Political Memory in the Urban Landscape of Gori*, „Identity Studies in the Caucasus and the Black Sea Region”, nr 6, 2015, s. 86-109.

³¹ O istotności przemiany kapitalistycznej dla przestrzeni miasta i jego krajobrazu kulturowego: S. Tsenkova, *Beyond Transitions: Understanding Urban Change in Post-Socialist Cities*, w: *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe*, S. Tsenkova i Z. Nedović-Budić (red.), Physica-Verlag - Springer, Dordrecht 2006, s. 24.

listycznej na tkance post-kosmopolitycznego i post-socjalistycznego miasta wynika z perturbacji lat 90. – kolejnych konfliktów zbrojnych i nieudolnych rządów Eduarda Szewardnadze. Dopiero Rewolucja Róż z jej silną wiarą w neoliberalne, a czasem libertariańskie rozwiązania ekonomiczne pozwala na próbę zbudowania kolejnej warstwy, a więc nowego budownictwa, które znaczy. Dopiero po zmianie w 2003 roku, renegocjacja tożsamości miasta, ale także narodu, może zacząć się opierać nie tylko na elementach z przeszłości, ale również na futurystycznej wizji przyjętego nowego kierunku. Zmiana ekonomiczna, a przede wszystkim liberalizacja dotycząca zarządzania przestrzenią sprawia, że w krajobraz kulturowy miasta, zostają wpisane nowe konstrukcje, które już z założenia mają kształtować pamięć o przełomie (transparentne budynki administracji publicznej, nowy, eklektyczny pałac prezydencki, ogromna rezydencja Bidziny Iwaniszwilego, biurowce przy Rustaweli). Kształt tych realizacji pamięci w krajobrazie miasta również ma znaczenie, bowiem postmodernizm w Gruzji jest specyficzny. Modernizm przestrzenny był modernizmem socjalistycznym, a sama idea modernizacji pojawiła się w czasach Imperium Rosyjskiego przychodząc z centrum na peryferia. Postmodernizm jako ironiczna gra z totalnością modernizmu i jego progresywną wizją przybiera więc w Gruzji bardzo nietypowy kształt. Idea zmiany Gruzji Saakaszwilego i ZRN oparta jest na modernizacji, uznając, że lata sowieckie nie były modernizacją, ale wsteczną okupacją. Wchodząc więc w symboliczną walkę przestrzenną, postmodernizm gruziński jest w zasadzie modernistyczny, a tworzy się, aby zerwać z innym modelem modernizmu (w warstwie narracji). Postmodernistyczna zmiana w Gruzji przybiera niespodziewany kształt – jest przekształceniem progresywnej narracji dominującej w Europie Środkowej w latach 90. – oto tranzycja, a potem transformacja i konsolidacja, mogą dokonać się w oparciu o polityczne zaakceptowanie reguł zachodniej demokracji (fasadowo dokonało się to w Gruzji już wcześniej), oraz ekonomicznie przez akceptację neoliberalnego porządku z odrzuceniem wszelkich osiągnięć modernistycznej rewolucji socjalistycznej. Rok 2003 wyznacza dopełnienie oczekiwań Zachodu i początek pełnej zmiany ideowej, która również wyznaczyć ma nową wizję krajobrazu przestrzennego. To nadal projekt, więc jego konkluzje nie są jeszcze widoczne. Stać się takimi mogą, być może dopiero, gdy pojawi się nowy *post-paradygmat*.

Interpretacja i konkluzje

Analiza wymiarów dyskursywnych poszczególnych odniesień do przeszłości w tak wielowarstwowym krajobrazie kulturowym, jak przestrzeń miejska Tbilisi, skłania do podkreślenia pewnych ogólności.

1. Przejścia następują jak fale, które jednak nie mają konkretnego punktu przełamania, gdzie reszta przestaje mieć znaczenie (lub wręcz fizycznie istnieć), ale zachodzą na siebie przez interferencję. Początek narracji postmodernistycznej, nie oznacza końca narracji post-kosmopolitycznej, ale jej kontynuację i wykorzystanie przez referencję i refleksję.
2. Totalność projektu polityki (*politics*) zakłada całkowite zerwanie z porządkiem pamięci dominującym w przeszłości (mówiąc językiem Foucaulta – reżimem prawdy). Krajobraz kulturowy oraz względna trwałość artefaktów architektonicznych sprawia, że zerwanie odbywa się tylko na poziomie deklaratywnym. Zapomniana obecność elementów poprzedniego reżimu prawdy realizuje się na poziomie polityczności (*the political*).
3. Możemy wskazać hegemoniczną narrację (warstwę dyskursywną), która pojawia się w Gruzji po 2003 roku. Wprowadzona po Rewolucji Róż, opiera się na neoliberalnej zmianie ekonomiczno-politycznej i całkowitym dialektycznym odrzuceniu poprzedniego dyskursu modernizacyjnego. To nowa narracja modernistyczna, przyjmująca przeszłość jako narzuconą. Ta hegemonia, estetycznie znacznie bardziej subtelna w wymiarze przemocy, nie jest gotowa jeszcze na podjęcie prób renegocjacji przeszłości, również w kontekście krajobrazu kulturowego miasta.
4. Na marginesie narracji hegemonicznej, czy też reżimu prawdy, tworzy się ukryta, ale solidnie pielęgnowana kontrnarracja/kontrpamięć. Opiera się ona często na nostalgii połączonej z ekonomicznym wykluczeniem. Nie jest to narracja przeciw rewolucyjnym wysiłkom zmierzającym do obalenia nowego reżimu prawdy, ale raczej próbą zachowania nagle całkowicie odrzuconej narracji, która definiowała życie na poziomie indywidualnym. Jest to racjonalna referencja do odrzucanego porządku modernistycznego, w postmodernistycznym projekcie modernizacji.

Pierwsza warstwa dyskursywna to warstwa estetycznego wykorzystania krajobrazu kulturowego do osiągnięcia doraźnych politycznych celów. Opiera się ona na przyjętym odgórnie hegemonicznym dyskursie instytucjonalnie rozumianej polityki, gdzie nie dopuszcza się po-

tencjału renegocjacji zdobyczy poprzedniego. Realizuje się on przez takie mechanizmy, jak reinterpretacja polityki historycznej (na poziomie instytucji – muzea oraz małej architektury – pomniki, nazwy ulic); instrumentalne wykorzystanie pamięci zbiorowej; budowania nowych symulaków na granicy doświadczenia i imaginacji. Druga warstwa dyskursywna opiera się na pamięci prywatnej, zakazanej w reprezentacji; pamięci odrzuconej, która przynależy do innego porządku, reżimu prawdy; pamięci indywidualnej, która jest wypadkową socjalizacji i indywidualnego doświadczenia i kontrpamięć, jak w przestrzeni miejskiej, gdzie fragmenty przeszłości stają się *pozostałościami*.

Jednak obie wspomniane warstwy nie wykluczają się i odrzucają. W procesie splatania się odmiennych narracji, wbrew przemocy symbolicznej hegemonicznego dyskursu opartego na idei Zachodu, wykształca się nowa narracja, nowa warstwa dyskursywna, która bliska jest koncepcji pamięci kulturowej Jana i Aleidy Assmannów³³. Fragmenty pamięci ucieleśnionej, przekazywanej bezpośrednio, wchodzi w interakcję z elementami przeszłości, które w oficjalnym dyskursie polityki są historyzowane, aby wzmacniać hegemonię. Nie ma tu już miejsca na zwyczajową bipolarność Maurice'a Halbwachsa, gdzie pamięć wypełnia przestrzeń opowiadania o przeszłości tam, gdzie nie docierały macki scjentystycznej historiografii³⁴. Długie trwanie wielu wymiarów przeszłości sprawia, że nie da się dokonać całkowitego zerwania. Punkty krytyczne rozpoczynające perspektywę *post*, są jedynie umowne i nie oznaczają jakkolwiek zakończenia istnienia fali poprzedzającej. Nie da się więc stworzyć osobnego paradygmatu pozwalającego analizować wieloznaczną przestrzeń symboliczną krajobrazu kulturowego takiego miasta, jak Tbilisi. Zatem:

1. Nie istnieją osobne poziomy interpretacyjne dla różnych wymiarów i fluktuacji dyskursu.
2. Opisać można hegemonię oraz opozycyjne wobec niej elementy marginalizowane.
3. Samo trwanie i redefiniowanie się tej narracji, potwierdza, jak bardzo rozbieżna jest rewolucja na poziomie polityki (zmiana

³² R. Garagazov, E. Ismailov, *Confrontational Collective Memory in the Caucasus: How Can the «Curse of the Past» Be Overcome?*, „The Caucasus & Globalization”, 1 (4), 2007, s. 101–108.

³³ Zob.: A. Assmann, *Między historią i pamięcią...* cyt. wyd.; J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity*, tłum. J. Czaplicka, „New German Critique”, nr 65, 1995, 125–133.

³⁴ Zob. M. Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.

instytucji władzy) z rewolucją kulturową na poziomie polityczności (to, co postkolonialiści nazywają wyzwaniem się z mentalnych oków).

4. Przestrzeń pamięci i krajobraz kulturowy to wielowarstwowe ogrody znaczeń, refleksji i reprezentacji, gdzie istotność ma bardziej detal i antropologiczny przypadek, aniżeli uniwersalizm hegemonicznego dyskursu.
5. Rewolucja nie znosi poprzedniego reżimu prawdy, sprawia tylko, że przestaje on nim być.
6. Krajobraz kulturowy jest aktem kreacji i kreacją samą w sobie w nieustannej twórczej interakcji z człowiekiem. Jako podmiot człowiek kreuje krajobraz kulturowy i jest zwrotnie jego kreacją.

Politization of Memory and Space in the Cultural Landscape. Mapping of Transitional Identity on the Case Study of Tbilisi

During the last 25 years Tbilisi faced two critical political shifts which stand as a base for dramatic city shape reconstruction. In 1991 with the collapse of the USSR city began to exist as a post-socialist entity (Czepczynski 2008, Stanilov 2007). In 2003 after the peaceful power alteration in the consequence of the Rose Revolution city enters the self-redefinition in the line of formal democratic reorganizations of space. Additional element which shapes the cultural emotions and identity relates to the myth of the Pearl of the Caucasus, which used to shine on the Silk Road. Thus, because of the imperial past, the city can be seen as post-cosmopolitan (Demant Frederiksen 2012). Cultural landscape appears through the reference to multi-layered continuances in the post categories. In consequence, it keeps identity on the experiences of colonialism and imperialism and visually refers to heritage of two empires – Russian Empire and USSR. Therefore, the search for identity is based on the universal attempt of rejection of postcolonial connections and redefinition of previous mental and psychological dependencies. Cultural landscape is also defined by the spatial changes brought after implementation of neoliberal reforms and democratic transformations after the breakthrough in 2003. Those four layers (post-socialism, post-cosmopolitanism, postcolonialism, postmodernism) shape the axis of new creation of identity of the city in 21st century. Binder for that search is the connection between new design of the city and post-revolutionary attempts of the reconstruction of Georgian identity. Significance of visual representations of politicized memory in cultural landscape redefines the answers for the questions how the Tbilisi is and how it should be. Underlining of abovementioned elements is necessary for understanding of memory and emotions of the city which I attempt to map.

REVIEWS AND COMMENTAIRES

SAINT GRIGOL PERADZE (1899 – 1942) MARTYR, THEOLOGIAN, WRITER, ECUMENIST

On September 12, 2018, Embassies of Georgia and Poland to the Holy See, organized a conference “Saint Grigol Peradze (1899 – 1942) – Martyr, Theologian, Writer, Ecumenist”, which took place in the Pontifical Oriental Institute of Rome.

The conference was opened by His Excellency Janusz Kotański, Ambassador of the Republic of Poland to the Holy See, and chaired by Her Excellency Tamar Grdzeldze, Ambassador of Georgia to the Holy See. Among the speakers were: David Kolbaia, University of Warsaw, Rev. Henryk Paprocki - Polish Orthodox Church, Hierodeacon Irakli Jinjolava - University of Munich and Hieromonk Leonide Ebraldze, Pontifical Oriental Institute of Rome.

H.E. Janusz Kotański
Ambassador of the Republic of Poland to the Holy See

Eminence, Excellencies, Ladies and Gentlemen!

Georgia and Poland have prepared a joint conference on a Georgian clergyman. Yes, our relations are very good, especially since 2008, when President Lech Kaczyński helped Georgia in the critical moment of the Russian invasion. But, people who are slightly less well-oriented in history may be surprised by the fact of such close relations between our nations. Hence a few words of explanation.

I speak of friendship between nations and not states, because after all, for centuries Poles and Georgians had to fight for independent states. Already in the fifteenth century, the King of Kartli sought contacts with Poland to defend the sovereignty of his country threatened by Turkey. With time, in the 16th-18th centuries, our relations became ever closer. Georgians, fleeing from Turkish and later Russian repressions settled within the borders of the Polish-Lithuanian Commonwealth. They assimilated very quickly. One of them was a Polish diplomat Bogdan Gurdzi vel Gurdziecki, via whom Warsaw maintained lively relations with Persia.

Paradoxically, when Poland lost its independence, more Poles appeared in Georgia. Not by their own choice, however. They were simply exiles, who after numerous Polish uprisings against Moscow in the 19th century, were sent to the Caucasus. Georgians were also under Moscow's rule at the time. Common slavery and the fight against it brought our nations closer together.

Polish merchants and engineers also settled voluntarily in Georgia, especially in beautiful Tbilisi. Polish exile Wojciech Potocki founded the Georgian National Library, and Bolesław Statkowski was the builder of the Zakaukaska Railway.

In the 19th century, the citizens of Warsaw bought Georgian silks, drank cognacs and wines; and the Georgian intelligentsia wore the famous Warsaw shoes of the Hiszpański master and read Polish historical novels, especially by Sienkiewicz.

In 1918-1920, Poland and Georgia, both regaining its independence, were fighting against a common enemy - Bolshevik Russia. As a result, at the initiative of the Polish side, the Representation of the Republic of Poland in the Caucasus, with headquarters in Tbilisi was established. At the beginning of 1920 Józef Piłsudski - the father of Polish independence and the Head of State - sent a Special Mission lead by his trusted man -

Tytus Filipowicz to the Caucasus. Unfortunately, after the invasion of the Red Army in February 1921 Georgia became part of the Soviet Empire. Poland won the war against the Bolsheviks, thus saving Europe from communist barbarism, but it could not help Georgia. What's more, Filipowicz was arrested by the Cheka and taken to Moscow, from where he managed to escape after months in captivity.

However, Poles managed to support several dozen officers of the Georgian army, who were admitted to Polish Army on the basis of contracts. Civilian refugees from Georgia were also welcomed in Poland with opened arms. A curtain of red terror drew upon Georgia. Paradoxically, Georgian became the first secretary of the Communist Party - Stalin, and his right hand was also Georgian, Beria - chief of the NKVD. They did not spare their countrymen, and as a result of terror Georgia lost about 80 - 100 thousand residents. These numbers are of course incomplete. Poles were also among the victims.

But this is a topic for a different, tragic story.

Marshal Józef Piłsudski fulfilling the Polish mission of the struggle "for your freedom and ours" until the end of his life did not part with the dream of the liberation of the nations oppressed by the Soviets. Hence his Promethean political and geopolitical concept. Like Prometheus who carried fire stolen from the gods to people, so did "promethean activists" were meant to bring freedom to the oppressed nations. Today, this already forgotten organization was like a prophetic announcement of the collapse of the USSR in 1991. The Promethean movement included representatives of the nations enslaved by Moscow: Georgians, Ukrainians, Azerbaijanis, Tatars, Chechens, Dagestans, Karels, Turkiestanis, Komi and even Russian-speaking Cossacks. The aim of this conspiracy of freedom was to restore their right to decide their own fate, to self-determination.

These concepts were also very close and important to saint Grigol Peradze, professor at the University of Warsaw. After the death of Marshal Piłsudski in May 1935, he said: "Józef Piłsudski knew and loved our country, with beautiful legends and battles for the freedom and independence of our beloved Caucasus. (...) We sons of the Caucasus who found in the Reborn Poland, understanding for our suffering and work, we deeply feel this mourning. (...) now we should continue his ideas together with the Poles for the good and the greatness of our common homeland. Amen".

We must admit that the Georgians remained faithful to this call. When in 1939 Hitler and Stalin invaded Poland, the Georgian contract officers

stood to fight alongside Polish comrades. Many of them died in the fight against the Germans. 10 were taken to Soviet captivity and their bodies were later found in Katyn. with built in the back of the head The NKVD never forgot about its enemies ... Especially the already defenceless enemies.

Only a few Georgians, tempted by the Germans, went to cooperate with the occupant. They could be harmful, what was unfortunately witnessed and felt by Grigol Peradze. Most however, remained faithful to their adopted homeland - Poland. And in the Warsaw Uprising in 1944 they fought against the Germans. And then they were murdered the NKVD.

It is hard to believe today, but for decades, one of them, Valerian Tevzadze, who took the name Krzyżanowski, was hiding from the Polish secret police.

The memory of our relationships lasted throughout decades of communism. I remember very well how my father - a former AK soldier - gave me to read "Knight in a Panther's Skin" by Shota Rustaveli. My father told me then: "remember Georgians are our friends and just like us they dream about freedom". These dreams, after decades of struggle, are now fulfilled.

Let me finish with Rustaveli's beautiful aphorism: "What you give to others, you will keep, whatever you don't - you'll lose". Saint Grigol Peradze, who wrote not only wisely but also beautifully, is one of those who were faithful to these words of the Georgian writer. And he paid the highest price for it at the German extermination camp.

I am pleased that his beautiful figure will be remembered today.

I wish you fruitful discussions.

H.E. Tamar Grdzeldze
Ambassador of Georgia to the Holy See

Martyrdom in the Twentieth Century Orthodox Church of Georgia¹
(Introduction to the papers presented at the conference
dedicated to St. Grigol Peradze)

Saint Grigol Peradze is one of the twentieth century saints in the Orthodox Church. His fate was to leave Georgia for purposes of education but then, never been able to go back home. His story is similar to many other stories known to martyrs from Christian communities that suffered under political regimes in the twentieth century.

Church rejects the abstract forms of theorizing. Stories about witnesses help us to internalize the experience of others; stories become spiritual nourishment and assist to personal growth in Christ. Therefore stories about real people who witnessed their faith in Christ, even to the death, inspire the Christians. Remembering these stories takes them far beyond remembrance, they turn into a thanksgiving to God, into a prayer. The real stories become a part of the invisible reality of life in the Church.

Truly, „invisible” and „reality” are intertwined in the Church in a manner that marks its essence: the Body of Christ is as much invisible as real. And its witnesses are mystically present within this Body. By re-enacting the past, transmitting the time zones, mystically presenting those who are remembered, stories about witnesses establish a strong charismatic bond between the communion of saints and of all faithful in Christ, both the living and the dead.

History and mystery go hand in hand in these stories. One of the oldest forms of historiography, Hagiography, teaches that witnesses join the mystical Body from their respective historical contexts.

There are many similar features in stories about witnesses, yet each of them bears uniqueness of human life in Christ. Remembering witnesses circumscribes the eternal Word of God, Christ incarnate and resurrected. The cycle of coming into flesh and joining the mystical Body of Christ undergirds the remembrance: these humans lived the worldly life and under various circumstances have joined “a great cloud of witnesses” (Hebr. 12:1).

¹ This presentation is a part of a longer paper presented at the Orthodox Spirituality Symposium in Bose, Italy in September 2016 and it has been published in Italian in its proceedings: “Martyrology in the Twentieth Century Orthodox Church of Georgia”, Martyrdom and Communion, XXIV International Ecumenical Conference of Orthodox Spirituality, September 2016, Bose, Italy.

Every aspect of their historical life and their responses to the historic circumstances belong to the path that led them to the Cloud.

Clearly, circumstances under which the Christian faithful witness to the world are different. If we choose the binary vision (of good and evil), then yes, these stories tell us about the fight between good and evil, however, the Church does not acknowledge abstract forms of good and evil. The Church listens to the whole story with its historic narrative whether it is an ungodly emperor of the first centuries of the Christian era rejecting the Kingdom of God or agents of an ungodly regimes of the twentieth century doing the same. Brokenness of the Body: "This is my body that is for you. Do this in remembrance of me." (1Cor. 11:24)

For connecting with martyrdom of the twentieth century in the Orthodox Church of Georgia, I will start by quoting from Karl Rahner, from his Foreword to a book on the persecution of Christians in Latin America:

"The authentic acceptance of a forcible death is certainly and fully verified when someone, in the service of the gospel and justice, knowingly and tangibly enters into a situation in which a forcible death must be reckoned on; the acceptance of death need not necessarily take place in the way and manner in which we think of martyrdom in the early church, with their explicit verdict of death handed down by a judge."... At any event, the martyrdoms recorded here when the martyr was directly involved in the service of a socio-political ideal, flowed from an expressly Christian motivation and inspiration, and therefore may be considered true martyrdoms.²

Martyrdom from the twentieth century Georgian context stands exactly in this line.

A series of canonizations in the Orthodox Church of Georgia in the late 1980s caused great joy among people who still lived under the communist regime. The first canonized person was Ilia Chavchavadze, hero of the national-liberation movement in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries.³ (He is now St. Ilia the Righteous, canonized by the Orthodox Church of Georgia in 1987.) Most importantly, it meant that the church acknowledged the loose ends of the Cloud of wit-

² Martin Lange and Reinhold Blacker, *Witnesses of hope, The persecution of Christians in Latin America, Foreword* by Karl Rahner, Orbis Books, Maryknoll 1981, p. xiv.

³ Ilia Chavchavadze (1837-1907), Georgian writer and public figure who led national-liberation movement against the colonial politics of the Russian Empire. Georgia was annexed by Russia in 1801 and the Orthodox Church was deprived of 'autocephaly', independence, by submitting it to Russian Orthodox Church.

nesses seeing martyrs also beyond „classical martyrdom“; it meant, also, that the church was trampling down injustice and violation of human dignity in the sacramental context. St. Ilia the Righteous was one of the key persons among those who revealed the wrong imperial policies against the Orthodox Church of Georgia, policies destroying its spiritual foundations. By canonizing people who fought against injustice the church was making visible to the world what the justice of God is about.

Through venerating martyrs in the early centuries of the Christian era, the Church was made visible. Thus Origen describes martyrdom as a fully public combat between rival powers:

“A great multitude is assembled to watch you when you combat and are called to martyrdom. It is as if we said that thousands upon thousands gather to watch a contest in which contestants of outstanding reputation are engaged”.⁴

The same message comes through Tertullian’s famous remark about the blood of the martyrs as the seed of the church, confirming that the martyrs make Christ’s body visible in the world.⁵ The visibility of the church is an important theme in the veneration of martyrs.

A long story of the Orthodox Church of Georgia, from the fourth century until today, has been told in the most eloquent way by thousands of martyrs that the Church embraces, martyrs who witnessed under various circumstances, in different historic contexts. Witnesses of the beginning of the twentieth century, the first years of the Soviet era, expose the Church in a new visibility. Canonization of those martyrs extends beyond its understanding at the time of their sanctification. The primary motivation for such acts, seems to be the national issue in newly independent states, however, through these canonizations the Church prophetically speaks against injustice and the worldly opposition to the Peace of Christ.

In the act of the above-mentioned canonizations by the Orthodox Church of Georgia I wish to see a good balance between the national interests and struggle against injustice and violation of the human dignity.

In the wake of the independence of Georgia (1991), the most powerful carrier of its traditional national aspirations, the Orthodox Church of Georgia, assigned to the realm of saints those who died for realization of their national ideals. In my view these aspirations need further qualification be-

⁴ Origen, *Exhortation to Martyrdom*, trans. John J. O’Meara, Newman Press, New York 1954, p.158.

⁵ Tertullian’s apophthegmatic formulation: *Sanguinis martyrum, semen christianorum*. *Apol.*, 50,13. *The Early Christian Fathers, A Selection from the Writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St. Athanasius*, edited and translated by Henry Bettenson, OUP, USA, repr. 1969, 166.

fore placing them under ethnophyletism. Indisputably, these national aspirations carried a potential for being transformed into ethnophyletism but they were not restricted to it from the beginning. Struggle of the Georgian nation towards restoration of autocephaly, or later struggle against the new regime, is much more complex than an expression of ethnophyletism.

The Church, however, has its own way of building up on true signs of faith and this has become the case with canonization of many Georgian citizens, including the ordained, who died under various circumstances but for the same ideal, struggling against the worldly powers opposing justice of the Kingdom. They witnessed to Christ up to the death, they stood up as rivals to the existing worldly systems causing injustice. The prophetic voice of the Church says more than the case of these canonizations may seem to say at once: it steers to reflect on why these martyrs are remembered.

When history and the mystery go hand in hand, the broken Body is restored.

David Kolbaia
University of Warsaw

Grigol Peradze – Researcher of Old Georgian
Ecclesiastical Writings

Grigol Peradze, who is known in the academic world as “Archimandrite Peradze”, started his studies at the Philological Department of Tbilisi University. Professor Korneli Kekelidze, an outstanding specialist in Old Georgian literature and liturgy, helped him in obtaining consent to study abroad. The Board of the Catholicosate of Georgia, which was chaired by Patriarch Ambrose I, in 1921 sent Peradze to study in Berlin, where he was expected to receive broad theological education. At the beginning, Peradze was polishing his German in Berlin to become a student at the Theology Department of the University of Berlin in May 1922. He studied theology and Oriental languages (Hebrew, Syrian, Arabic, Coptic, Armenian and Greek). He also learnt Latin, German, English and French at that time. Additionally, he obviously was a fluent user of Russian, Old Church Slavonic and Georgian. He quickly mastered Polish after 1933. The degree of Doctor of Theology was conferred on Peradze to crown his studies at the University of Berlin. Doctor Johannes Lepsius recommended him to move to the

University of Bonn, which Peradze did in April 1925. In Bonn, he studied the history of religion and improved his knowledge of Eastern languages with the assistance from Paul Kahle, Anton Baumstark, and especially Prof. Goussen, a brilliant German orientalist. At that time he translated into German the biography of George the Hagiorite, which he had compiled (as *The Activity of George the Hagiorite*), and added a critical introduction and footnotes to the work. He was conferred the degree of Ph.D. in 1926 on the basis of his work *Geschichte des georgischen Mönchtums von ihren Anfängen bis zum Jahre 1064. Ein Beitrag zur Geschichte der orientalischen Mönchtums*, which was reviewed by Prof. Dr. Paul Kahle of the University of Bonn and Prof. Dr. Karl Holl of the University of Berlin. In that work the author analysed the lives of canonised Georgian monks, which led him to a number of conclusions essential for understanding the history of Georgian monasticism. Primarily, he believed that Georgians developed the eremitic form of their monasticism shortly after the Christianisation of Georgia in the 4th century. Later, ca 550 AD, the country was visited by the “Thirteen Syrian Fathers”, who Peradze believed to have been the founders of monastic life.

Peradze published catalogues (for example of Georgian manuscripts in England), pilgrims’ reports on Georgian monasticism in the Holy Land (so-called notes on the book margins in the libraries of Palestine concerning Georgia), and first of all the catalogue of translations of Old Christian literary works into Georgian. Analysing the cult of St. George in Georgia and his links with paganism, Peradze argued with the thesis that the cult of St. George in Georgia was a continuation of the lunar cult, convinced that the sun had been worshiped as the main deity in pagan Georgia.

Peradze writes that Eastern monasticism is not generally based on rules and statutory regulations. The most important factor is the personality of the father superior, who becomes a model and whose example is followed as long as he lives. If he is a significant figure, the monastery flourishes and after his death everything either comes to a standstill or lingers on like a boundless plain without peaks. Each great father superior had his own rule (the rule of Saint Basil the Great and referring to Eastern orders as “Basilian” as opposed to Western orders is rather inaccurate). “This had a dual impact on Georgian monasticism; both positive and negative. As a consequence of its lack of understanding of social life and statutory forms (rules), monasticism – quite naturally – had little in common with the Church, whose activity was intrinsically linked with social issues. Unlike Western orders, Georgian monasticism never served the Church voluntarily. We often hear

that the great saint monks were forced to accept church duties and perform specific tasks for the Church". On the other hand, "monasticism preserved its pneumatic-enthusiastic character and thus indirectly contributed to the religious and church life, especially when there was risk of its disintegration as a result of adopting stricter forms. This way monasticism brought dynamism and restlessness to the areas where it had impact".

Peradze presents a number of facts showing the internal nature of Georgian monasticism. It was characterised by special preference for anchoritic life. All prominent figures were anchorites. All those who were forced to live in cenobite suffered very much and were constantly looking for an opportunity to break free from that form of life and live in peace and solitude. I am sure that in that grey, early period in Georgia, lived anchorites who have not been mentioned in historical records because there little or nothing to mention. Even if they had some social or religious influence within their own circles, they did not contribute anything to the general cultural progress of the country. Monasticism became a cultural and historical power only when cenobitic life prevailed and was regulated to a certain extent by adopting the rules. However, the rules played a minor role; they were not set for a long term and people did not have to adjust their lives to comply with them because they were temporary. Each abbot could introduce new rules, and all saints took the liberty to do that. Following the presentation of such facts, Peradze attempts to indicate the proper sense of the following conclusions.

1. Hermitic life was the most favourite form of monasticism in Georgia. We do not know any representatives of early Georgian monasticism because they spent their entire lives in solitude.

2. In historical records, the type of an anchorite monk, only a little secularised, with some interest and contacts with the world, has been preserved. The monks did not forget about their monastic life and its rules, but they knew that by doing so they took into consideration human weakness.

3. This unnatural double location between the world and solitude had a very detrimental effect on the development of their personalities. On the one hand, the monks could not reach the highest and the most valued degrees in monastic hierarchy and could not develop their ability to create something original, valuable, mystical-speculative. They did not remind of such saints as St. Sabbas Athanasius of Mount Athos or Simeon, the new theologian. They rather took than gave, were more passive than active.

4. On the other hand, their passive approach to the world prevented them from developing positive activity. Even though they were asked to do

so by the kings, they remained in the purely ethical and individual areas. They were not able to reform the Church structure to consist of central authority and the branches, to convert them into their founder Christ and the Gospel, to develop the notion of national identity among the people in the best meaning of the word, to create Georgian Christianity and thus show its historically conditioned way to the Georgian Church.

In 1928, Peradze made a presentation entitled *Zur vorbyzantinischen Liturgie Georgiens* at the 5th German Orientalist Conference in Bonn, and later, in 1930, he gave a lecture under the title *Die Probleme der georgischen Evangelium Übersetzung* during the 6th German Orientalist Conference in Vienna. At that time, Peradze focused his attention on Georgian pre-Byzantine liturgy, which resulted in several classical works on the subject. Traditions of Antioch and Jerusalem were adopted by the Church of Georgia because it had initially been dependent on Antioch. Jerusalem influenced the Georgian liturgy especially via the Georgian monasteries (including of the Holy Cross and the Saviour) and Georgian people living in Palestine.

In 1931, Peradze took holy orders and was ordained a priest at the Greek cathedral in Paris. He established contacts with the Georgian community in Paris, was nominated its first parish priest and was one of the founders of the parish. In the same year, he started the publication of the academic annual named “Jvari Vazisa”, of which he was the editor, at the Georgian parish. In 1933, Metropolitan Dionysius (Waledyński) invited him to Warsaw to work as an assistant professor of patrology and deputy director of the patristic studies seminar at the Centre of Orthodox Theology of the University of Warsaw. In January 1934, Father Peradze was conferred the title of archimandrite at Greek Orthodox Saint Sophia Cathedral in London. He took a number of research trips: in 1935, he was staying in Romania, Greece (Mount Athos and Thessalonica) and Bulgaria. On Mount Athos, he managed to obtain 50 Georgian books and 13 manuscripts, including *Apophthegmata Patrum*, the works of Pseudo-Dionysius the Areopagite and apocryphal lives of the saints. He also found Greek versions of the reports on martyrdom of the martyr saints Anthony, John and Eustachy of Vilnius. In the National Library in Sofia he found a Georgian text of the Typicon written by Grigol Bakuriani (11th century), a Georgian magnate and founder of the Bachkovo Monastery (in Georgian Petriconi). The monastery was established for Georgians, and its founder wrote its Typicon in Georgian, Greek and Armenian.

In 1936 Peradze took a trip to the Holy Land and Syria, from where he brought among other works Georgian palimpsests from the 6th and 7th cen-

turies. He published his memories of that trip in "Słowo" magazine in 1938. That trip also resulted in a rich collection of photographs and documents. Peradze continued his patristic research in December 1937 and January 1938 in Italy (Florence, Naples, Venice and Rome) studying the works of Dionysius Areopagite; in the Easter period in 1938 he was working at the National Library in Paris on Apology by Tatian; and in July and August in Austrian libraries (Gratz and Vienna), where he found the Georgian version of the work by St. George the Theologian Dialogue with St. Basil.

Grigol Peradze played an important role in the history of not only Georgian but also global science. References to his works have been made by (Germany, French, British) scholars representing various fields of study.

Rev. Henryk Paprocki
Polish Orthodox Church, Warsaw

St. Grigol Peradze in Poland

In 1931, Grigol Peradze received monastic vows in the Greek Cathedral in Paris and was ordained as a priest. This came about as the result of a spiritual experience during a severe illness, which he described in the poem "Cherubim Hymn":

"Today we understand the past, I felt that I meet, Judgement was announced, I became a slave to death (...). Stay with her people, become a bridge to heaven (...) The seal of silence, you should remove the paragraph, I become the patron saint of children Kartlosa (...). Are you ready to die, to destroy, is the burning of thy fate".

In Paris Peradze made contacts with the Georgian community and settled there permanently. He participated in the organization of the parish, and was later appointed as its first pastor. It was at that time that he began to issue an academic annual called "Jvari Vazisa", which literally means "Cross made of the vine sprig". As the editor of this journal, most of the published work were his own writings. However, with an increasing workload in his own parish, he resigned from teaching at the University of Bonn in 1932.

Grigol also harboured ambitions of becoming a lecturer at the theological school. The desire materialized in 1933 when the Metropolitan Dionysius (Waledyński) invited him to Warsaw, and offered him the position of assistant professor and deputy director of the Patrology Seminary at the School of Orthodox Theology at the University of Warsaw.

On December 7, 1933 he gave a lecture on "The concept, objectives and methods of Patrology in Orthodox theology". He highlighted its special place in the practice of theology, postulated that in addition to the Greek and Latin patrology, other East-Christian literature was taught, and that research was conducted in accordance with the methodology of scientific work. In January 1934, in the Greek Cathedral of St. Sophia in London Priest Grigol received the dignity of archimandrite. In the academic year 1934/1935, he delivered a series of lectures called "Introduction to theological science" to all students of Orthodox Theology in Warsaw. Metropolitan Dionysius, who was the director of the study, filed a proposal to grant the title of associate professor to Grigol, and this idea was also supported by the rector of the university. However, the authorities were simply not interested in the development of Orthodox theology. Furthermore, Grigol Peradze did not have a Polish citizenship. But despite these setbacks, Grigol continued to work with full devotion to the good of the Polish Orthodox Church. He had a modest apartment at ul. Brukowa 21 ap. 11 (currently ul. Okrzei) in Warsaw. He also took time out to help the less advantaged, in particular poor students.

Research in other countries

During this period, Peradze completed a series of scientific journeys between July 14 and September 22, 1935. He stayed in Romania, Greece (Thessalonica and Mount Athos) and Bulgaria. At Athos he managed to retrieve 50 Georgian books and 13 manuscripts, such as the "Apophthegmata Patrum", the works of Pseudo-Dionysius the Areopagite and apocryphal lives of the saints. In addition, he found the Greek versions of the martyrdom of the martyrs of Vilnius: Anthony, John and Eustace. In the National Library in Sofia, he came across the Georgian text of Typikon by the great Western domesticus, George Bakuriani. Bakuriani, who lived in the eleventh century, founded the monastery of Petriconi only for the Georgians, and the Typikon was written in Georgian, Greek and Armenian. The text of the Typikon that Peradze discovered was a copy of the original, drawn up in 1702.

Between July and September 1936, Peradze travelled to the Holy Land and Syria. He brought with him Georgian palimpsests from between the sixth-seventh century, as well as an impressive collection of photographs and documents. He published his memories of the trip in the journal "Słowo" in 1938 and in the "Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce" in 1939. During late 1937 and early 1938, Peradze studied the works of Dionysius the Areopagite in Italy (Florence, Naples, Venice and Rome) Later in the National Library in Paris, he worked on "Apology" of Tatian. Whilst there and subsequently in another Austrian library, he came across the Georgian version of the hearing St. George the Theologian "A Dialogue with St. Basil." It should be noted that his first scientific discovery was that of the Georgian apocryphic text, in the Bodleian Library in Oxford, "Letter to Dionysius the Areopagite Timothy to the Bishop of Ephesus on the Martyrdom of the Apostles Peter and Paul. "Further, he also found the Georgian translation of the „Didache” in Paris, and the text dates back to the 8th-10th century.

Further activities in Poland

In 1937, along with Professor Giorgi Nakashidze, Fr. Peradze actively participated in the preparations for the jubilee celebrations of Shota Rustaveli, the twelfth-century Georgian poet and author of the Georgian national epic "Vepkhistkaosani" ("The Knight in Panther's Skin"). Fr. Grigol not only delivered lectures in Warsaw, Krakow and Lvov, but - according to unconfirmed information - also helped to translate this text together with this was the time Józef and Professor Nakashidze and Fr. Grigol.

On the occasion of the jubilee Fr. Peradze published the article „Religion of Shota Rustaveli,” in which he wrote: „There is an opinion that at the end of his life Rustaveli was a monk. Personally, I think that if he indeed became a monk, it was before writing this piece. A man who wrote this poem, would suffer martyrdom in defense of their beliefs, rather than locking themselves up in the walls of the monastery”. Meanwhile, it was widely believed that Shota Rustaveli joined the monastery at the end of his life. This was backed up by the discovery in 1960 in the Dshvari monastery in Jerusalem of a portrait of the poet which depicts an aged Rustaveli, dressed in typical court costumes of the first half of the thirteenth century. This alone would confirm Fr. Peradze's hypothesis that a youthful Rustaveli was probably a pupil at the convent school where he

gained his extensive knowledge of the Bible, the Koran, as well as on philosophy and literature, as reflected in the poem “Vepkhistaosani”.

Scientific achievements

An area that deserves special attention is the scientific work of Fr. Peradze and his interest in the publication (for example, chronicles of the monastery of St. John the Baptist), or translations of sources (for example, the apocryphal the Georgian monophysitist Gospel) as – Peradze believed that these texts allow for a better understanding of the history of early Christianity. Fr. Peradze was also interested in publishing directories of Georgian manuscripts in England (this, in turn, allows us to get to understand the history of translations of works of the Fathers of the Church), and the reports of the pilgrims on Georgian monasticism in the Holy Land but also – crucially - a directory of the translations of early Christian literature into Georgian. This directory was a German adaptation of the work of Prof. Kornel Kekelidze, and was published in Georgian that was entitled „Foreign authors in the ancient Georgian literature”.

The scientific achievements of Fr. Peradze are therefore very impressive and every item is of value to the community at large. Numerous published reviews in which Peradze often contributed to the contents of the reviewed books or engaged in polemics with the authors, are further evidence of his extraordinary erudition. Also, works that can be defined as dissemination also contain many valuable data, hypotheses and formulations on various aspects of both the Church’s life, the history of Georgia and Georgian paganism. For example, when examining the cult of St. George in Georgia and its links with paganism, Fr. Peradze disputes Ivane Dshavakhishvili’s (1876-1940) argument that the cult of the saint in Georgia is a continuation of the cult of the moon. Instead, Father Peradze considers that the main deity of Georgia was a pagan sun.

The outbreak of World War II

At the outbreak of the war, Fr. Grigol led a variety of scientific activities, belonged to numerous national and international organizations, he served many functions:

- Assistant Professor and Deputy Head of a Seminar in Patrology at the School of Orthodox Theology at the University of Warsaw
- Member of the Oriental Studies Commission at Warsaw Scientific Society,

- Member of the Commission on "Faith and Order" (Geneva),
- Member of the Polish team at the World Association of Friendly Co-operation of the Churches
- Member of the Polish branch of Practical Christianity ("The Stockholm Movement"),
- Member of "Anglican and Eastern Church Association" (London),
- Parson of a Georgian parish in Paris,
- Editor of the scientific yearbook "Jvari Vazisa" (Paris),
- Chaplain to the Georgian immigration in Poland,
- Member of the committee on translation of liturgical books into Polish,
- Honorary member of the Orthodox Brotherhood of Theologians in Poland,
- Chairman of the Circle of Students of Orthodox Theology, Warsaw University and head of the scientific section,
- Member of the Polish Society of Oriental Studies.

After September 1939 Fr. Peradze remained in Warsaw. He provided shelter for one of the Georgian contract officers, Cpt Kavtaradze in his apartment. Fearful of a detention, Fr. Peradze asked a friend to obtain the necessary documents for the captain.

Arrest

Fr. Grigol Peradze was arrested by the Gestapo in his apartment, probably on May 5, 1942. The immediate reason for the arrest was provocation and denunciation. Further details came to light during an interview with Giorgi Nakashidze: "Someone denounced him... I know that his diary was delivered daily to the Gestapo, I know their names. This is our shame... But now you do not need this... Several officers who served in the Polish army - some of whom Georgians by birth - were summoned. And the three officers whom I personally knew, said that everything was so badly-scribbled that much cannot be read, and refused, but after all there will always be enemies and there have been enemies of the unfortunate..."

This is also confirmed by Sewdia Darejan (Aka)-Ugrekheldidze Lukac: "I find it difficult (...) to add something to what has already been stated several times, and I always heard from my father who is still in Warsaw, namely, that of A. and K. who lay in wait for Peradze and were guilty of causing imprisonment and death. My father was sure that it was not just about personal animosities, as A. went over to the enemy or that Peradze

was with us, but that (he) had his eye on the Peradze's precious books and incunabula. Perhaps he also wanted to have all that was kept for those who were on the run or imprisoned, for example, Jews and others prosecuted in mortal danger by the occupation forces, which he clearly (...) knew about".

A similar description can also be found in the "indictment" drawn up after World War II by the Georgian contract officers: „If A. could easily trade the heads of unarmed prisoners of war and Jews, it was not so easy to accuse and arrest Archimandrite Peradze on the basis of mere denunciation. It was necessary to justify the charges against him, and here's how he deceived Archimandrite Peradze. They photograph documents, sent from the Gestapo, and using Peradze's servant, a man named BM, they hide those photos in a hole made at the back of an icon in Peradze's room. A. then denounces Peradze as an English spy, who photographed the secret documents for the British, and informs the Gestapo of the storage site.

The Gestapo conducts a search in the apartment and finds the photographs. Peradze is then imprisoned in the camp, where he died after 18 days of brutal treatment. BM receives good pay from A. and currently lives in Argentina. All this was written based on the testimony of the Georgian soldiers serving in the Polish army who are now staying in London.

After the arrest, Fr. Peradze was imprisoned at the Pawiak Prison in Warsaw. His fate in the Pawiak is revealed in memoirs of those who were also at the prison. Prison writer Leon Wanat noted down personal details, and sent prisoner to the cell at the transition division VII, located in the basement. Peradze stayed at ward VII lasted for about 14 days, after that he was transferred to ward V which is called the transport ward, located on the second floor. He was used as a translator. At the beginning of October 1942 Peradze was transferred to the working division of No. 186 (called "arbeitselą") where he was also a translator. Some of these accounts were discovered in 1986 at the Archives of the Orthodox Metropolitan of Warsaw, and these helped to retrace some of the events which occurred during Peradze's incarceration. In addition, a few years ago the archives unveiled an envelope with documents belonging to the Father, amongst which was the original death certificate (Sterbeurkunde) in German, issued by Standestamt Auschwitz.

These documents allow us to reconstruct some details from the last days of Fr. Peradze's life. First of all, it is revealed that he was arrested

during early May 1942, most likely on the 5th. Following his imprisonment, the dean of the Warsaw district, Fr. Protopriest John Kowalenko, sealed Peradze's apartment. This took place at 4pm on May 5. On May 28, 1942, at the request of German police, Fr. Kowalenko, assisted by Deacon George Berkman-Karenin, removed the seals from the apartment. The police seized some money (in both American and British currencies) which was hidden in a secret closet, however. This would indirectly confirm the supposition that Fr. Peradze kept the money of the Jewish people in his apartment for safekeeping.

Whilst still in Pawiak, Peradze authorized his friend, Deacon George Berkman-Karenin, to go to his apartment in ul. Brukowa on June 10, 1942. At his request, some underwear and a summer coat were retrieved from the apartment with the aim of sending them to the imprisoned priest.

Another well-preserved document is a copy of the letter Fr. Peradze sent on June 20, 1942 to the deacon Berkman-Karenin. This letter is actually his last will, and Peradze delivered a number of instructions regarding his personal property. It says, *inter alia*: "... to please provide furnished apartment to someone from the Consistory. (...) If I am not let free, please give my library to the Metropolia, things should be sold and the proceeds devoted to our parish orphanage in Wola. (...) My Georgian books and documents (including images) after the war, should be sent by the Metropolia to the Georgian Church ..."

Auschwitz

Despite the very difficult situation, the Orthodox Church made numerous efforts to secure the release of Fr. Grigol Peradze. It provided him with specific food and material aid, as seen from a letter to the deacon Berkman-Karenin. Professor Giorgi Nakashidze, at the request of the Metropolitan Dionysius, also intervened with the German authorities on the case of Fr. Peradze but to no avail.

It is likely that Grigol was transported to the concentration camp of Auschwitz on November 18, 1942. Further attempts to release the prisoner proved fruitless. On December 11, 1942, the commandant of Auschwitz, Rudolf Höss, sent a telegram message to deacon Berkman-Karenin with the news that Father Grigol Peradze had died in the camp on December 6 at 16.45.

At the request of church authorities, the Camp Registry Office sent out an official death certificate. This was confirmed in the acts of the Government Delegation for Poland: "Auschwitz Camp. Fr. Professor Grigol

Peradze was arrested and died after a few weeks' imprisonment shortly. UJP Faculty. Theologian, Law, Georgian, an eminent specialist”.

In 1945, two former concentration camp inmates, whose identities have not been established, presented an oral statement to the Orthodox Metropolitan in Warsaw that Father Grigol Peradze volunteered to admit to have stolen some bread for his inmates, thus saving the whole detachment. Unfortunately, this statement was either not recorded or has been lost, or maybe it has yet to be discovered.

In a letter to Patriarch Alexius I of 1 February 1946, Metropolitan Dionysius wrote: “... Professor of Theology of our Section, Ph.D., Archimandrite Grigol Peradze, Georgian, a graduate of the seminary in Tbilisi, followed by the universities of Bonn and Oxford, a multi-linguist expert in Russian, Georgian, French, German and English, was arrested and deported to Auschwitz and was executed there”. This is likely to be attributed to information provided by these two former prisoners of Auschwitz.

Grigol Peradze's death certificate in German

The death of father Grigol continues to elude hagiographers and historians alike. Did he sacrifice his life for another man, admitting to the uncommitted theft of bread, and was then shot, or sent to the gas chamber?

As Bishop Anthony Bloom wrote: “No one has greater love than he who lays down *his life* for his friend” - these words characterized the ideal of the Gospel and was shown as the only precise Gospel way of life. Too often are the words of the Saviour retold as to how a Christian should die. But in this case, it refers to life itself: “to lay down one's life”, to donate, devote to the neighbor. Above all, it means to live for Him, to live a decent day-to-day life, to live with persistence, to shoulder the burden of life - the whole life – and not just your own but strangers' too (if that word can ever be used because, after all, we can never be “strangers” in relation to the others, as we, without exception, are all “kindred”). And when one's love ends in death by sacrificing one's life, then that is a triumph and victory of life”.

A PORTRAIT OF GRIGOL PERADZE AGAINST THE BACKGROUND OF THE ECUMENICAL VOCATION IN THE ORTHODOX CHURCH¹

by *Hierodeacon Irakli Jinjolava*
Institute of Orthodox Theology
University of Munich

Union Conference in Vienna in 1926²

Archimandrite Grigol Peradze who took part in this conference, provides a report regarding the conference in one of his articles. Besides, there is a detailed account of the presentations of the Union Conference, complementing Grigol's own report. In addition, his overall approach to the topic may be found in all his lectures that allows us to draw conclusions about his understanding of ecumenism.

In the magazine "Der Orient" the article "The Union Meeting in Vienna"³ was published, where Grigol Peradse wrote a report on the conference with a brief conclusion:

¹ This paper was presented at the Conference titled "St. Grigol Peradze (1899-1942): Martyr, Theologian, Writer, Ecumenist, Canonized in 1995 by the Orthodox Church in Georgia and the Orthodox Church in Poland." Organised by the Embassies of Georgia and Poland to the Holy See and took place at the Pontifical Oriental Institute in Rome on 12 September 2018.

² Supported by the Austrian Leo Society and the German Görres-Society, the Catholic Union Conference took place from 24-27 May, 1926 in Vienna. At this session, academic representatives of the Catholic and Orthodox Church had gathered and analysed, in an intellectual and spiritual exchange, problems and ways to a union. Another source for this meeting is the book "The Union with the Eastern Churches", see Johannes Hollsteiner (ed.), *Die Union mit den Ostkirchen, Bericht über Wiener Unionstagung, Pfingsten 1926* (Graz and Leipzig 1928).

³ Grigol Peradze, *Die Unionstagung in Wien*, in: *Der Orient*, no. 7-8 (Potsdam 1926), 116-118; see also Grigol Peradze, *Bücherschau*, in: *Der Orient*, vol. 9, no. 1 (Potsdam 1927), 13-16; Steffi Chotiwarı-Jünger and Mariam Lortkipanidse (eds.), *Georgica. Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasien* (Aachen: Shaker-Verlag) 33 (2010), Sonderheft: Grigol Peradse (1899-1942) und Deutschland, pp. 65-68.

“Churches have parted from each other in their developing paths, only making them close to each other will yield indeed. [...] The fruitful influence on the western culture and renewing of it is impossible without participation of the eastern Christians, and vice versa, the revival of the eastern religion without the Roman Church’s assistance is inconceivable”.⁴

This Union Conference tried to evaluate the cooperation and the methods of the Union attempts and to suggest improvements. There were new proposals made in order to heal the historical wounds and restore confidence between Western and Eastern Churches. Grigol’s closing remarks in his article allow us to recognize his view of the future of churches and his powerful desire for the unity of Christians:

“There will eventually come this glorious time in which the whole of Christendom has one shepherd and is one flock, in which the high priestly prayer of our Saviour experienced this visible achievement. [...] The denominations must also unite as one - and it will be a glorious day of our Lord before His coming - not only the Roman [Catholic] and Greek, but also the Protestant faiths, which are at the same time a Church of our Lord that is not only ‘also there’, but is indeed there with their tasks and objectives. How this agreement will be made or what kind of ‘external shape’ it will assume, to ‘talk’ about this is not our job. Here is not a field of ‘scientific research’, but a task for each living Christian who lives in the community of his Saviour and who takes seriously the kingdom of Christ, to understand that it is not in strife, jealousy, envy and friction, but in brotherly love and fellowship of the Holy Spirit, even though invisible, that there is, in mutual understanding and in serious evangelical catholicity, the essence of Christianity, and that those green branches at the tree of our Lord must meet each other on that day today”.⁵

At this stage one can already see his ecumenical attitude which he will clearly present in the following year at the World Conference in Lausanne in his speech, where he sees the path to unity through love and the fruit of the Holy Spirit. It is almost evident that this is a spiritual rather than just an academic process, as he himself states in his closing remarks.

⁴ Grigol Peradze, *Die Unionstagung in Wien*, in: *Der Orient*, no. 7-8 (Potsdam 1926), 117.

⁵ *Ibid.*, pp. 116-118.

First World Conference on Faith and Order in Lausanne 1927⁶

It is not the aim of this paper to go into details of this well-known conference, however I will focus on the speech of Grigol Peradze and his understanding of ecumenism.

According to Peradze, the unity of the Church is regarded as a necessary step to proclaim the Gospel in this “sinful world” that dwells “in darkness and the shadow of death”, which was surely not meant in a spiritual sense only, but in the light of the terrible events in his homeland, Georgia.⁷ In this sense, he writes:

“Those churches, which are in relatively ordered conditions, enjoying an economic or political benevolence, looking down on other churches, not remembering to consider it their God-given task to help the other churches that are in need due to misadventures.”⁸

Grigol’s speech shows the outlines of an ecumenical thinking. Right at the beginning he declares that unity is “something holy and wonderful”.⁹ Even more important than this assessment, which is, in fact, by its grounds in the high-priestly prayer, indisputable for all Christians, are the basic attitudes of “love, generosity, fraternal indulgence and sensitive consideration”,¹⁰ which he appreciates as the only way to unity. These basic attitudes are not new, but are fundamental Christian values. However, their special importance in the unity process has anew been highlighted by Grigol. Thus, Grigol shows himself, firstly, as a keen observer of the search for union among the churches and, secondly, as a Christian who sees the fundamental Christian values as a necessary

⁶ The World Conference on Faith and Order traces its origins to the World Missionary Conference held in Edinburgh, Scotland in 1910. On 3 August 1927, at the University of Lausanne, 385 men and nine women, together with a staff of twelve, from 108 different Churches from around the world, gathered for the first time as the World Conference on Faith and Order. The meeting would last until 20 August, and would be dominated by formal presentations by leading theologians and ecclesiastical dignitaries in plenary sessions on the various themes. The lectures themselves fell into four distinctive and predictable groups: Orthodox, Anglican, Lutheran and generic Protestant perspectives. Each one makes its own distinctive points and contributes to the final whole. Cf. Ruth Rouse and Stephan Charles Nell (eds.), *A History of the Ecumenical Movement, 1517-1948 (World Council of Churches, Geneva 1986)*, 405, 420f; Mark Edward Chapman, *Union as kiononia: The ecclesiology of the Faith and Order movement 1927-1993*, A dissertation (UMI Dissertation Services, Washington 1996), 23f.

⁷ Cf. Grigol Peradze, Lausanne, *Die Weltkonferenz in Lausanne für Glaube und Kirchenverfassung*, in: *Der Orient*, vol. 9, no. 9-10 (Potsdam 1927), p. 107.

⁸ *Ibid.*, p. 107.

⁹ [Grigol Peradze], *Rede Dr. Gregor Peradses auf der Konferenz zu Lausanne (Georgische Kirche)*, in: *Der Orient*, vol. 9, no. 9-10 (Potsdam 1927), p. 108.

¹⁰ *Ibid.*, p. 108.

foundation for any ecclesiastical effort. This makes Grigol even today an important ecumenical role model since especially today in a highly specialized theology, spirituality as a guarantee of an authentic theology that is to say the meeting of God and humankind, does not play a sufficiently important role.

Grigol clearly criticized this understanding of Union, but he couldn't imagine a new concept of unity, which would preserve the differences. It is very likely that he would evaluate positively the current concept of ecumenism and unity in diversity – with this interpretation – would not see the Church of Georgia excluded, since then its identity would be maintained. At the end of his speech, he declares that “only the way of help and selfless love can achieve the unity.”¹¹ However, it is clear that it was impossible in those times to have such a new unity concept which respects the particularities and thus involves a shift of paradigm, if one keeps in mind that the Union Conference in Vienna and the World Conference in Lausanne were just the beginnings of contemporary ecumenism, and also still long before the Second Vatican Council, which stood on these very pillars of ecumenism.

Conclusion

The teachings of Saint Grigol were based on the Orthodox faith, and were filled with the Orthodox spirit. There are some remarkable aspects in the ecumenical speeches of Grigol Peradze, which might need to be taken in consideration by the Orthodox fundamentalists. Grigol seems to share the so-called Anglican “Branch Theory”, while stating “that those green branches at the tree of our Lord must meet each other”. He also fully recognizes the Protestant faith as a church and adds that

“not only the Roman [Catholic] and Greek, but also the Protestant faiths, which are at the same time churches of our Lord that are indeed there with their tasks and objectives.”

Since such convictions are not shared by many Orthodox theologians today, his thinking about what leads to unity remains crucial. He proclaims that “*this is not our job*” and defends this idea with saying that it is

“a task for each living Christian who lives in the community of his Saviour and who takes seriously the kingdom of Christ, to

¹¹ *Ibid*, p. 109.

understand that it is not in strife, jealousy, envy and friction, but in the brotherly love and fellowship of the Holy Spirit.”¹²

Some may think that becoming acquainted with Catholic, Evangelical (Protestant), Anglican or the other confessional traditions means to change the idea of your own faith. The example of Grigol Peradze proves the contrary. Knowing that this is a problematic issue for his people {even for his church}, he emphasized it at the Conference in Lausanne and explained the relationship with the other confessions: “*From neither side an attempt was made to estrange me from my Church.*”¹³ This question is of current interest even today and thus, the model of the life of Grigol Peradze, his martyr death, his works and sermons have not lost their relevance. In fact, Grigol, our contemporary, becomes the model and teacher as to how Christian should live, how necessary and essential it is to care for the unity of Christians and to support each other in common aims and faith. Grigol, canonized as a saint, is an example of courage when faced with powers which restrict and impede ecumenical relationships, and have a doubt in truthfulness of the Christian unity. May the ecumenical openness of this great man help us to better understand the core-essence of ecumenical efforts and guide us in our attempt to achieve our goal: *Church Unity*.

¹² Grigol Peradze, *Die Unionstagung in Wien*, in: *Der Orient*, no. 7-8 (Potsdam 1926), 116f.

¹³ Grigol Peradze, *Rede Dr. Gregor Peradses auf der Konferenz zu Lausanne (Georgische Kirche)*, in: *Der Orient*, vol. 9, no. 9-10 (Potsdam 1927), p. 108.

SOME ASPECTS OF LITURGICAL AND MYSTICAL SENSIBILITY OF ST. GRIGOL PERADZE

*by Hieromonk Leonide Ebraldze
Oriental Ecclesiastical Sciences
Pontifical Oriental Institute of Rome*

Archimandrite Grigol Peradze, canonized by Orthodox Churches of Georgia and Poland in 1995, unexpectedly, became a controversial person with some Georgian clerical groups: they contest his canonization. The reason, firstly, is his approach to ecumenism, secondly, his academic style which, they think, lacks the spiritual experience.

Archimandrite Peradze in his article published in 1930 writes that the western monk is laborer and researcher, whereas the eastern monk is more charismatic and poetic person.¹ According to this characteristic, Peradze looks more like the western monk than eastern. Perhaps this is also one of the reasons for the distrust of his canonization?

While talking about Arch. Peradze we think about scientist priest, author of numerous important works. Among them are works for liturgical science, which is object of my interest. Arch. Peradze worked with such a famous liturgist as Anton Baumstark. It was Baumstark with whom he published work about Jerusalem Christmas liturgy of the 7th century.² He published articles about liturgical practices in Jerusalem and Byzantium mostly on the basis of Georgian sources.³

¹ Cf. Grigol Peradze, *Das Mönchtum in der georgischen Kirche*, in *Der Orient* 12 (1930), pp. 85-89.

² Cf. Grigol Peradze, A. Baumstark, *Die Weihnachtsfeier Jerusalems im siebten Jahrhundert*, in *Oriens Christianus* 3 (1927), pp. 310-318.

³ Cf. Grigol Peradze, *Zur vorbyzantinischen Liturgie Georgiens*, in *Le Museon* 42 (1929), pp. 90-99; *Id. Les monuments liturgiques prébyzantins en langue géorgienne*, in *Le Muséon* 45 (1932), pp. 255-272; *Id. Ein Dokument aus der mittelalterlichen Liturgiegeschichte Georgiens: Unterweisung unseres hl. Vaters Ekhwthime Mthaznideli*, in *Kyrios* 1 (1936), 74-79; *Id. The Liturgy of Saint Peter*, in *Kyrios* 2 (1937), pp. 260-262.

⁴ For the brief biography see I. J i n j o l a v a, *The Ecumenical Vocation of the Orthodox Church According to the Georgian Theologian and Saint Priest-Martyr Grigol Peradze*, in *Ostkirchliche Studien*, 65 (2016), pp. 239-270.

Yes, We know him as outstanding researcher of liturgy and patrology, which objectively followed historical-critical method of scientific research, but what do we know about his priestly liturgical mystical experience?

St. Grigol was born in 1899 in the family of a priest,⁴ in 1905 after the death of his father he moved to his uncle who also was a priest. He began studying in theological seminary in 1918. It is clear, orthodox liturgy was very native to him.

He recalls that he helped a rural priest in church services with great joy while working as a teacher in village Manavi.⁵ Around this time began his first meditation about the character of orthodox liturgy, assisting dialogue between peasant and teacher: One of the teachers asked to the peasant who was going to pasture, why it is always pleasant listening the same stories by old shepherds. The peasant answered that simple people always listened the same stories with pleasure and great interest. While reminding this Peradze wrote:

“Once I meditated about our service. At the services the same texts are recited daily with the same temptation and inspiration, fulfilled with mysteries of prayers and their stunning poetics”.⁶

In 1922 St. Grigol arrived in Germany to study. In 1929 young researcher found himself in hospital of Bonn because of strong illness. While the illness he wrote poem “Cherubic Hymn”.⁷ This poem is an attempt to read Georgian history in the light of Eucharistic liturgy. In this poem his love for his homeland is linked with his love for the liturgy. It was this love for liturgy that made him put at risk his academic career when becoming ordained to serve in Georgian parish in Paris.

Grigol decided to become a priest. Professors Paul Ernst Kahle and Nicholas Marr tried to prevent him from ordination, also his mother; she was afraid that in case of priesthood he couldn't be able to come back to Georgia.⁸ But, He did not consider either an academic career or a danger of persecution and in 1931 He was tonsured and ordained as deacon in

⁵ Cf. Grigol Peradze, *Przenaczenie*, in *Polska Stronica Słowa* 3 (1938), 5-7, ბელსწერა, წმ. გრიგოლ ფერადე, თხულებათა კრებული, წიგნი პირველი (*St. Grigol Peradze, Collected Works*, Vol. I), ed. D. Kobaiia, Warsaw 2012, p. 36.

⁶ *Ibid.* p. 38.

⁷ Grigol Peradze, რომელი ქერუბიმთა (Cherubic Hymn), წმ. გრიგოლ ფერადე, თხულებათა კრებული, წიგნი მეორე (*St. Grigol Peradze, Collected Works*, Vol. II), ed. D. Kobaiia, Warsaw 2014, pp. 233-252.

⁸ Cf. Grigol Peradze, *Im Dienste der Georgischen Kultur*, in *Aus der Welt des Ostens*, Königsberg 1940, 30-50, ქართული კულტურის სამსახურში, in *Collected Works*, Vol. I, pp. 51-83.

London, in 1932, 25th May was ordained as priest in Paris and start to serve the people of God with great enthusiasm and the prayer becomes only weapon for his priestly services and mission, as he remands.⁹

The prayer for Grigol is the instrument and the plane for the realization of the Kingdom of God. Even before priesthood, in 1927, At the ecumenical conference in Lausanne, He speaks about prayer as an instrument for the unity of the church:

“Only prayer and labor can bring us to the unity predicted by Jesus and this unity is not Montanist space of apocalypse”.¹⁰

In the same way, without apocalyptic nihilism, in sermons preached to interpret each verse of the Lord's Prayer for Georgian parish in Paris, he said that mission of a Christian must be celebrating the Kingdom of God here and now among us (*Thy kingdom come*).¹¹

When apostles address the Lord in order to “*study prayer*” (Lk. 11:1), Jesus gives them this prayer as a guide to Christian life, it is a process of knowing oneself:

“This verse in different word assumes that: Help us to express by words all the feelings buried in us – either acknowledged by us or not acknowledged. Help us to acknowledge clearly what troubles us, worries us [...] ‘Lord, teach us how to pray’ means Give us a manifest, plan for our religious life and action according to the our interior seeds, Like St. John gave the plan to his disciples the plan for their religious life and action”.¹²

It is not surprising that Arch. Peradze asks his parishioners to recite “*Our Father*” often, so that any commandments mentioned in that prayer can be observed.¹³ According to him, invocation of the name of God, as of the father has great power – a power to transfigure the world, which at first is revealed in Ecclesiastical sacraments, celebrated by priest and people of God.¹⁴

⁹ Cf. Grigol Peradze, შინაარსი ჭეშმარიტი მოქალაქეობისა, მამაო ჩვენოს განმართება (*Commentary on the Our Father*), in *Collected Works*, Vol. II, p. 308.

¹⁰ Rede Dr. Gregor Perades (*Georgische Kirche*) auf der Konferenz zu Lausanne, in *Der Orient* 9 (1927), pp. 108-109. გრიგოლ ფერადის სიტყვა ლომანოს კონფერენციაზე, in *Collected Works*, Vol. II, pp. 353-355.

¹¹ Cf. Grigol Peradze, *Commentary on the Our Father*, in *Collected Works*, Vol. II, pp. 327-328.

¹² *Ibid*, pp. 308-309.

¹³ *Ibid*, p. 347.

¹⁴ Arch. Peradze gives us some kind of sacramental view too in the comments for Our Father: “Priest calls over the name of God during every liturgy and bread and wine brought by you is transformed as body and blood of our savior with help of that calling. In the name of God walks his first step infant

We see Arch. Peradze especially loved biblical chant “*Magnificat*”. In diaries composed in 1939 while travelling in Palestine, He mentions this chant several times:

“The Magnificat was sung at this special service. I had been waiting for the moment with a trembling heart. I was standing in the yard, just below the mountain; the church was too small to provide room for everyone. [...] The air was smooth, it was not dark yet. A worker was carrying freshly baked bread on her head from the bakery to the common dining room [...]. The smell of the fresh bread mixed with the smell of incense coming from the church and with the smell of that evening, with the silence around, with the smell of hot summer flowers, which were opening their calyxes, now that the evening had come. The most wonderful of all the hymns and songs of this world was ringing out of the church and flying up to the sky”.¹⁵

In the diaries mentioned above we clearly see character of St. Grigol as researcher, but firstly as priest and monk. In the beginning of his diary he points out his happiness because the patriarch of Jerusalem gave him the permission to participate in services celebrated in monasteries or churches of Palestine.¹⁶ And he does it with a great dedication, participate in these magnificent services which is a source of unique mystical experience. While his visit in the monastery of St. Sabbas, he wrote:

“Church services start here at eleven at night and last until four in the morning. The bells toll before eleven, so I get up and go out to the veranda. The night is marvelous and warm; the entire monastery is immersed in pale silver color. The white rocks, the caves and the temple itself put on the colours of this fabulous night, this unusual shine, as if a halo of sanctity. It would be a sin to sleep at such miraculous nights, I have to draw inspiration,

baby from first sin into new life. He who suffers from sins, who suffers with troubled conscience and the sins of past doesn't allow him to be comforted, receives not only absolution of the sins but also trusted support in the name of God. In the name of God two young people united with love build a new family – source of kind and chaste living. In the name of God, the person who is at the edge of life and farewells the transient life, is gifted with strength for not only peaceful death but also for standing in front of the throne of God.” Ibid. pp. 324-325.

¹⁵ Grigol Peradze, იერიქონის ვარდები, წმინდა მიწასა და სირიაში მოგზაურობის დღიურები 5 ივლისი -28 სექტემბერი, 1936 წელი (*The Roses of Jericho: Diary of a Journey through the Holy Land and Syria*, 5 July 28 September, 1936), Tbilisi 2016, p. 38.

¹⁶ Ibid, p. 36.

contemplate, sing hymns, pray... I spent two such marvelous nights there and I have always recollected them with a sense of longing".¹⁷

When Grigol talks about Georgian tradition of monastic life, he indicates that it's privatized nature is mission in society, as well as work for literature and culture¹⁸. Therefore Peradze truly is a real successor of Georgian ecclesiastical tradition, though this tradition doesn't mean academia lacking spirituality, rather it depends on intimate spiritual experience of a monk:

"A monk is never miserable, provided that he has joined the monastery consciously or by vocation. On the contrary, he is happy because he strives for an internal harmony".¹⁹

It is clear that the sources we have from Peradze are not some kind of systematic teachings on Christian mysticism, but they are magnificent and exciting and so close to us – the Georgian clerics who serve abroad...

Apparently this experience of ours before his witness looks like the experience which St. Grigol expressed while his visit to Bethany, where Jesus visited his friends, family of two sisters and brother:

"We know so little about this relationship; still the Gospel writings about it give us so much! Every word in them is so nice, so dear, so moving and comforting".²⁰

¹⁷ *Ibid*, pp. 128-129.

¹⁸ "In Georgia monasticism took as big part as none of eastern countries in development of the country. The history of monastic life in Georgia equals to the history of mission because monks present the preachers of gospel. The history of monastic life means the history of culture, non-religious literature and church at the same time", Grigol P e r a d z e, *Die Ausbildungszeit unseres georgischen Theologen in Deutschland*, in *Der Orient* 8 (1926), pp. 80-93, ჩემი სწავლა განათლების წლები გერმანიაში, in *Collected Works*, Vol. II, pp. 43-49.

¹⁹ Grigol P e r a d z e, *The Roses of Jericho*, p. 128.

²⁰ *Ibid*, p. 69.

CHRONICLE

IN MEMORIAM

GURAM LORTKIPANIDZE (1938-2019)

Prof. Guram Lortkipanidze – Corresponding Member of the Georgian National Academy of Sciences, renowned representative of the Georgian archaeologists, author of multiple scientific articles and monographs, tutor of many generations of the archaeologists and head of Bitchvinta expedition has passed away.

Guram Lortkipanidze was born on September 14, 1938 to Olga Vakhtangishvili and Ambrosi Lortkipanidze (assistant of Military Minister of Independent Georgia Grigol Lortkipanidze). He studied in Batumi № 1 secondary school, which was distinguished with highly qualified pedagogic staff and spirit of respect for national traditions.

After the move of his family to Tbilisi, Lortkipanidze finished the public School 68, and continued his studies at Tbilisi State University, from where talented and motivated students were sent for further studies to Moscow Lomono-

sov University. After winning in a competition he was admitted to the Department of Archaeology at the faculty of History.

After finishing Mikhail Lomonosov Moscow University in 1961, Guram Lortkipanidze was nominated as the competitor of the Georgian Academy of Sciences by the appointment of Acad. N. Berdzenishvili and Prof. N. Sturua. He was appointed the junior scientific worker of the Archeology Department of Javakhishvili Institute of History non competitively, where he worked between 1961-1968.

In 1965, under the guidance of Prof. V.D. Blavatski he defended Ph.D. Thesis *Colchis II-I cc. B.C.* In 1970 Guram Lortkipanidze's first monograph *К истории древней Колхиды*, dedicated to the memory of the first woman archaeologist Nino Khoshtaria. The study analyzed the latest discoveries of Vani archaeological expedition. In 1978, the Publishing house Science, published his doctoral dissertation thesis *Колхида в VI-II вв. до н.э.*, which was awarded the prize of the Academy of Sciences.

In 1968-1977 Guram Lortkipanidze becomes a senior member of the Ivane Javakhishvili Institute of History of the Georgian Academy of Science, in 1977-1978 he is the Professor of History of Tbilisi State University, and the Professor of Archaeology at the Department of Tbilisi State University in 1979-1981. From 1974 Guram Lortkipanidze, upon the recommendation of the A. Apakidze is appointed the head of the Bitchvinta Expedition.

The archaeological expedition with the involvement of: M. Trapsh, I. Tsitsishvili, O. Lortkipanidze, T. Mikeladze, R. Ramishvili, K. Pitskhelauri, O. Gambashidze, R. Phaturidze and others. It is noteworthy that Andria Apakidze entrusted this highly important archaeological monument of the ancient period to Guram Lortkipanidze – having become an experienced archaeologist and researcher by the time. With the efforts of Guram Lortkipanidze Tbilisi State University training base was built in Bichvinta, where several generations of University students of archaeology acquired expertise.

It is noteworthy that along with the Georgian and Abkhazian students in the Archaeological Expedition of Bichvinta, where the atmosphere used to be always creative, friendly and warm, field archaeological practices were also undertaken by the German students under the guidance of Annegret Plontke Luening from the University of Jena. The result of the scientific researches carried out at Bitchvinta Archaeological Expedition is Guram Lortkipanidze's Monograph *Site of ancient settlement at Pitsunda (Pitiunt in the system of the Caucasian Limes)*, which studies and sheds new light on the oldest Christian Centre of Abkhazia, Roman Castellum and its Canabe, history of public settlement. Over 500 excavated tombs have been analyzed in the area adjacent to the town (the nine types of tombs are confirmed on the territory of Bichvinta), which attracted the attention of the wide circle of archaeologists.

Guram Lortkipanidze was a Dean of the Faculty of Qualification and Retraining of Tbilisi State University High School teachers in 1985-2005. With his efforts the Chair of Georgia's Cultural History was founded at the faculty of Hi-

story of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University in 1985, which was further expanded and renamed as The Department of the History of Georgian Culture and Theory. This led to the study of historical culturology in Georgia. Scientific studies were conducted intensively at the department.

An impressive number of candidate and doctoral thesis have been defended and the two manuals prepared: *History of Georgian Culture* with the authorship of Guram Lortkipanidze and Nino Chikovani. The above-mentioned manual was awarded the University Award in 1995 and along with the young staff and the students of the chair, under the guidance of Guram Lortkipanidze, the book *Culturology* was issued by the TSU Press, Tbilisi 2003.

Guram Lortkipanidze was the member of the *Archaeological Commission* at the Ministry of Culture and Monuments Protection of Georgia, head of Tbilisi State University Israeli Center (since 2008). He was often invited to various universities to deliver lectures. In 1987-1988 he was invited to the Faculty of History at the University of Los Angeles, and in 1990 to the Faculty of Philosophy of the State University in Slovakia, where he delivered lectures in archeology of antiquity. He actively participated in both Georgian and International conferences and symposia.

He presented papers in the US, Czech Republic, Germany, England, Slovakia, Turkmenistan, Russia and Ukraine. In 2002-2004 he was the Rector of Tbilisi State University of International Information, Justice and Cultural Relations, Since 2006 *Full Professor* of Humanitarian Faculty of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, in recent years, Emeritus Professor of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. He delivered lectures on Antique and *Biblical Archeology* at Tbilisi State University and the history of Georgian culture in St. Andrew the First Called Patriarchate University.

It is noteworthy that Guram Lortkipanidze introduced a new discipline - *Biblical Archeology* at Tbilisi State University Humanitarian faculty, which is read not only at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, but in the Theological Academy of Tbilisi. The first guide was published in *Biblical Archeology*, (co-authored by M. Mshvildadze), dedicated to Ilia II, Catholicos-Patriarch of All Georgia.

Guram Lortkipanidze's scientific-pedagogical potential, as we can see, is broad and multifaceted. Neither had he forgotten the most important part of our society - teenagers and created a curriculum in cultureology - *Cultural Study* in three parts (*Old East, Greece, Rome*) (co-authored by G. Geradze), Tbilisi State University.

Prof. Guram Lortkipanidze has published 14 monographs and more than 220 scientific articles in Georgia and abroad. He is the author of 9 textbooks and methodical literature. He was the editor of several monographs and a member of the periodical publication board.

In 2009 he was elected member of Corresponding Member of the Georgian National Academy of Sciences for his contributions to Georgian science. He was the chairman of the Commission on Science and Technology at the Presidium of the Georgian National Academy of Sciences.

On October 4, 2018 jubilee evening dedicated to the 80th anniversary of Prof. Guram Lortkipanidze was held at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, where the Rector of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University awarded Guram Lortkipanidze the University medal for the outstanding contribution to the Georgian science. Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Israel to Georgia awarded him with the honorary diploma for the contribution made to the friendship of Jewish and Georgian people. The documentary film *Salvaged Name* dedicated to the life and work of Professor Guram Lortkipanidze was shown at the jubilee event. Presentation of the book dedicated to the 80th anniversary of Professor Guram Lortkipanidze and the exhibition *All about the famous archaeologist* were held.

Guram Lortkipanidze had received several state prizes and titles of honour: *Order of Honour of Georgia; Ekvtime Takaishvili Medal; Ivane Javakhishvili Medal of Honour; Mikhail Lermontov Medal; Letter of honour* from Ilia II, Catholicos-Patriarch of All Georgia.

The merit of prof. Guram Lortkipanidze to Georgian science is great. His scientific works are important for Georgian and not only Georgian archaeologists. A tireless researcher was always in search of new discoveries, being a great innovator, besides being just a noble man, who for many years taught for the studies of Georgian history and culture in Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, where he had always been respected and cherished by the colleagues and students.

Marika Mshvildadze
Tbilisi

THE 16TH ANNUAL INTERNATIONAL KARTVELOLOGICAL CONFERENCE IN MEMORY OF ST. GRIGOL PERADZE

1918-2018

National Patronage of the President of the Republic of Poland Andrzej Duda
to mark the Centenary of Regaining Independence

*Conference dedicated to the 100th anniversary
of the Independence of Poland and Georgia
and 100th anniversary of the Ivane Javakhishvili Tbilisi State University*

*Representatives of the Georgian émigré community at Wawel Castle, 1935
Photograph from the album of Giorgi Mamaladze*

CENTRE FOR EAST EUROPEAN STUDIES UNIVERSITY OF WARSAW
IN COOPERATION WITH THE
POLISH INSTITUTE OF NATIONAL REMEMBRANCE, WARSAW
AND THE POLISH-GEORGIAN HISTORIANS' COMMISSION

